

*Och spörjs nu vem visan har diktat och skrivit,
Så är det för detta en enstörig sven,
Som fått sig i blomstrande livet
En fager och fulltrogen vän.*

Så kunde det låta i ett typiskt skillingtryck – ett billigt litet vishäfte av en typ som började tillverkas på 1500-talet och såldes en bra bit in på 1900-talet. För många idag framstår nog skillingtrycken som höjden av folklighet. Men visan som citerades ovan var inte skriven av någon bonddräng utan av J.G. Carlén, en välkänd författare vid 1800-talets mitt. Så hur folkliga var skillingtrycken egentligen? Vilka ämnen avhandlades i vistexterna, och vad kan de berätta om sin tids samhälle?

I den här boken berättar historikern *Hanna Enefalk* en ny historia om skillingtrycken: en historia om ett medium som förändrades från att ha tjänat den kyrkliga reformationen till att gå hand i hand med den liberala tidningspressen. Boken vänder sig till forskare, studenter och alla som är intresserade av förelöparna till vår tids massmedia.

HANNA ENEFALK, f. 1976, är lärare och forskare vid Historiska institutionen i Uppsala. Hon disputerade år 2008 med avhandlingen *En patriotisk drömvärld: Musik, nationalism och genus under det långa 1800-talet*. Föreliggande bok är resultatet av hennes senaste forskningsprojekt, genomfört med stöd av Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning.

ISSN 0284-8783
ISBN 978-91-979632-6-8

UPPSALA
UNIVERSITET

OHU

2013

Opuscula Historica Upsaliensia 51 • HANNA ENEFALK

Skillingtryck!

Historien om 1800-talets försvunna massmedium

HANNA ENEFALK

Opuscula Historica Upsaliensia 51

Opuscula Historica Upsaliensia utges av Historiska institutionen vid Uppsala universitet och syftar till att sprida information om den forskning som bedrivs vid och i anslutning till institutionen.

Huvudredaktör: Jonas Lindström

Redaktion: Josefin Englund, Susanna Erlandsson, Lars Garpenhag, Cristina Prytz och Andreas Åkerlund.

Löpande prenumeration tecknas genom skriftlig anmälan till Opuscula, Historiska institutionen, Box 628, 751 26 Uppsala, opuscula@hist.uu.se, <http://www.hist.uu.se/opuscula.aspx>

Enstaka nummer kan beställas från Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala, www.ssp.nu, info@ssp.nu, telefon 018/36 55 66, telefax 018/36 52 77

Skillingstryck!

Historien om 1800-talets försvunna massmedium

HANNA ENEFALK

Distribution
Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala
info@ssp.nu, www.ssp.nu

Omslagsbild: Illustration ur *Twänne stycken nya och mycket wackra Wisor* (1840), Falun. (Sv. litt. Folkvisor, volym 11, nr 34, Uppsala universitetsbibliotek.) På baksidan illustration ur *En wacker och märkwärdig Wisa* (1839), Falun. (Sv. litt. Folkvisor, volym 10, nr 42, Uppsala universitetsbibliotek.)

Boken är tryckt med bidrag från Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning.

© Hanna Enefalk
Grafisk form & repro: Elina Antell
Tryck: Edita Bobergs AB, Västerås 2013
ISSN 0284-8783
ISBN 978-91-979632-6-8

Innehåll

1.	Inledning	5
2.	Skillingtrycksmediet: en översikt	9
2.1.	Skillingtryck, folkböcker och kistebrev – ett kapitel om definitioner	9
2.2.	Skillingtrycksmediets historia	16
2.3.	Tryckens utseende: format, stil, illustrationer	26
2.4.	Lagstiftning och censur	34
2.4.1.	<i>Svensk trycklagstiftning fram till år 1809</i>	35
2.4.2.	<i>Fallet Sylvenius 1801</i>	36
2.4.3.	<i>Svensk trycklagstiftning efter år 1809</i>	40
2.5.	Upplagor och bevarandegrad	45
2.6.	Viktiga arkivregister och bibliografier	50
3.	Uppsala universitetsbiblioteks skillingtryck	55
3.1.	Arkivbestånden	56
3.2.	Tryckerier, tryckorter och prisangivelser före 1876	67
3.3.	1851 års tryck	74
3.3.1.	<i>Tryckerier, tryckorter och priser år 1851</i>	74
3.3.2.	<i>Var fick man texterna från?</i>	75
3.3.3.	<i>Texternas innehåll</i>	80
3.3.4.	<i>De oftast förekommande visorna</i>	92
3.4.	Folkliga skillingtryck?	108
3.4.1.	<i>Kundinflytandeteorin</i>	108
3.4.2.	<i>Mellan muntlig tradition och borgerlig litteratur: texter av autodidakter</i>	111
3.4.3.	<i>Litteratörernas välde</i>	120
3.5.	Kärleken och den moderna transitionen	133
3.6.	Avslutning	140
	Referenser	143
	Namnregister	153
	Bilaga 1: Skillingtryck från 1851 i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier	158

I. Inledning

Skillingtryck! De flesta som är födda i Sverige före år 1980 har nog hört ordet. Någon kommer ihåg "I en sal på lasarettet", visan om den lilla sjuka flickan som blir lovad att hon får komma hem till far och mor men dör på sjukhuset istället. Någon annan tänker på visan om lindansösen Elvira Madigan som begick självmord tillsammans med sin adlige älskare: "Sorgeliga saker hända än i våra dar minsann".

Men skillingtryck är mer än så. De var en utlöpare av det första europeiska massmediet: billiga små trycksaker som såldes på gatan, i bodar, på marknader och överallt där det fanns någorlunda läskunniga människor. Fram till dess att cylinderpressen och järnvägarna skapade en modern tidningsmarknad var skillingtrycken för många människor den enda underhållningslitteraturen. De flesta europeiska länder hade sin typ av billighetstryck. De nordiska skillingtrycken hämtade sin modell från den tyska tryckmarknaden och är till utseendet snarlika tyskspråkiga *Flugschriften* (flygskrifter).

Eftersom skillingtrycken och deras utomnordiska motsvarigheter konsumerades i så breda skikt är tryckens texter en lockande källa för den forskare som längtar efter att komma historiens småfolk in på livet. Den brittiske mångsysslaren och balladkännaren Leslie Shepard (1917–2004), som fortfarande citeras ibland i forskning kring skillingtryck, föreställde sig vad skillingtrycken kunde betyda för en dräng under 1700- eller 1800-talet: "Utifrån dessa material kunde han utveckla en vis filosofi och etik, integrerad med hans känsla för tradition och hans liv på åker och äng". Borgarklassens böcker däremot hade inget med det arbetande folkets känslor att göra, menade Shepard: "Böcker reflekterade självcentrerade liv och spel om egendom bland medelklass och rika."¹

1 "From these materials he might evolve a wise philosophy and ethic, integrated with his feeling for tradition and his life in the fields"; "Books mirrored self-centred lives and property games of middle classes and the rich." Shepard 1973, s. 46.

I Sverige har skillingtryckens förankring i folkdjupet betonats främst av historikern Arne Jarrick. I sina studier av kärleksvisor tolkar han dessa som uttryck för en folklig mentalitet skild från den borgerliga dubbelmoralen: kvinnlig sexualitet erkändes och man såg mycket blidare på självmord än vad lagstiftningen gjorde.²

Helt annorlunda än Shepard och Jarrick yttrade sig 1800-talets bedömare av skillingtryck. Carl Jonas Love Almqvist kallade år 1839 skillingtrycken för ”gemena visor, utskummet af dem, som ibland bättre folk sett sin upprinnelse, och genom vinningslystne spekulanter utprånglas ibland massorna”.³ Litteraturhistorikern Evert Wrangel menade även han, i en text från år 1894, att många skillingtrycksvisor var författade av kända diktare ur de bildade klasserna. Till skillnad från Almqvist menade han dock att det vore en värdig uppgift för forskningen att granska saken: ”att undersöka i huru hög grad våra *konstdikter blifvit folkets visor*.”⁴ I vår egen tid har historikern Tom Cheesman, som studerat tyska marknadsvisor om mord och vedergällning, beskrivit visorna som överhetens språkrör: ”detta var ett massmedium som förmedlade maktens uppfattningar till allmänheten”.⁵

Hur kan man komma till så skilda slutsatser när det gäller 1800-talets bilighetstryck? Säkert på grund av att visornas proveniens är så komplex. I skillingtryckens texter blandades högt och lågt, och Cambridgehistorikern Peter Burke ville därför gärna se mediet som uttryck för en ”mellankultur” för de halvbildade: en förmedlande länk mellan lärd och folklig kultur.⁶ Dagens visforsknare har å sin sida konstaterat att sång och musik inte kan naglas fast vid en viss samhällsklass. Kulturella impulser möts och bryts och lagras på varandra i ett växelspel som är så komplicerat att det – enligt de försiktigaste forskarna – inte ens är meningsfullt att försöka utforska det.

Inom musikforskningen kan visorna relativt oproblematiskt användas som källa till en folklig kultur oavsett i vilken samhällsgrupp visornas textförfattare hörde hemma. Den som vill använda skillingtryckens texter för att fin-

2 Jarrick 1993; Jarrick 1997.

3 Almqvist 1997, s. 97. Texten publicerades i *Törnrosens bok* 1839 och även som artikelserie i *Dagligt Allehanda* samma år.

4 Wrangel 1894, s. 78. Kursiv i original.

5 ”this was a mass medium which propagated the views of authority to the general public”, Cheesman 1994, s. 18.

6 Burke 1983, s. 80. Se även Darnton 2000.

na mer detaljerad information om specifika samhällsgrupper i det förflutna kan emellertid inte lämna frågan därhän. Det gäller till exempel om man vill spåra folkliga rättsuppfattningar eller politiska opinioner i skillingtrycken. Historikern måste då börja med en källkritisk granskning av trycken. Vad är egentligen ett skillingtryck och hur fungerade mediet? Vilka skrev, tryckte, köpte, läste eller försökte kontrollera texterna? Och hur ser arkivsituationen ut – hur hittar man de skillingtryck som bevarats in i vår tid, och är dessa tryck representativa för den ursprungliga produktionen?

Sedan dessa basala frågor om proveniens och bevarandegrad besvarats behöver vi dessutom veta hur tryckens innehåll i allmänhet såg ut. Kan man tala om en särskilt skillingtrycksgenre eller rymdes vad som helst inom mediets ramar? Fanns några sammanhållande teman eller återkommande ämnen?

Först därefter kan vi diskutera vad det egentligen är skillingtryckens texter berättar om, och vilka grupper i samhället de kan tänkas representera. Kan skillingtrycken, som Jarrick menar, användas för att spåra folkliga föreställningar – eller består materialet av dålig borgerlig litteratur som pådyvlades befolkningen av sluga försäljare, som Almqvist hävdade?

Den här undersökningens syfte är att svara på dessa frågor eller, i de fall säkra svar inte kan ges, peka ut områden där ytterligare forskning behövs. Boken är disponerad på så sätt att kapitel 2 behandlar de grundläggande källkritiska frågorna. Kapitlet utgörs alltså av en översikt över skillingtrycksmediet från dess uppkomst till dess försvinnande. Fokus ligger på svenska förhållanden, om än med utblickar till övriga Europa. Någon utförlig receptionsanalys har inte kunnat genomföras inom ramen för detta arbete, men däremot kommer tidigare forskning kring skillingtryckens avnämning att tas upp.

Mina föregångare när det gäller att kartlägga de svenska skillingtrycken är Svenskt visarkivs första föreståndare, Ulf Peder Olrog, och hans medarbetare Uno Strömblad, som under 1950-talet lade grunden för arkivets visregister. Olrog baserade ursprungligen sitt arbete just på skillingtrycken, men kom senare att ägna allt mer kraft åt att försöka dokumentera de visor som ännu levde kvar i muntlig tradition.⁷ Av den tilltänkta doktorsavhandlingen blev en licentiatavhandling som fram till nyligen förblev opublicerad,⁸ och den efterföljande visforskningen har över lag fortsatt att använda skillingtryck

7 Boström 2011; Ramsten 2011.

8 Olrog 2011.

utifrån musikvetenskapliga och musiketnologiska utgångspunkter snarare än social- eller mentalitetshistoriska.⁹

Den här boken, framförallt kapitel 2, är en fortsättning av det grundarbete Olrog och Strömblad inledde, men med utgångspunkten att skillingtrycken är en angelägenhet för historieämnet som helhet. Fokus ligger således på en kritisk värdering av skillingtrycket som skriftlig källa, inte på dess musikaliska aspekter.

I kapitel 3 snävas undersökningen in till en särskild samling av skillingtryck, Uppsala universitetsbiblioteks. Universitetsbiblioteket är Sveriges största innehavare av skillingtryck näst Kungliga biblioteket. Samlingarna omfattar över 11 000 tryck och består av flera olika delar: sammanhållna privatdonationer, skillingtryck som sorterats tematiskt tillsammans med andra materialtyper, och framför allt en serie på nära 10 000 sekulära skillingtryck vilka sorterats kronologiskt under signumet Folkvisor. Det är dessa ”folkvisor” fram till och med tryckårgången 1875 som står i fokus för studien. För att svara på frågorna om skillingtryckens innehåll ägnas en specifik årgång – 1851 – ett närmare studium. Trycken från 1851 listas i den avslutande bilagan.

Arbetet med den här boken har skett med understöd av Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning. Stiftelsens stöd har varit helt avgörande för projektets genomförande, och jag ber att få framföra mitt stora tack för detta. Jag är även Kulturfonden för Sverige och Finland tack skyldig för möjligheten att få studera de svenskspråkiga skillingtrycken i Finland.

Vidare skulle jag vilja uppmärksamma alla dem som hjälpt mig på Svenskt visarkiv, Kungliga biblioteket, Uppsala universitetsbibliotek och Helsingfors universitetsbibliotek – särskilt Mathias Boström, Eva Danielson, Margareta Jersild och Karin Strand (Visarkivet), Östen Hedin (KB), och Gun Karlberg (Uppsala universitetsbibliotek). Lars Garpenhag, redaktör för detta nummer av *Opuscula Historica Upsaliensia*, har läst och kommenterat manuset – tack för dina synpunkter! Och sist men inte minst, ett tack till min mor Maj Åkerback för översättningarna av finskspråkig forskning.

9 Se t.ex. Jonsson 1967; Jersild 1975; Jonsson, Solheim & Danielson 1978; Danielson 1979; Danielson 1981; Niinimäki 2007; *Samlade visor* 2008; Olrog 2011. Se även tidskrifterna *Sumlen* och *Noterat* samt publikationer utgivna av Finlands svenska folkmusikinstitut. I det färskaste större arbetet om skillingtryck i Sverige använder författaren skillingtrycken som källor till hur ett centralt mänskligt begrepp, lyckan, skildras under perioden 1750–1850. Tonvikten ligger på inomtextuell och intertextuell analys. Nilsson 2012.

2. Skillingtrycksmediet: en översikt

2.1. Skillingtryck, folkbok, ballad och kistebrev – ett kapitel om definitioner

Någon fullständig enighet om vad ett skillingtryck egentligen är finns inte. Bland dem som köpte och uppskattade skillingtrycken användes termen skillingtryck över huvud taget inte – man talade om visor. De stora traditionella uppslagsböckerna (*Nationalencyklopedien*, *Svenska Akademiens ordbok* och på sin tid *Nordisk familjebok*) definierade skillingtryck som en billig trycksak vilken innehöll visor eller prosatexter och var avsedd för vad man betecknade som befolkningens breda lager. Svenskt visarkivs Margareta Jersild vill däremot, med stöd av balladforskaren Bengt Jonsson, reservera ordet skillingtryck för just visorna. Men hon vänder sig emot den kanske vanligaste uppfattningen bland folk i allmänhet: att skillingtryck skulle vara en viss *typ* av visa (folklig och kanske sentimental, gärna om olycklig kärlek). Skillingtrycket bör istället ses som ett medium för spridande av visor vilka som helst, menar Jersild.¹

Jag ansluter mig här till Jersild och definierar skillingtryck som en viss sorts trycksak innehållande texter i bunden form. Trycktypen känns främst igen på att den trycktes i litet format under besparing av alla tänkbara produktionskostnader. De allra flesta skillingtryck har dessutom ett för trycktypen karakteristiskt titelblad – mer om detta i följande kapitel.

Själva ordet skillingtryck går förstås tillbaka på skillingen, ett myntslag som formellt existerade som svensk valuta från år 1777 till och med 1855. Det första faktiska enskillingsmyntet präglades år 1802 och det sista 1855, då man övergick till att räkna i riksdaler och ören.²

1 Jonsson & Jersild 1963.

2 Brusewitz & Wallroth 1917, spalt 1005f.

Skillingen var inget stort mynt. Då den avskaffades år 1855 fick man nästan ingenting för så lite pengar. En portion gröt till ett fattighjon kostade en skilling och 6 runstycken (d.v.s. 1 1/2 skilling – det gick 12 runstycken på en skilling).³ Vistrycken hade gått upp i pris från en till omkring två skillingar sedan det tidiga 1800-talet, i alla fall om vi får tro de tryckta prisuppgifter som sporadiskt återfinns på bevarade exemplar. Lönen för ett dagsverke för en dräng kunde år 1855 ligga på omkring 26 skilling och 8 runstycken.⁴

Ännu 1864 förekom det att det tryckta priset angavs i skilling, nio år efter att det sista skillingmyntet präglades. Producenterna föreställde sig uppenbarligen att köparna hade svårt att sluta räkna i skillingar. Efter valutareformen 1873, då man införde guldmyntfot och övergick till kronor istället för riksdaler, började man dock räkna i ören även i skillingtryckens värld. Det blev också allt vanligare att priset trycktes på publikationen. Det vanligaste priset under 1870-talet var 6 öre, ett pris som sedan sakta steg till 10–12 öre fram emot 1900-talets början.⁵

Det var naturligtvis det låga värdet hos skillingen som gav anledning till ord som skillinglitteratur (belagt från 1837), skillingvisa (belagt 1848), skillingläsning (belagt från 1852) och skillingskrift (belagt från 1855).⁶ Samtiden upplevde en tydlig ökning av alla sorts billighetsartiklar: det gamla skråsystemets mästarprov avlöstes av industrisamhällets produkter – av antropologen Ernest Gellner beskrivna som ”ökant hafsig”⁷.

Massprodukterna var emellertid åtkomliga för mycket bredare befolkningsskikt. Den dåvarande Aftonbladsskribenten Patrik Sturzenbecher, signaturen Orvar Odd, såg därför sin tids ”popularisering” i ljus dager. Att sälja mycket och billigt, konstaterade han i en reseskildring från år 1842, är en industriell grundsats.⁸ Man tryckte inte längre som förr en bok i endast några hundra exemplar, utan:

I våra dagar upplägger man i Tyskland, Frankrike, England, editioner om femtio- till hundra-tusen exemplar, men man säljer dem för en fyrk, och det är endast biblioma-

3 Lagerqvist 2011, s. 139.

4 Lagerqvist 2011, s. 139.

5 Uppskattningen är gjord utifrån Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier av skillingtryck, signum Folkvisor.

6 *Svenska Akademiens Ordbok (SAOB)* 1973.

7 ”notoriously shoddy”, Gellner 1983, s. 26.

8 Sturzen-Becker 1842, s. 107.

nerne, som klaga häröfver. Det är den så kallade skillings-, eller för olika länder pfenig-, sou-, penny-principen, skillings-systemet, skillings-industrien, skillings-litteraturen!⁹

Förledet ”skilling-” verkar ha fått riktigt dålig klang först efter att myntslaget helt slutat användas. Under 1870- och 80-talen anklagades lantmannapartiet för ”skillingpolitik”, det vill säga dumsnålhet,¹⁰ och ”skillingvara” (belagt från 1874) betecknade en billig och dålig vara.¹¹ Det är också först vid 1800-talets slut som ordet ”skillingstryck” dyker upp. Svenska Akademiens ordboks första belägg är från år 1881, då ordet användes i *Nordisk familjebok* på tal om populära böcker i billigt utförande:

Då den allmänhet, för hvilken de voro ämnade, icke var synnerligen kritisk, försumrades texterna i hög grad, och utstyrelsen blef den mest torftiga. Så t. ex. trycktes sådant ’skillingstryck’ på grått läskapper och illustrerades med träsnitt, som merendels voro aldeles barbariska, om de också icke saknade en viss stil.¹²

August Strindberg skrev ungefär samtidigt om skillingstryck i sin kulturhistoriska framställning *Gamla Stockholm* och syftade då både på de sjungna ”gatans toner” och på orimmade sagor och sägner för läsning.¹³

Bengt Jonsson har framkastat att den tidsmässiga diskrepansen mellan myntslaget och ordet skillingstryck skulle bero på att termen lånats från Danmark, där begreppet *skillingsvise* finns belagt redan på 1790talet.¹⁴ Det kan naturligtvis inte bli annat än gissningar i frågan, men jag skulle snarare tro att man bildade nya ord på ”skilling-” under 1870- och 80-talen just för att betona urmodighet. 1800-talets sista fjärdedel präglades i Sverige av den industriella revolutionen, och den avskaffade skillingen kändes antagligen som en lämplig symbol för allt det den nya tidens män ansåg höra forntiden till.

En annan term som började användas redan under tidigt 1800-tal och

9 Sturzen-Becker 1842, s. 108.

10 Millqvist 1917, spalt 1007.

11 SAOB 1973. Ett ytterliga exempel på sentida användning av förledet ”skilling” är för övrigt också Bertolt Brechts *Die Dreigroschenoper* från 1928, uruppförd på svenska 1929 under namnet *Tölskillingsoperan*.

12 Bergström 1881, sp. 1548f.

13 Strindberg 1915 [1880–1882], s. 72, 125.

14 Jonsson 1967, s. 602.

fortfarande dyker upp i forskningssammanhang är folkböcker. Medan skillingtrycken för det mesta definierats utifrån sitt pris och sitt format (billiga, små tryck), har man tagit större hänsyn till innehållet när det gäller folkböckerna. Folkboken har beskrivits som en roman eller kortare prosatext som var populär hos samhällets obesuttna. Det kunde röra sig om riddardiktning med rötter i medeltiden, sagor, legender, drömtydningsböcker och texter om spådomar. De fantasifulla berättelserna vandrade ofta över stora geografiska områden, och till Sverige fann många vägen via danska översättningar.¹⁵

Inom den tyska forskningen har *Volksbuch* oftast syftat på just riddardiktning spridd i billighetstryck.¹⁶ I en relativt nyutkommen avhandling från institutionen för litteratur, idéhistoria och religion i Göteborg anknyter Rikard Wingård till denna definition genom att definiera folkböckerna som ”en korpus av (skriftliga) verk, mestadels bestående av fiktiva berättelser, vilka ingår i en specifik receptionstradition, av företrädesvis kritiskt slag, från senare delen av 1400-talet och framåt”. Berättelserna *Sju vise mästare*, *Til Uhlspegel* och *Magelona* brukade enligt Wingård ses som typiska folkböcker.¹⁷

Gränsdragningen mellan skillingtryck och folkbok har omgivits av vissa meningsskiljaktigheter. Margareta Jersild föreslår att vistryck ska kallas skillingtryck medan prosatexter bör kallas folkböcker. Helsingfors universitetsbibliotek väljer istället att kalla prosatexterna ”skillingsagor”.¹⁸ Etnologen Jan-Öjvind Swahn betonar istället omfånget och menar att skillingtrycken normalt omfattar 8–16 sidor medan mer omfattande publikationer ska definieras som folkböcker.¹⁹ Ytterligare andra skribenter antyder att folkböckerna var en underkategori av skillingtryck.²⁰

Åsiktsskiljaktigheterna har antagligen uppstått som en följd av att begreppet folkbok i sig är föråldrat. ”Folket” är inte längre en giltig kategori för historisk analys, om man inte såsom Winberg bakar in detta ords begreppshistoria i sin definition. I föreliggande studie är inte en sådan glidande definition önskvärd, och begreppet folkbok kommer därför inte att användas annat

15 SAOB 1925; Bergström 1881; H-E. Johannesson 1991.

16 Beyer 1962, s. 131f. För en genomgång av den tyska folkboksforskningen, se Classen 1995.

17 Wingård 2011, s. 77.

18 Helsingfors universitetsbibliotek 2011.

19 Swahn 1995, s. 535.

20 Jonsson & Jersild 1963; Bergström 1881, spalt 739–742; P. Andersson 1984; Strindberg 1915 [1880–1882], s. 72.

än när tidigare forskning diskuteras. I den mån man behöver ett samlande begrepp för alla former av textutgåvor för de mindre bemedlade föreslår jag termen billighetslitteratur.

I arkivens och forskningens praktiska verksamhet kan svårigheter uppstå även i avgränsningen mellan skillingtryck, icke-kommersiellt småtryck och diktsamlingar av namngivna författare. För att börja med skillingtrycksliknande men icke-kommersiellt tryck förekom det långt in på 1800-talet att verser eller tal trycktes upp och delades ut bland gästerna vid bröllop, begravningar och andra högtidliga sammankomster. Man kunde även trycka upp texter avsedda att sjungas av gästerna; en tradition som lever kvar i våra dagars festsånghäften. Sådant tryck kunde också kallas visor av sin samtid, men de skiljde sig för det mesta typografiskt från skillingtrycken. Av både utseendemässiga och funktionella skäl bör de, menar jag, behandlas som en materialkategori skild från skillingtrycken.

Svårare är det att skilja skillingtrycket från den politiska pamfletten. Skillingtryckens popularitet gjorde det lockande för propagandamakare av olika slag att använda sig av mediet, varför skillingtryck och politisk pamflett nog får ses som överlappande kategorier.

Gränsdragningen mellan skillingtryck och andra diktsamlingar i litet format kan också ställa till med oreda. De flesta skillingtrycken utgavs som anonyma, alltså utan angiven författare. (Bland de tryck som särskilt granskats för detta arbete, Uppsala universitetsbiblioteks skillingtryck fram till och med år 1875, saknar över nittio procent varje form av författarangivelse.) Emellertid förekom det också att författarnamnet angavs, och ibland handlade det om litteraturhistoriskt kända poeter. Många arkiv har valt att jämställa sådana skillingtryck med vilken annan diktsamling som helst. För att nämna ett exempel återfinns således Uppsala universitetsbiblioteks *Sång till Sophie, af Carl Lindegren* (1813) på ett helt annat ställe än *Sju stycken vackra och utsökt rara Nya Visor* (1828), där samma texter i snarlikt typografiskt utförande återkommer som anonyma.

Till skillnad från Bengt Jonsson och Margareta Jersild vill jag därför räkna billiga frakturtryck på 4–16 sidor som skillingtryck oavsett om författaren är namngiven eller inte.²¹ Att skilja tryck med författare från anonyma framstår

21 Jonsson 1967, s. 603; Jersild 1975, s. 12.

inte som rimligt, särskilt med tanke på att vissa av de tryckta författarnamnen är uppenbart felaktiga.

I musik- och litteraturhistoriska sammanhang stöter man ofta på ordet ballad i samband med skillingtrycken. När musikvetare idag talar om ballader syftar man oftast på den nordiska medeltida balladen med rötter i 1200-talets höviska kultur.²² Dessa sånger brukar definieras som berättande (episka) sånger präglade av återkommande språkliga formler och en avsaknad av personlig berättarröst (något balladforskarna brukar kalla en objektiv framställning). Scenväxlingarna sker ofta abrupt, utan förklarande eller resonerande övergångar.²³ Det mest kända exemplet idag är nog ”Staffan stalleträng”.

Musikvetare talar också om efterklangvisor – balladliknande visor som skrevs efter medeltida mönster under 1500- och 1600-talen. Ytterligare en typ kallas ibland för den romantiska balladen eller balladdikter. Dessa var berättande dikter tänkta att sjungas, ofta med ämnen såsom riddarromantik, gengångare och övernaturligheter. Genren blev populär på engelskt och tyskt område under 1700-talets andra hälft. Storheter som Goethe och Schiller skrev ballader, liksom ett flertal mindre kända poeter.²⁴ Många romantiska ballader översattes även till svenska och blev som vi ska se populära i skillingtryck.

Det historiska intresset för medeltida ballader är mycket gammalt, men tog framför allt fart i 1700-talets och det tidiga 1800-talets gryende vurm för det ”folkliga”. Denna turbulenta period präglades i bildade kretsar av sökandet efter stadga och historisk kontinuitet åt de nya europeiska nationalstaterna. Vetenskapsmän och konstnärer försökte finna sitt lands ursprungliga och genuina särdrag, och dessa antog man hade bevarats i folkdjupet. Ju tidigare datering en kulturyttring kunde ges, desto bättre var det i regel: man antog att det ålderdomliga också var det nationella. De visor som ansågs fylla dessa kriterier kallade de svenska insamlarna för ballader, folkvisor eller fornsånger.²⁵ I Danmark fick visorna namnet *Folkeviser*; i England *Ballads*.

Terminologin var alltså till en början vag. I litteraturhistoriska kretsar användes begreppet folkvisa synonymt med ballad långt in på 1950-talet. Henrik Schück (som från och med slutet av 1800-talet var den svenska litteraturhisto-

22 Jansson 1999, s. 15. För en utförlig begreppsdiskussion, se Gustafsson 2013.

23 Jonsson 1967, s. 631; Jansson 1999, s. 21f.

24 Helmer 1975, s. 289.

25 Geijer & Afzelius 1957 (1814–1817); Arwidsson 1834–1842; Hildeman 1967, s. 232.

riens tyngsta namn och satte sin prägel på forskningsfältet i många decennier) beskrev *Een ny Wijse om een ädel och dygdesam Quinna i Rom*, ("Lucretiavisan") som "vårt äldsta 'folkviser'-tryck" eller "balladtryck".²⁶ Han betecknade dessutom visan (tillsammans med *Een lustigh Wijsa om een Greffue*) som Sveriges äldsta skillingtryck.²⁷

Att i modernt språkbruk kalla Lucretiavisan en folkvisa är tvivelaktigt – vi har inte belägg för den variationsrikedom och anonyma tillkomst som nu ses som kännetecknen för folkvisor. Den räknas heller inte längre till de medeltida balladerna.²⁸ Däremot anses visan fortfarande vara det äldsta bevarade svenska skillingtrycket. Som jag kommer att återkomma till i nästa kapitel utgavs emellertid visor från svenska tryckerier redan före 1583, då Lucretiavisan trycktes, varför jag hellre vill se 1536 som året för det äldsta bevarade svenska skillingtrycket.

Den medeltida balladen utgör alltså ett viktigt forskningsfält. Det svenska standardverket på området är Bengt Jonssons *Svensk balladtradition* från 1967.²⁹ Han medverkade även då en fullständig förteckning över de visor som klassats som autentiska medeltida ballader utgavs 1978. Allt som allt listades omkring 260 ballader från svenskspråkigt område och ytterligare ett tusental från Danmark, Norge, Island och Färöarna.³⁰ I skrivande stund pågår forskning bland annat vid Linnéuniversitetet i samarbete med Smålands musikarkiv.³¹

Slutligen bör något också sägas om skillingtryckets ovikta systemmedium: kistebrevet. Kistebrev var en sorts billiga planscher som kunde klistras upp på insidan av kistlock eller hängas på väggen. De bestod i typfallet av en större illustration, utförd i samma grovhuggna träsnittsmanér som skillingtryckens bilder men till skillnad från dessa handkolorerade. I anslutning till illustrationen trycktes en förklarande text på vers eller prosa. Motiven var ofta sedelärande.³² Ett kistebrevsmotiv som är bekant även idag är "Människans åldrar",

26 Schück & Warburg 1911, s. 302, 304; se även Collijn 1932–33, s. 8.

27 Schück 1890, s. 369.

28 Jonsson 1967, s. 63.

29 Jonsson 1967.

30 Jonsson, Solheim & Danielson 1978.

31 Resultat från detta forskningsprojekt har bl.a. publicerats digitalt; se Smålands musikarkiv & Linnéuniversitetet 2012.

32 Bringéus 1993, s. 62.

trappstegspyramiden som sträcker sig från det nyfödda barnet till den döende hundraåringen med femtioårs mannen på pyramidens topp.

Det äldsta daterade kistebrevet från Sverige trycktes 1718. Trycktypen fortsatte sedan produceras fram till 1800-talets andra hälft, då den konkurrerades ut av bilder i modernare färgtrycksteknik, såsom oljetryck.³³ Kistebreven gick ut i oerhört stora upplagor till allmogen. Numera har det allra mesta skattat åt förgängelsen; kvarvarande kistebrev finns bland annat på Nordiska museet och Kungliga biblioteket.³⁴

Skillingtryck och kistebrev skulle med fördel kunna studeras tillsammans. I föreliggande arbete har detta emellertid varit omöjligt; istället hänvisas till tidigare forskning, som bland annat kan återfinnas via Margareta Tellenbachs bibliografi *Bonadsmålningar och kistebrev* från 1990.³⁵ Den mest publicerade forskaren på området torde vara etnologen Nils-Arvid Bringéus.³⁶ 1800-talets illustrations- och bildreproduktionstekniker har även studerats av Lena Johannesson, vars forskning jag kommer att åberopa flitigt i det följande.³⁷

2.2. Skillingtrycksmediets historia

Konsten att trycka text med hjälp av lösa metalltyper introducerades i Europa kring år 1440 i och med Johann Gutenbergs tryckpress. I Tyskland började man tidigt använda den nya tekniken för att producera trycksaker för massdistribuering. Till en början handlade det om enbladstryck med bilder, men under 1500-talet började även texter med dagsaktualiteter att spridas.³⁸

Den nya typen av tryckpress togs snabbt i bruk även i det svenska riket. De första trycken dök upp redan under 1400-talets sista fjärdedel. Någon kommersiell marknad för tryckt litteratur fanns dock strängt taget inte, utan det var främst kyrkans behov som tillgodosågs av de tidiga tryckerierna.³⁹

Trycken från de första hundra åren av svensk tryckhistoria följde ofta en typisk mall vad beträffade titelbladets utförande. En stor rubrik informere-

33 Bringéus 1993, s. 62; "Kistebrev", osign. artikel 1911.

34 Bringéus 2001, s. 7–11.

35 Tellenbach 1990.

36 Se t.ex. Bringéus 1993; Bringéus 2001.

37 L. Johannesson 1978; L. Johannesson 1982a; L. Johannesson 1982b.

38 Häkli 2008, s. 385.

39 Schück & Warburg 1926, s. 404f, 408.

rade om vad skriften innehöll, till exempel kungliga påbud, predikningar eller visor. En illustration utförd i träsnittsteknik kunde följa rubriken, och längst ner angavs – ibland – vem som tryckt alstret. Texten grupperades kring en central lodlinje. Text på svenska trycktes i fraktur medan latinska texter trycktes i antikva.⁴⁰

Den här modellen för framsidans utförande har stora likheter med den som användes för skillingtryck ända fram till 1800-talets slut. Man skulle kunna säga, att till en början såg många tryck ut som skillingtryck vad typografin beträffade. Som Bengt Jonsson påpekade 1967 är det svårt att bestämt avgränsa de tidiga skillingtrycken från ”vissa andra trycksaker av mindre omfång”.⁴¹ Så skulle man exempelvis kunna kalla det rimmade tvåbladstryck som gavs ut från ärkebiskop Jakob Ulvssons tryckeri i Uppsala år 1515⁴² för landets äldsta skillingtryck. Trycket återger en psalm på svenska, baserad på Lukasevangeliet; en kortare text på latin anger Uppsalaprofessorn Ericus Olai som författare.⁴³

Jonsson ansåg ändå att man ”med viss rätt och även i enlighet med utbildad praxis” skulle fortsätta att se Lucretiavisan och *Een lustigh Wijsa om een Greffue* som de äldsta bevarade svenska skillingtrycken.⁴⁴ Jag menar att detta synsätt är olyckligt, då det ger intryck av att inga visor trycktes i Sverige före 1583. Detta i sin tur innebär att den svenska tryckhistorien skärs av från ett stort och viktigt forskningsfält, nämligen forskningen om billighetstryckets betydelse för reformationen och motreformationen i Europa.

Publikationen av Martin Luthers nittiofem teser år 1517 utgjorde startskottet för en flod av opinionsbildning i tryckt form.⁴⁵ Reformationen och motreformationen skapade högkonjunktur för papperstillverkare och boktryckare på tyskt område. Nyheter och propaganda spreds bland annat i form av versifierade enbladstryck.⁴⁶ Under 1500-talets lopp blev det också allt vanligare med flersidiga stridsskrifter, *Flugschripte*.⁴⁷ Många av dessa tryck skulle på svenska kallas skillingtryck.

40 Se t.ex. illustrationer i Collijn 1934–1938; Schück & Warburg 1926.

41 Jonsson 1967, s. 63.

42 Schück & Warburg 1926, s. 404f, 408.

43 Collijn 1934–1938, s. 249f.

44 Jonsson 1967, s. 63.

45 Edwards 1994, s. 17.

46 Häkli 2008, s. 397.

47 Häkli 2008, s. 385.

De tyska reformationstrycken hade direkta motsvarigheter i Sverige. Vi kan lugnt utgå från att de flesta av de tidiga trycken från det svenska riket har gått förlorade, men några har ändå bevarats. På 1530-talet, sannolikt 1536, utkom en liten 16-sidig skrift betitlad *Några wijsor eenfaldeliga utsatta for thm som lust haffua at quädha eller höra om Antichristum och hans wesende*. Innehållet var en frispråkig och aggressiv attack mot påvemakten och klosterväsendet.⁴⁸

Den första visan eller dikten i trycket är ett akrostikon, det vill säga en dikt i vilken versernas begynnelsebokstäver bildar författarens namn. Vi kan därför med någorlunda säkerhet säga att författaren hette Olaf Svensson, vilken bibliografen Isak Collijn identifierat som Stockholms stadssekreterare.⁴⁹

Historikern Andreas Marklund har, när det gäller tiden kring Stora nordiska kriget, betecknat personer som Olaf Svensson som ”statsmaktens propagandamakare”: de agerade visserligen relativt självständigt, men ställde sitt författarskap i kronans tjänst i hopp om ökad ära för sig själva och riket, och därmed bättre chanser till avancemang. ”Många alster gavs dessutom semiofficiell status genom utgivning vid kungliga boktryckerier”, påpekar Marklund.⁵⁰ Detta stämmer väl överens med de ovan nämnda visorna om Antikrist, vilka gavs ut av Kungliga tryckeriet i Stockholm. Att Olaf var kungens man visas även av att han tre år före tryckets utgivande fått ett stenhus i Stockholm i gåva av kungen som belöning för sina tjänster.⁵¹

Jag skulle vilja se denna visa som Sveriges äldsta bevarade skillingtryck och alltså tidigarelägga genrens begynnelse från 1583 till 1536. Därmed framgår hur nära skillingtrycksmediets svenska historia följer den tyska och danska: som det äldsta danska skillingtrycket räknas ett tryck producerat i Malmö 1530, också det innehållande just antikatolska visor.⁵²

Visan om Antikrist reflekterar det faktum att den svenska kungamakten i och med reformationen hade tagit kontroll över både kyrkan och de tryckerier som kontrollerats av densamma. Utvecklingen fortsatte i två bevarade skillingtryck från 1565, båda tryckta av Amund Laurentsson i Stockholm.

48 *Några wijsor eenfaldeliga utsatta* u.å.

49 Collijn 1931, s. 41ff.

50 Marklund 2006, s. 24. Se även Marklund 2005.

51 Collijn 1931, s. 41ff.

52 Jonsson 1967, s. 63.

Amunds tryckeri var det som anlätades för kronans publikationer under Erik XIV:s och Johan III:s tid.⁵³ Det ena trycket gavs ut med anledning av erövringen av Varberg. Det var tryckt på tyska och som författare angavs en ”Paul Schutzen von Leipzig”, men Collijn gissar att författaren i själva verket hörde till kung Eriks kansli.⁵⁴ Det andra trycket innehöll en visa om kriget i Livland, även den författad på tyska.⁵⁵

Bland andra tidiga svenska tryck som skulle kunna klassas som skillingtryck finns *Twa Andeliga Wijsor* från 1571,⁵⁶ *Een ny Wijsa huru menniskian sigh beklagha och åter trösta* och *Een Wijsa om Dryckenskap och thet onda som ther medh följer* från 1572.⁵⁷ Samma år som Lucretiavisan utkom, 1583, publicerades även *Een skiön Wijse om Gudz Son* och *Een Wijsa om thenna Werldennes fäfengelighet*.

Till England kom boktryckarkonsten förhållandevis sent jämfört med resten av Europa, men när tekniken väl införts hörde *ballads* till den texttyp som först började tryckas i stor skala. Forskare menar att det kan ha producerats uppåt 3 000 vistryck under loppet av 1500-talet. Dessa tryck var oftast *broadshets*, det vill säga enbladstryck med text och bild bara på framsidan av arket. De har även kallats *black letter ballads*, vilket syftar på att texten trycktes i den trycksvärtebemängda frakturstilen. Så småningom konkurrerades enbladstrycken ut av små häften, *chapbooks*, som till formatet mer liknade skillingtryck men som trycktes i antikva. Dessa omtalas ibland som *white letter ballads*.⁵⁸

Även i Spanien utvecklades ett speciellt billighetstryck, vilket gick under beteckningen ”blindromanser” (*romance de ciego*). Dessa små häften på 4–8 sidor (ett ark som vikts) kolporterades i typfallet av blinda sångare och såldes huvudsakligen i städerna.⁵⁹ Madeline Sutherland, som studerat dessa tryck, gör bedömningen att blindromanserna var de spanska tryckeriernas viktigaste produkt. De konsumerades av majoriteten av befolkningen och användes

53 Klemming & Nordin 1883, s. 152.

54 Collijn 1931, s. 326f.

55 Collijn 1931, s. 329.

56 Collijn 1931, s. 401.

57 Collijn 1931, s. 405, 408.

58 Häkli 2008, s. 400; Fumerton & Guerrini 2010, s. 1ff.

59 Häkli 2008, s. 399; Sutherland 1991, s. xix.

också som läromedel då barn skulle lära sig läsa.⁶⁰ Man behövde inte ens vara läskunnig för att köpa trycken – illitterata personer köpte blindballader för att låta andra läsa upp dem för sig.⁶¹ Den bildade eliten däremot hade ytterst lite med massornas kultur att göra.⁶² Det handlade om två litterära kulturer med vattentäta skott emellan: en upplysningskultur för eliten, men för gemene man en litteratur av *gesunkenes Kulturgut* – ett sjunket kulturgods där barockens effektmakeri levde vidare i högönsklig välmåga.⁶³

Skillingtrycken stod som nämnts nära de så kallade folkböckerna när det gällde spridning och målgrupp. På tyskt område har Hildegard Beyer beskrivit hur marknaden för folkböcker (med vilket hon i det stora hela menar medeltidens riddarromaner) breddades och förändrades. Riddarromanerna var en form av underhållning som ursprungligen lästes av adeln för att sedan spridas även till handelsmanna-eliten. Under 1500-talet började de även läsas av städernas medelklass, som nu började bli läskunnig på sitt modersmål men däremot inte kunde tillgodogöra sig den latinska litteraturen.⁶⁴ Adels damer och ungdomar fortsatte också läsa romanerna, av samma skäl. Vid 1700-talets mitt däremot växte en ny sekulär underhållningslitteratur på de nationella språken fram och berövade riddarromanerna sina sista vuxna läsare i samhällets övre skikt. Endast hos det arbetande folket och bland barn av alla samhällsklasser fortsatte de ålderstigna riddarromanerna att ha en marknad.⁶⁵

En liknande utveckling kan anas inom det svenska skillingtrycket. Under 1600-talet ökade intresset för världslig dikt i Sverige, och de tryckta andliga visorna och propagandan fick sällskap av ett ökande antal skillingtryck om andra ämnen.⁶⁶ Liksom i Tyskland växte efterfrågan på litteratur för den som kunde läsa, men inte förstod latin.

Det ursprungliga, tyska utseendet på skillingtrycken behölls i hela Norden, inte minst eftersom Danmark fungerade som en ständig länk till kontinenten.⁶⁷ Hit kom marknadssångare och tryck från den dynamiska tyska

60 Sutherland 1991, s. xx.

61 Sutherland 1991, s. 34f.

62 Sutherland 1991, s. 2.

63 Sutherland 1991, s. 198.

64 Beyer 1962, s. 131.

65 Beyer 1962, s. 132.

66 Schück & Warburg 1926, s. 293.

67 Laine 1997, s. 220.

vismarknaden. Texter översattes från tyska till danska och med mönster från tyska *Flugblätter* uppstod en livlig dansk skillingtrycksproduktion. Danmark påverkade Norge (som ju fram till 1814 lydde under den danska kronan) och Sverige. Gesällvandringar band ytterligare samman de tyska och nordiska tryckbranscherna.⁶⁸

I Finland följde såväl finskspråkiga som svenskspråkiga skillingtryck mönstret från den västra rikshalvan: Stockholm fungerade som tryckbranschens centrum för hela riket före förlusten av Finland 1809.⁶⁹ Det äldsta bevarade skillingtrycket på finska trycktes enligt visforskaren Anneli Asplund år 1636 i Stockholm.⁷⁰ År 1643 utkom det första finskspråkiga skillingtrycket från ett finskt tryckeri: *Ylimmäisen keisarin Jesuxen Christuxen mandati eli käsky* ("Den högste kejsaren Jesu Kristi mandat eller befallning") från Åbo akademis tryckeri.⁷¹

När nya befolkningsgrupper lärde sig läsa var skillingtrycken en trycktyp man säkerligen gärna tog till sig. De hörde till marknadens billigaste produkter, och dessutom bör den begränsade längden på texterna ha varit en fördel för den som kanske läste med viss möda och dessutom hade begränsat med tid mellan sina arbetsuppgifter. Det är också rimligt att tänka sig att läsningen av versifierade skillingtryck låg särskilt nära till hands på grund av likheten med psalmverser. I det protestantiska Sverige drillades allmogen i att lära sig psalmer från tidig ålder: en kompetens som oavsiktligt kom skillingtrycksförsäljarna till godo.

Skillingtryckens publik blev alltså med tiden allt bredare och återfanns i allt högre grad bland lägre sociala skikt (om än inte bland den stora gruppen utfattiga, som inte kunde kosta på sig ens den billigaste nöjesläsning). Producenterna insåg snabbt att de nya köparna hade lägre krav på sin läsning än de bildade. Skillingtrycket blev följaktligen en slasktratt för gamla texter, gamla slitna typer och återanvända träsnitt, medan de flesta andra trycksaker förändrades i takt med de skiftande stilidealerna i samhällets övre skikt.

I tryckmarknadens övre segment försvann de braskande framsidorna med uppgift om innehållet, och antikvastilen, som tidigare mest använts för pu-

68 Niinimäki 2007, s. 61.

69 Asplund 2006, s. 205.

70 Asplund 2006, s. 207.

71 Asplund 2006, s. 207; Niinimäki 2007, s. 60, 310.

blikationer på latin, började mot slutet av 1700-talet användas för alla skrifter som vände sig till en bildad publik.⁷² Tryckerierna blev dessutom mer välutrustade. Man fick tillgång till finare papperskvaliteter och nya metoder för bildreproduktion. De små häftena med visor och berättelser fortsatte icke desto mindre att tryckas på grovt grängt papper i enlighet med den gamla mallen för förstasidor. Det krävs ett tränat typografiskt öga för att i skillingtrycken urskilja övergången från renässans till barock och så småningom rokokko.

Allt detta ledde förstås till att tryckens anseende sjönk i högreståndskretsar: ”Den stilretarding, som trycken företräder, har givetvis gjort dem alltmer inattraktiva för den publik, som varit bekant med växlingarna inom litteraturen och musiken”, skriver Margareta Jersild.⁷³

Vad beträffar köparnas ålder och civilstånd är källäget tunt. Forskning på 1900-talets vissång indikerar emellertid att det särskilt var i unga år människor byggde upp sin visrepertoar.⁷⁴ Inköp av småsaker till prydnad eller nöje hörde också till nöjena för de unga och ogifta. 1800-talets marknadsbesök, då man införskaffade brännvin, gotter, prydnader att sätta på kläderna och dylikt, kan sägas ha varit uttryck för en tidig, ungdomlig konsumtionskultur. Ofta köpte man de till synes onödiga produkterna för att bjuda sina jämnåriga på.⁷⁵ Tills motsatsen bevisas arbetar jag därför utifrån hypotesen att även skillingtrycken hade en övervägande ung och ogift kundkrets. Den finska litteraturvetaren Liisi Huhtala drar liknande slutsatser då hon kopplar den starkt ökande produktionen av skillingtryck i Finland vid 1800-talets slut till den samtida frigörelsen av bondesamhällets ungdomar.⁷⁶

1800-talets skillingtryck kan även ha haft en ännu yngre publik: barnen. Viktor Rydberg berättar om inköp av visor i en barndomsskildring,⁷⁷ och August Strindberg skrev i *Gamla Stockholm* om billighetstryckets betydelse för fattiga stadsbarn. ”För dem har gottköpplitteraturen, skillingstrycket, som

72 Furuland 1979.

73 Jersild 1975, s. 69.

74 Espeland 2008, s. 191.

75 Ella Johansson 2006; Harnesk 1999, s. 141.

76 Huhtala 1996, s. 240.

77 Rydberg 1907.

köpes i snusboden och är 'tryckt i år', varit trollspöet som öppnat fantasiens ljusare rymder."⁷⁸

När det gäller skillingtrycksköparnas geografiska hemvist vet vi att kringvandrande försäljare stod för en del av distributionen. Därmed är emellertid inte sagt att skillingtrycken ska ses som ett lantligt fenomen. I forskningen från många andra europeiska länder beskrivs visorna i billighetstryck med ord som för tankarna till staden: *street ballads*, *gadeviser*, *Marktlieder*. Sverige hörde visserligen till de mindre urbaniserade länderna i Europa, men handeln dirigerades å andra sidan till de städer som fanns. De enda större ansamlingarna av presumtiva köpare utanför städerna uppstod i samband med landsbygdsmarknader och beväringmöten. I vilken utsträckning skillingtrycken riktades mot landsbygdens folk (på plats i sina hem eller inresta till staden för att handla) jämfört med stadsbefolkningen är alltså oklart. Jag håller det nästan för troligast att den huvudsakliga avsättningen skedde i tryckeriernas närområden, med stadsbefolkningen som den pålitligaste kundkretsen.⁷⁹

Forskningen har heller inte kunnat ge några siffror på fördelningen mellan kvinnor och män bland skillingtrycksköparna. Visentusiasten August Bondeson, som citeras nedan, pekade ut pigorna som de stora vishamstrarna, och för senare generationer har pigan Lina i *Emil i Lönneberga* givit skillingtryckskonsumenten ett ansikte. Men de skillingtryck som specialgranskats i denna undersökning, skillingtryck från år 1851, visar med all tydlighet att många av köparna inte var kvinnor utan beväringar. Ungefär var tionde text är en soldat- eller beväringvisa. Men för att verkligen få reda på hur och var skillingtrycken såldes och vilka som köpte dem skulle vi helt enkelt behöva fler studier.

När volymerna av skillingtryck började öka under 1800-talets början var alla bildade kommentatorer överens om att trycktypen var till för den obesuttna befolkningen. När boktryckaren Andreas Sylvenius år 1802 anklagades för att publicera osedliga och litterärt undermåliga visor försvarade han sig med att "de icke äro skrivna för läsare av en bildad smak eller av en fin moralisk känsla, utan för den råaste och lägsta folkhopen".⁸⁰ Bibliotekarien vid Kungliga biblioteket, Richard Bergström, uttryckte det något finare år 1881,

78 Strindberg 1915, s. 125.

79 Danielson gör samma antagande angående tiden före järnvägen. Danielson 1981, s. 142.

80 Åhlén 1986, s. 175.

då han beskrev skillingtrycks konsumenterna som medlemmar av ”de samhällens klasser, om hvilka ordet *folket* företrädesvis nyttjas”.⁸¹

Billighetstryck har aldrig åtnjutit någon hög status inom den litterära hierarkin, och i källor från 1800-talet finns flera exempel på att bildade kretsar såg skillingtrycken som tredje klassens litteratur. I en redogörelse angående rikets boktryckerier till Kongl. Maj:t år 1805 menade hovkanslern att ströskrif- ter över huvud taget höll bedrövligt låg standard: ”Här träffas de yppersta mästerstycken och de lägsta uselheter, men, dess värre, i det förhållande, att endast en sjunde- eller åttendedel af hela antalet torde ega anspråk på någon grad af förtjenst.”⁸²

Då tidningen *Synglaslet* kritiserade det folkliga *Söndagsbladet* i en artikel år 1849 svärtade man ned konkurrenten genom att utmåla den som en arvtagare till ”de s.k. visorna, hvaraf på krogarne alltid måste finnas några att tillgå.”⁸³ I en minnesskildring från 1840-talets Västerås klagade författaren på stadens brist på goda boklådor: det enda som fanns att köpa var skol- och psalmböcker samt ”de där för folkläsnings afsedda, groftryckta ’sagor och visor’ från den Lundströmska officinen i Jönköping, o.d.”⁸⁴ Även i Finland klagade man på skillingtryckens kvalitet. Utgivarna av *Fosterländskt album* vände sig år 1847 bestämt mot ”de mångfaldiga till språk och tanke dåliga såväl andliga som världsliga hvardagssånger, hvilka år från år hoptals utspridas i landet.”⁸⁵

Ännu vid 1900-talets början omtalade *Dagens nyheter* skillingtrycks konsumenterna som ”en hel del folk i detta land, där anspråken på sina håll verkligen icke äro avsevärt stora.”⁸⁶ Landets största skillingtrycksproducent (och en av de större svenska förläggarna över huvud taget) beskrevs som Chronwalls ”inom societeten mindre kända förlag”.⁸⁷

Men skillingtryckets usla anseende bland högre samhällsklasser tycks inte ha inverkat det minsta på upplagesiffrorna. När August Bondeson var ute

81 Bergström 1881, spalt 1548.

82 Klemming & Nordin 1883, s. 347f.

83 Citerad ur Johannesson 1982a, s. 204.

84 Ljunggren 1909, s. 67.

85 *Fosterländskt album* 1847, s. 103. Ordet ”hvardagssånger” kommer antagligen av en missuppfattning. Författarna har hört *arkiveisut*, ”vardagsvisor”, istället för det fortfarande använda finska ordet för skillingtryck: *arkiveisut*, ”arkvisor”.

86 DN 23 juni 1916, citerad ur Danielson 1981, s. III.

87 DN 21 okt 1917, citerad ur Danielson 1981, s. III.

och samlade in visor kring år 1900 verkar skillingtryck ha funnits i de flesta hushåll:

I varje hem, dit jag kom som läkare eller vän, frågade jag vid lägligt tillfälle:

– Har ni några visor här i huset?

Och jag fick vanligen till svar ett nej och ett gott skratt.

– Ha inte ens jungfrurna några visor?

Åter ett nej.

Ändock släppte jag icke taget, utan bad, så vackert jag kunde, att frun ville vara så innerligt snäll och gå ut i köket och fråga efter, om inte jungfrurna hade några gamla tryckta eller skrivna visor i byrålådan.

Frun log, men gick.

Och jag minnes knappt ett enda ställe, där icke den alltid snälla frun leende kom tillbaka med både tryckta och otryckta visor.⁸⁸

Det roade förakt med vilket 1800-talets bildade klasser såg på skillingtrycken gav upphov till en hel del skillingtrycksparodier. För en nutida läsare kan de ibland vara svåra att skilja från tryck menade för den vanliga skillingtryckspublikationen, och det är möjligt att vissa tryck i praktiken fyllde båda funktionerna.

Skillingtrycken fortsatte att produceras en bra bit in på 1900-talet. Visforskaren Eva Danielson menar att de största upplagorna gick ut under mediets sista 30–40 år. Antalet bevarade exemplar är inte större från denna tid, men Danielson kan stöda sitt antagande bland annat på att antalet förläggare och tryckerier ökade.⁸⁹

Under 1920-talet var emellertid skillingtryckens storhetstid slut.⁹⁰ Av Kungliga bibliotekets och Uppsala universitetsbiblioteks samlingar att döma var 1916 den sista stora årgången. Därefter utkom publikationer av skillingtryckstyp alltmer sporadiskt och så småningom nästan enbart i form av skämtsamma efterhärmingar. Tryckteknikens utveckling hade gjort att man kunde producera tjockare, limmade eller häftade tryck med illustrationer i färg till ett överkomligt pris. Dessa så kallade schlagerhäften konkurrerade ut de enklare trycken av skillingtryckstyp.⁹¹ Efter att ha haft en marknad i över trehundra femtio år försvann det typografiska reliktområde som småtrycken med visor och berättelser utgjort.

88 Bondeson 1940 [1903], s. 9.

89 Danielson 1981, s. 110.

90 Danielson 1981, s. 110.

91 Jonsson & Jersild 1963.

2.3. Tryckens utseende: format, stil, illustrationer

Skillingtrycken var aldrig stora: 1800-talets tryck mätte ofta kring 11 cm på bredden och 18–20 centimeter på höjden, men ännu mindre tryck förekom. På använda tryck har inte sällan köparna själva skurit ner formatet genom att klippa bort marginalerna.

Häftena formades i typfallet av ett halvt tryckark papper vilket veks två gånger med åtta sidor som resultat. Det finns även fyrasidiga skillingtryck och 16-sidiga skillingtryck. Större sidantal förekommer men är inte vanligt. Vi kan nog räkna med att om sidantalet blev för högt blev också priset där- efter och det gick då inte längre att sälja alstret till den vanliga skillingtrycks- publiken. Dessutom hade tryckarna för vana att varken häfta eller på annat sätt binda hop sina skillingtryck. De lämnade tryckeriet hopvikta och oupp- sprättade, och detta gjorde förstås att tryck på mer än ett ark blev ohanterliga.

Skillingtryckens format angavs vanligtvis som 8:o, det vill säga oktavo- el- ler oktavformat. Termen betydde ursprungligen att trycksaken bestod av ark som vikts tre gånger med åtta blad – 16 sidor – som resultat. Skillingtrycken hade som sagt oftast bara fyra blad, men man verkar ha räknat in det faktum att de bestod av ett halvark. Under 1900-talet började man kalla alla böcker vars höjd underskred 25 centimeter för oktaver.⁹²

Tryckets första sida följde som nämnts en och samma konvention under nästan hela produktionsperioden. Med störst bokstäver angavs vad trycket innehöll, exempelvis ”En ny Wisa” eller ”Trenne Sjömans-Wisor”. Därefter preciserades eventuellt vad texterna handlade om, till exempel ”Om Förgäng- ligheten”. Dessutom angavs gärna visornas titel eller första ord och ibland vilken melodi de skulle sjungas till under rubrikerna ”Den Första”, ”Den Andra”, och så vidare. En typisk framsida från skillingtryckens glansperiod under 1800-talet kunde således lyda: *Trenne mycket wackra Wisor. Den första: Fångens klagan på Örebro slott. När örtebladen grönskas. Den andra: Lilla, wackra flicka, om du will. Den tredje: Jag ömkar den, som är en Dräng.* Det vanligaste var att trycken innehöll en, två eller tre visor, även om det finns ett fåtal bevarade tryck med upp till tolv texter. Generellt sett ökade antalet visor per tryck mot slutet av skillingtryckseran.

Några skillingtryck saknade den karakteristiska framsidan. Sådana pro-

⁹² Häkli 2008, s. 224f.

Typisk skillingtrycksframsida. Tryck i författarens ägo.

ducerades av bland andra uppsalatrickaren Emanuel Bruzelius på 1820-talet. Dessa tryck inleddes direkt med första visan. Antagligen var detta ett sätt att ytterligare pressa produktionskostnaderna, men förfarandet slog uppenbarligen inte igenom på svenskt område. Bättre gick det för den danske skillingtrycksproducenten Julius Strandberg kring sekelskiftet 1900. Han saluförde skillingtryck både med och utan titelblad. De senare kallade han *smaaaviser* och sålde ännu billigare än de vanliga vistrycken.⁹³

Målgruppen för trycken var under 1800-talet den mindre bemedlade delen av befolkningen, och fram till 1800-talets slut sattes därför nästan alla skillingtryck i fraktur. Frakturen var den tryckstil som allmogen lärt sig läsa i psalmbok och katekes, medan publikationer för de bildade klasserna trycktes i antikva.

Under 1800-talets andra hälft arbetade diverse folkbildare aktivt för att göra antikvan till standard för alla samhällsklasser, och man lyckades bra. Som vattendelare brukar man räkna utgivningen av *Läsebok för folkskolan* 1868 – genom detta allmänt spridda läromedel kom majoriteten av Sveriges barn så småningom att lära sig läsa antikva.⁹⁴ Skillingtrycken hörde emellertid till de trögaste medierna när det gällde att byta till den nya tryckstilen. Ännu på 1890-talet var frakturen vanlig och först kring år 1900 började antikvan slutgiltigt att ta över.⁹⁵

Ett av skillingtryckens främsta kännetecken var som tidigare påpekats producenternas utpräglade budgettänkande. I sin samtid var visorna ökända för sina många stav- och tryckfel. Bland de visor som bevarats i arkiven är läget inte så illa som ryktet gjorde gällande, men visst finns det tryck med ”Sockholm” som tryckort och dylikt. Korrekturläsningen kan mycket väl ha varit helt bortrationaliserad.

Budgettänkandet gav även utslag i valet av papper. Fram till 1870-talet gjordes nästan allt papper av textil råvara – lump.⁹⁶ Det gällde också skillingtrycken, men ofta användes de allra billigaste papperskvaliteterna, som var tunna och ojämna. I vissa fall har de tryckts på grått papper eller till och med på papper som blåfärgats, något man gjorde för att maskera att pappret

93 Piö 1994, s. 137.

94 Furuland 1979, s. i–viii.

95 Uppskattningen är baserad på Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier av skillingtryck.

96 Lindström 2008, s. 112.

tillverkats av missfärgad lump.⁹⁷ Dessa äldre tryck är vid det här laget oerhört sköra och känns närmast som engångsnäsdukar att ta på.

Så länge allt papper gjordes av textillump rådde nästan konstant råvarubrist. Lumptillgången var en flaskhals för pappersproduktionen och någon verklig massproduktion av hyfsade trycksaker till billigt pris kunde inte komma i fråga. Efterfrågan fanns emellertid och man började därför tidigt experimentera med andra fibrer. Inte förrän under 1800-talets andra hälft lyckades man dock utveckla ett sätt att effektivt göra pappersmassa av träfibrer. Det stora genombrottet kom år 1874.⁹⁸

Dessvärre insåg man inte att den metod för ytbehandling man använt sedan 1800-talets början inte var kompatibel med träfibermassa ur beständighetssynpunkt. Papperet blev kemiskt surt och därmed självdestruerande. Problemet uppmärksammades då det nya papperet började falla sönder, och mer lämpliga ytlimningsmetoder infördes långsamt under 1900-talet.⁹⁹ Papper från 1800-talets slut är rent generellt i dåligt skick idag, och allra sämst ställt är det med billighetslitteraturen. Dessa tryck är inte sköra och mjuka, som lumppapperstrycken, utan sköra och spröda. Utan omgående konservering kommer de att falla sönder inom en inte alltför avlägsen framtid. Trots att de ofta *ser* värre tilltygade ut kommer lumppapperstrycken sannolikt att överleva längre i arkiven än de yngre, träbaserade trycksakerna.

Om vi nu vänder oss till skillingtryckens illustrationer kan vi konstatera att forskningen kring 1800-talets bildreproduktion är relativt sparsam, särskilt när det gäller de bruksbetonade teknikerna. På svenskt område har emellertid konstvetaren Lena Johannesson utgivit ett antal arbeten i ämnet. Det följande bygger till stor del på hennes efterforskningar.

Ungefär en fjärdedel av de tryck som särskilt granskats för detta arbete (Uppsala universitetsbiblioteks skillingtryck fram till och med år 1875) har någon form av föreställande bild på framsidan. Bildmaterialet är fantasiegående: ofta dråpligt och grovhugget, och ibland rent surrealistiskt. Mycket vanligt var det även att trycken förseddes med typografiska utsmyckningar i form av bårder, linjer eller små abstrakta vinjetter.

97 Fröjd & Palm 2008, s. 251.

98 Levlin 2008, s. 75–82.

99 Lindström 2008, s. 111f.

Under loppet av skillingtrycksmediets historia trycktes de mindre dekorationerna allt oftare med metalltyper. Man kunde till exempel kombinera ihop typografiska tecken till ramar och abstrakta slutvinjetter, men med tiden kom även vissa större bilder att tryckas med färdiga metallklichéer. Bilder av tåg och ångfartyg ingick exempelvis ofta i tryckeriets utrustning då tidningarna regelbundet tryckte tidtabeller och sådana bilder alltså ständigt behövdes.¹⁰⁰

De större illustrationerna var under merparten av produktionsperioden antingen träsnitt eller xylografer. Träsnittet var den äldre tekniken, där bilden skars fram i trä som sågats på längden. Tekniken fanns i Europa sedan medeltiden och fortsatte i Sverige att användas fram till ungefär 1860-talets mitt.¹⁰¹ Redan under barocken började tekniken associeras med samhällets lägre skikt – för exklusiv konst användes istället kopparstickstekniken.¹⁰²

Under 1700-talet upplevde träsnittet en renässans i och med de växande mellanskiktens behov av illustrerat läsmaterial.¹⁰³ År 1775 lanserade engelsmannen Thomas Bewick en vidareutveckling av tekniken: trästicket, eller xylografin. Istället för längdträ användes skivor av hårt ändträ, helst buxbom, på vilka bilderna graverades fram med sticklar. Båda teknikerna hade fördelen att kunna tryckas samtidigt och på samma ark som texten, eftersom träsnitt och xylografi liksom tryckning med typer är högtrycksmetoder. Tryckfärgen läggs på de upphöjda partierna; precis som när man gör potatistryck på dagis, om liknelsen tillåts. Kopparsticket, som under 1700-talet blivit ett allt vanligare sätt att mångfaldiga bilder, är däremot en djuptrycksteknik. Tryckfärgen läggs i tryckplåtens fördjupningar och måste därmed tryckas separat från text satt med typer.¹⁰⁴

Xylografin var på många sätt 1800-talets bildmedium nummer ett. Många 1800-talets mest ikoniska bilder är xylografer: Dorés bibelillustrationer, bilden av kristallpalatset från världsutställningen i London 1851, illustrationerna av Jules Vernes ubåtar och luftballonger, bilderna av järnvägsolyckor... Tekniken lämpade sig utmärkt för framställningar av blanka ytor och maskiner, särskilt sedan man börjat använda sig av linjeringsmaskiner.¹⁰⁵ Till Sverige im-

100 L. Johannesson 1978, s. 172; E. Johannesson 2001, s. 180.

101 Häkli 2008, s. 370; L. Johannesson 1978, s. 49.

102 Häkli 2008, s. 375.

103 Häkli 2008, s. 375f.

104 L. Johannesson 1978, s. 27; L. Johannesson 1982a, s. 299.

porterades tidigt xylografiska stockar och klichéer (metallavgjutningar av originalstockarna), och kring år 1845 hade en inhemsk xylografkår etablerats.¹⁰⁶

När det gäller skillingtrycket verkar producenterna dock ha tvekat att använda det nya bildspråket. Inte förrän under genrens sista decennier skedde en modernisering av utstyrelsen. På samma sätt som man höll fast vid frakturen längre än andra tryckta medier använde man sig påfallande länge av träsnittsliknande illustrationer. Den moderna teknikens möjligheter att återge detaljerade, realistiska bilder utnyttjades i mindre utsträckning.

I viss mån kan förhållandet bero på att en välgjord xylografi inte kom till sin rätt på ett billigt, grovt grängt papper. Men det verkar också som om ett taffligt utförande sågs som ett försäljningsargument: trycken skulle inte bara vara billiga, de skulle dessutom se billiga ut. Johannesson skriver i samband med ett annat konservativt tryckmedium, de resande nöjessällskapens affischer: ”Här måste ha förelegat en stark folklig association till nöje och underhållning, som gjort att det fallit sig naturligt att hålla kvar en i förhållande till tidens övriga bildutbud helt arkaisk, ’urmodig’ bildstruktur.”¹⁰⁷ Detta gäller med stor sannolikhet även skillingtrycken, och faktum är att det finns en typ av underhållningstryck där ”träsnittsidiomet” lever kvar än idag: spelkortet. Spelkort tryckta med träsnitt nämns så tidigt som 1422, och stilen återskapas alltså än idag om än med en helt annan teknik för bildreproduktion.

Den grovhuggna bildens association med folkligt nöje gjorde att även en skicklig xylograf kunde tjäna på att imitera träsnittsstilen. Johannesson har främst betonat det omvända förhållandet: hur xylografin påverkat träsnittet. Hennes illustrationer visar dock att åtminstone xylografi-pionjären Gustaf Wahlbom kunde imitera den mest valhända träsnittsstil med fullständig fingertoppskänsla; säkerligen i syfte att anknyta till ett bildspråk som den obesuttna befolkningen kände igen och såg som sitt.¹⁰⁸

I praktiken kan det alltså vara svårt att se skillnad på en xylografi och ett träsnitt. Att ett tryck ser amatörmässigt ut kan inte tas som intäkt för att upphovsmännen faktiskt var amatörer: en framstående, vävlavlönad xylograf

105 L. Johannesson 1982a, s. 12, 54f, 239.

106 L. Johannesson 1982a, s. 311.

107 L. Johannesson 1979, s. 211f.

108 L. Johannesson 1982a, s. 263.

kunde producera bilder som till förväxling liknade amatörträsnitt. Tryckens skenbarliga folklighet måste alltså granskas mycket kritiskt. Det fanns ett incitament för professionella konstnärer att maskera sitt yrkeskunnande, och detta gällde som vi kommer att se även vissa av författarna.

I många fall verkar dock bildernas tvivelaktiga kvalitet bero på rena brister – brist på pengar, brist på yrkeskunnande och brist på tid. I något fall har man skurit fram en illustration med text direkt på stocken och glömt ta hänsyn till att texten blir bakvänd vid tryckningen. Det förekommer också att en bild fått en ”ond tvilling” i form av ett spegelvänt träsnitt (ett exempel finns på denna boks pärm). Någon företagsam tryckare har klistrat fast eller kalkerat ett originaltryck på en hyvlad träbit och skurit längs med bildens konturer. Sedan har man tryckt efter den nygjorda stocken med en bakvänd bild som resultat.¹⁰⁹ De mer perfektionistiskt sinnade tryckarna blötte upp originalbilden först och pressade den sedan mot en ny stock. I bästa fall kladdade bläcket av sig så pass att man kunde skära efter avtrycket, och voilà hade man en bildstock som gav rättvända bilder.¹¹⁰

Att spåra hur olika bilder använts och återanvänts inom skillingtrycket vore ämne för en helt egen undersökning. Här kan bara en början göras genom att konstatera att skillingtrycken, som ju präglades av att varje kostnad sparades vid produktionen, hörde till de medier där illustrationer återanvändes som mest. Exakt hur bilderna färdades är osäkert. Xylografiska bilder cirkulerade som nämnts i form av klichéer: på kontinenten fanns stora ateljéer för klichétillverkning och därtill kunde många tidningstryckerier själva gjuta av sina trägravyrer. Kommersen med klichéer mellan tidningarna var livlig.¹¹¹

Xylografiernas originalstockar av buxbom var svårare att transportera. De höll visserligen för ett mycket stort antal tryckningar, men var oerhört känsliga för förändringar i luftfuktighet.¹¹² Här torde de traditionella längdträsnitten ha haft ett försprång. Ändå kan man fråga sig om inte även xylografistockar av trä skickades mellan tryckerierna. Ett exempel kommer från *Drift-kuku: Komisk kalender för år 1850*, ett antikvatryck som såldes till priset av 32 skilling banko och kom från P.A. Huldbergs boktryckeri i Stockholm. Utgivaren

109 Ett exempel på spegelvändning av träsnitt ses i Bennich-Björkman 1988b, s. 282.

110 L. Johannesson 1982a, s. 43.

111 L. Johannesson 1982a, s. 56, 91, 195.

112 L. Johannesson 1982a, s. 39f.

En av de mest anslående bilderna i 1800-talets skillingtryck. Ofta användes den liksom här som illustration av visan "En krigsman så bård och en fröken så grann", även kallad "Alonzo den tappre och skön Imogene" eller "Benrangersriddaren". Ur Folk-wisor (1846), Skara. Sv. litt. Folkvisor, volym 14, nr. 59, Uppsala universitetsbibliotek.

hade kostat på kalendern ett antal ganska välgjorda illustrationer, sannolikt xylografer. Strax efteråt dyker en av illustrationerna – en bild som helt uppenbart graverats för "Unga herr Jockums reseäfventyr" – upp i ett skillingtryck från Jönköping. Det verkar inte så troligt att man gjutit av stocken, eftersom motivet är väldigt specifikt (det handlar om ett ungt par som äter matsäck, och den unga damen har ett massivt fläskben i högsta hugg).¹¹³ Sna-

¹¹³ Jfr *Drift-kuku* 1849, s. 109; *Tiwenne aldeles nya Wisor* 1851.

rare har trästocken på okända vägar hamnat i Jönköping och återanvänts för de minst påkostade trycken. Publikationen *Drift-kuku: Komisk kalender för år 1852* lanserade på liknande sätt en bild av en utstuderat klädd ung man framför en havsvy.¹¹⁴ Här var det dock ett annat Stockholmstryckeri, J.W. Lundbergs tryckeri, som samma år (1851) tryckte om illustrationen i *Tre nya och vackra Sjömanswisor*.¹¹⁵

I antologin *Brott i skillingtryck* redovisar Martin Bjersby fall där samma träsnittsillustration använts på tryck från Lund, Sundsvall och Gävle.¹¹⁶ Likaså förekommer en och samma illustration i tryck från Helsingborg och Borås.¹¹⁷ Bjersby framkastar hypotesen att det i detta fall rör sig om en kringvandrande försäljare. Denne, som ursprungligen låtit trycka alstret, tog med sig en första upplaga samt trästocken med illustrationen på sin försäljningsresa. När upplagan tog slut lät försäljaren trycka upp fler skillingtryck i närmaste ort, med återanvändande av träsnittet.¹¹⁸ Hypotesen kan mycket väl stämma, men man kan också tänka sig att det var tryckeriägarna som skickade stockar till varandra. Sannolikt fanns flera olika sätt att sprida illustrationer – den ena gissningen utesluter inte den andra.

2.4. Lagstiftning och censur

Mångfaldigandet av det skrivna ordet har alltid varit föremål för restriktioner och lagstiftning. Bland de svenska forskare som intresserat sig för tryckfrihetens historia kan nämnas Hilding Eek,¹¹⁹ Samuel Bring,¹²⁰ och bibliografen Bengt Åhlén. Särskilt Åhléns postumt utgivna *Ord mot ordningen* är till stor hjälp för bokhistorikern.¹²¹ Inget modernt bokhistoriskt verk kan emellertid slå Klemming och Nordins *Svensk boktryckeri-historia* från 1883 när det gäller den samlade mängden information. Klemming och Nordin listar i princip alla som drivit tryckeri i Sverige fram till och med år 1883, och återger

114 *Drift-kuku* 1851, s. 87.

115 *Tre nya och vackra Sjömanswisor* 1851.

116 Bjersby 1984, s. 136.

117 Bjersby 1984, s. 139.

118 Bjersby 1984, s. 140.

119 Eek 1942.

120 Bring 1943.

121 Åhlén 1986.

dessutom den viktigaste trycklagstiftningen. Många av uppgifterna nedan är hämtade från deras arbete.

2.4.1. *Svensk trycklagstiftning fram till 1809*

I Sverige kontrollerades trycket redan från början av kyrkan och kungamakten. En organiserad censur av trycket växte fram under 1600-talet. Tryckta visor nämns uttryckligen i lagstiftningen år 1665, då ett förbud utfärdades mot skymfliga skrifter, ”dhet ware sigh i form aff Samtahl, Rijm, Wijsor, tryckte eller skreffne”.¹²² Förbudstexten markerade särskilt mot texter som kritiserade den världsliga makten, ”Potentater och Stater”,¹²³ men alla möjliga skrifter kunde potentiellt klassas som förbrytliga utifrån de svepande formuleringarna. Straffen var stränga och bör ha skrämt tryckbranschens alla aktörer till, om inte laglydnad, så i alla fall försiktighet.¹²⁴

1600- och 1700-talens trycklagstiftning var obeveklig när det gällde kraven på lojalitet mot den påbjudna kristensdomstolkningen och den världsliga överheten. Helst skulle trycken dessutom genomsyras av dygd och goda seder, men här verkar lagformuleringen såväl som tillämpningen ha varit mer tånjbar.

År 1752 utfärdades en förordning som i detalj föreskrev hur rikets tryck i sin helhet skulle skötas¹²⁵, men redan tre år tidigare, 1749, hade tryck och försäljning av ”fångvisor” (det vill säga visor om brott och brottslingar) förbjudits.¹²⁶ 1757 ledde en process kring skillingtrycket ”En fattig bondes klage visa” till ytterligare försök att reglera vistrycket. Boktryckerisocieteten, som å ena sidan ville hålla sig väl med makten men å andra sidan inte ville bli av med det lönsamma vistrycket, föreslog en rikstäckande översyn av mediet. Alla tryckerier skulle skicka in förteckningar på sina vistryck varefter allt som innehöll ”tvetydigheter och eftertänkliga utlåtelse” skulle gallras ut. Därefter skulle tryckarna under ett och ett halvt år få sälja ut sina lager av redan tryckta visor, men allt nytryck skulle följa lagens bokstav till punkt och pricka, med

122 Klemming & Nordin 1883, s. 284.

123 Klemming & Nordin 1883, s. 283.

124 Eek 1942, s. 155.

125 *Kongl. Maj:ts nådige förordning...then 12 Aug. 1752.*

126 Klemming & Nordin 1883, s. 302.

årtal, ort och tryckeriets namn utsatt. Kungl. Majt. gillade förslaget och bekräftade det i en skrivelse daterad 7 juni 1757.¹²⁷

Det främsta målet för censurens bannstråle under 1700-talets första hälft var egentligen pietismens skrifter.¹²⁸ Det var inte minst på grund av detta som tryckerierna ålades att alltid förse sina alster med tryckort, årtal och tryckeriets namn – lagbrytare skulle vara lätta att spåra upp och lagföra.¹²⁹ Brott mot lagstiftningen kunde leda till spöslitning, gatlopp och/eller årtal av straffarbete. Dödsstraff utdelades och tortyr för att pressa fram erkännanden förekom också.¹³⁰

Det svenska trycket kände alltså av centralmaktens hårda hand från branschens begynnelse och fram till 1760-talet. 1766 gjordes emellertid en helomvändning och Sverige fick en för sin tid mycket liberal trycklagstiftning. Teologiska skrifter skulle även i fortsättningen förhandsgranskas innan de trycktes, men annars fick man trycka det mesta bara det inte angrep lagarna, kungamakten, de goda sederna eller någons ära.¹³¹ ”[G]rofwa mindre kände missgärningar och styggelser” skulle dock inte omnämnas i tryck och inte heller ”andre swäre Brottmål, Widskepelser och annat dylikt”¹³² – en lagpassus som möjligtvis kan ha verkat dämpande på skillingtryckens innehåll.

Efter Gustav III:s statskupp 1772 förblev trycklagstiftningen till en början relativt tillåtande. Snart skärptes emellertid tonen mot boktryckarna. År 1792 beslutades att inga anonyma skrifter fick utkomma mer – författarnamnet måste alltid tryckas.¹³³ Ytterligare förbud tillkom under Gustav IV Adolfs omtydighet och regeringstid. Boktryckarnas laga ansvar utökades samtidigt som den faktiska övervakningen tilltog.¹³⁴

2.4.2. *Fallet Sylvenius 1801*

Skillingtrycksproducenternas situation under det tidiga 1800-talets ”järnår” kan illustreras av bataljen mellan å ena sidan boktryckeriombudsmannen

127 Bring 1943, s. 49; Åhlén 1986, s. 174.

128 Åhlén 1986, s. 53.

129 Åhlén 1986, s. 79–80.

130 Åhlén 1986, s. 74f.

131 Klemming & Nordin 1883, s. 309f.

132 Klemming & Nordin 1883, s. 314.

133 Klemming & Nordin 1883, s. 317–322, 327ff.

134 Klemming & Nordin 1883, s. 331–335.

Johan Samuel Ekmansson med hovkansler Zibet och kungamakten i ryggen, och å den andra boktryckaren Andreas J. Sylvenius och tidens politiska avantgarde. Ekmansson drev under åren 1796–1799 själv boktryckeri i Stockholm,¹³⁵ en position som han lyckats få trots boktryckerisocietetens skarpa motstånd. Societeten menade i en skrivelse i ärendet att Ekmansson uppgivit oriktiga uppgifter i sin ansökan om tryckeriprivilegium, och att han falskeligen framhävde sig själv på kollegornas bekostnad. Avslutningsvis framförde man sin önskan att slippa se Ekmansson som boktryckare och medlem av boktryckerisocietetet.¹³⁶

Hos maktavarna däremot var Ekmansson populär. Den 24 november 1801 utnämndes han till ”bokhandels- och boktryckeriombudsman”, ett nytt ämbete som skapats för att skärpa övervakningen av tryckbranschen. Ekmansson visade sig extremt nitisk i ämbetet. Minsta förseelse från boktryckarnas sida resulterade i åtal och böter (varav för övrigt två tredjedelar tillföll Ekmansson).¹³⁷

Andreas Sylvenius drev tryckeri i Stockholm. Han hörde till de boktryckare som gjorde gemensam sak med politikens radikala falang. De radikala behövde tryckfrihet för att föra ut sitt budskap och den var dessutom en viktig beståndsdel i deras politiska samhällsideal. För boktryckaren handlade om levebrödet.

År 1801 tryckte Sylvenius upp *Fyra oförgripeliga erinringar vid den i Läsning i blandade ämnen, förekommande afhandlingen om svenska adelns bestämmeelse*. Skriften var författad av pseudonymen ”WälMent”, som poserade som ytterst konservativ. Den mångordige ”WälMent” attackerade avhandlingen i ”Läsning i blandade ämnen” bland annat för att den hävdade ”att de styrande, att Domstolar och Embetsmän böra vara underkastade ansvarighet inför folket”.¹³⁸ Hävda ”tryckfrihetens nytta för Staten: gör publiciteten till ett värn för den enskilda Statsborgarens välfärd, och säg att dess sjelfsvådiga bruk är ett nyttigt band på magtägararen” – galenskaper, tyckte WälMent.¹³⁹

Skriften ska antagligen ses som en satir. ”WälMent” identifieras av cen-

135 Klemming & Nordin 1883, s. 248.

136 Lirberg & Skoglund 2002, s. 48f.

137 Klemming & Nordin 1883, s. 331ff; Åhlén 1986, s. 172; Bring 1943, s. 77, 89.

138 *Fyra oförgripeliga erinringar* 1801, s. 10.

139 *Fyra oförgripeliga erinringar* 1801, s. 11.

surhistorikern Bengt Åhlén som Georg Adlersparre, en av de opinionsbildare och militärer som förberedde statskuppen 1809.¹⁴⁰ Uppsala universitetsbibliotek har istället tillskrivit Thomas Thorild författarskapet. Även han hörde till tryckfrihetens tillskyndare och kan med visst skäl räknas till de politiskt radikala även efter år 1800.

Skrifter som denna kunde naturligtvis inte gå ostraffade. Ekmansson sökte i sällskap med en polisgevaldiger upp Sylvenius i hans tryckeri den 18 januari 1802.¹⁴¹ Boktryckeriombudsmannen krävde i hotfulla ordalag att få veta namnet på författaren till *Fyra oförgräpeligas erinringar*. Sylvenius vägrade uppge författarnamnet och skrev istället och klagade till hovkanslern.¹⁴²

Ekmansson kontrade med att skicka in ett antal av Sylvenius' skillingtryck tillsammans med ett brev där han benämnde dem "bokpressens missfoster". De var enligt honom "uppfyllda med den plumpaste, liderligaste och skamlösaste osedlighet" och visade "vad seder, vittterhet och smak kunna vidare förvänta av ett boktryckeri, som haft det missöde att falla i en Sylvenii händer."¹⁴³

En läsning av de tryck som finns bevarade bekräftar att flera av visorna verkligen var pornografiska, men den uppretade ombudsmannen lade dessutom till ytterligare anklagelsepunkter: Sylvenius hade givit ut teologiska skrifter utan förhandsgranskning, han hade tryckt fångvisor i trots mot 1749 års förbud och han hade olagligen utelämnat författarnamn på sina tryck.¹⁴⁴

I Bengt Åhléns skildring av kontroversen framstår Ekmanssons ilska som en smula oprovoicerad. Så var emellertid inte fallet. År 1801 hade Sylvenius nämligen tryckt ett skillingtryck med titeln *Wisa, Om Smilhans; En mycket nitisk tjänare som tog lofwen af sine medtjänare för at winna sin Husbondes förtroende* (se s. 42–45). Visan var ett synnerligen kränkande personangrepp riktat mot en figur som torde kunna identifieras som boktryckeriombudsmannen Ekmansson. "Smilhans" tillskrevs inte bara illistighet, falskhet, stöld och fjäsk; dessutom insinuerades att han utnyttjade prostituerade.

140 Åhlén 1986, s. 175.

141 *Handlingar rörande den rättegång* 1802, s. 3.

142 Åhlén 1986, s. 172.

143 Åhlén 1986, s. 172ff. Åhléns uppgifter kommer från *Handlingar rörande den rättegång* 1802.

144 Åhlén 1986, s. 174.

I kontrahenternas brev till hovkanslern 1802 nämndes dock inte visan om Smilhans. I Sylvenius' omfattande försvarsskrift mot Ekmanssons anklagelser – av stilen att döma kanske författad av samma person som låg bakom "WälMent" – påpekades att den gamla lagen från 1749 var obsolet. Fångvisor och visor utan författare hade cirkulerat i årtionden, och Sylvenius visor var inte värre än några andra varken när det gällde sedlighet eller litterär kvalitet.¹⁴⁵

Samma år (antagligen till och med samma vår) tryckte Sylvenius dessutom ett genmäle till "WälMent", där den politiska liberalismen trädde fram utan satirens slöja. Genmälet varnade för despotism och hyllade den lagliga makten: "Den låter Er och mig skrifva, efter vi lärt oss det, och efter det icke ges något rimligt skäl at förbjuda det: den låter Boktryckaren trycka, efter det är hans loffliga näring, hvilken det vore olagligt at fråntaga honom".¹⁴⁶

Hovkanslern köpte emellertid Ekmanssons anklagelser med hull och hår och dömde Sylvenius till 100 riksdaler i böter samt förlust av sitt boktryckarprivilegium. Domen föll den 9 juni 1802.¹⁴⁷ På hösten samma år återfick Sylvenius på nåder rätten att utöva sitt yrke. Beslutet motiverades med hänvisning till omsorgen för Sylvenius' hustru och barn. Tryckeriverksamheten sattes dock under direkt övervakning av kungliga bibliotekarien Malmström, en annan av kungamaktens handgångne män.¹⁴⁸

Fejdens efterspel utspelade sig i boktryckerisocieteten, som nu tagits över av maktens intressen och förestods av Malmström. När Sylvenius kallades till boktryckerisocietetens möte den 1 december 1802 – han hade ju återfått sitt boktryckarprivilegium – skrev han på kallelsen att han inte tänkte komma. Vid det föregående mötet hade han varit frånvarande såsom varande ovärdig och nu hade han annat att göra, menade han. Ekmansson, som förutom ombudsmannaskapet även var ledamot i societeten, anmälde omedelbart det "otillbörliga" svaret till hovkanslern. Denne svarade omgående att Sylvenius måste sättas på plats.¹⁴⁹ Han kallades inför den samlade societeten och fick läsa upp en offentlig avbön. Dokumentet avslutades med att Sylvenius fick betyga

145 Åhlén 1986, s. 174f.

146 *Til Herr WälMent* 1802, s. 14.

147 Åhlén 1986, s. 176.

148 Åhlén 1986, s. 417.

149 Klemming & Nordin 1883, s. 620.

det jag berörda mitt näsvisa förhållande uppriktigt ångrar och afbeder, samt derjemte ödmjukast anhåller att derföre erhålla högädle herr kongl. bibliotekariens och societets gunstiga och benägna tillgift och förlåtelse, hvilka jag genom framdeles hörsamhet och anständighet skall efter yttersta förmåga bemöda mig att förtjena.¹⁵⁰

2.4.3. *Svensk trycklagstiftning efter 1809*

I och med 1809 års statsvälkning lämnade man abrupt denna sengustavianska detalj- och centralstyrning bakom sig. Pressen släpptes fri, med undantag av teologiska skrifter, som även i fortsättningen skulle förhandsgranskas.¹⁵¹ Vem som ville kunde starta tryckeri, förutsatt att det skedde i en stad eller högst en halvmil därifrån.¹⁵²

Redan under riksdagen 1812 framträdde emellertid Kungl. Maj:t med klagomål över pressens alltför stora frihet.¹⁵³ Den nya tryckfrihetsförordningen från den 16 juli 1812 blev därför en kompromiss. Bland annat instiftades indragningsmakten: en bestämmelse som tillät hovkanslern att med omedelbar verkan stoppa utgivningen av misshagliga tidningar.¹⁵⁴ Indragningsrätten slutade i praktiken att användas 1838 och avskaffades formellt av riksdagen 1844/45.¹⁵⁵

Att angripa religionen, monarkin eller sedligheten fortsatte att vara förbjudet även efter 1812. Man fick inte uppmana till eller ens beskriva ”sedernas vanhelgd”, särskilt inte sådana laster ”som sårar ärbarheten”.¹⁵⁶ Allt som ”rörer styggelser, eller högligen sårar blygsamheten, eller innehåller hädelser emot Gud, eller lastliga uttryck om rikets varande öfverhet”¹⁵⁷ skulle strykas, även ur brottmålsreferat, som ju inte alls representerade en författares eller tryckares åsikter. Straffen för dem som bröt mot reglerna var emellertid mycket mildare än tidigare.¹⁵⁸

150 Klemming & Nordin 1883, s. 621.

151 Eek 1942, s. 179, 181.

152 Bring 1943, s. 107.

153 Eek 1942, s. 184.

154 Eek 1942, s. 185.

155 Klemming & Nordin 1883, s. 373, 389.

156 Klemming & Nordin 1883, s. 371.

157 Citerat ur Klemming & Nordin 1883, s. 369.

158 Klemming & Nordin 1883, s. 369ff.

Urval av trycklagstiftning relevant för skillingtrycksproduktionen fram till 1870-talet

21 april 1665

Kongl. Maj:tz Placat och Förbudh, Angående Pasquiller och Smädeskriffter

Skymfliga skrifter om "Potentater och Stater" förbjöds, "dhet ware sigh i form aff Samtahl, Rijn, Wijsor, tryckte eller skreffne".

28 febr. 1749

Publication, Angående Förbud emot Trumslag [...] och at the så kallade Fånge-wisor hädanefter aldeles icke få tryckas

Förbud mot tryckandet av fångvisor.

12 aug. 1752

Kongl. Maj:ts Nådige Förordning och Reglemente För Boktryckerierna i Riket

Tryckeriernas verksamhet reglerades. Det blev förbjudet vid vite av 200 daler silvermynt att trycka något utan att ange ort, årtal, samt tryckeriets namn.

7 juni 1757

En kunglig skrivelse till boktryckerisocieteten

Förbud vid vite av 200 daler silvermynt för tryckning av tvetydiga och eftertänkliga visor eller visor utan ort, år och tryckarens namn.

2 dec. 1766

Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Angående Skrif- och Tryck-friheten

Förhandsgranskningen av texter (förutom de teologiska) avskaffades. Istället lades ansvaret på författare och tryckare. Angrepp mot religionen, grundlagarna, rikets styrelse eller monarkin fick inte tryckas. "Uppenbar last" fick inte främjas och "styggelser", "swåre Brottsmål" och "Widskepelser" inte beskrivas.

27 april 1774

Kongl. Maj:ts Nådiga Förnyade Förordning Och Påbud Angående Skrif- och Tryck-friheten

Gustav III:s tryckfrihetsförordning, som i det stora hela befäste den från år 1766. Dock med tillägget att "otienligt, bittert, förklenligt och missfirmande skrifsätt" inte skulle gå ostraffat.

6 maj 1780

Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse Och Påbud, Angående Boktryckares ansvar för brott och förseelser emot [...]

Boktryckarnas lagliga ansvar för sina skrifter skärptes.

11 juli 1792

Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning,
Om En Allmän Skrif- och Tryck-
Frihet

Författarnamn blev obligatoriskt på alla tryckta skrifter. Inget fick tryckas som angrep ”Moralen och Goda Seder”. Tonen mot tryckerierna skärptes ytterligare i påbud bl.a. 11 december 1792, 26 mars 1798 och 13 april 1805.

16 juli 1812

Kongl. Maj:ts och Rikens Ständers
fastställda Tryckfrihets-Förordning

All tidigare trycklagstiftning upphävdes. Anonyma tryck blev tillåtna, men om författaren var okänd hade boktryckaren lagligt ansvar för skriften. Tryck utan uppgift om år, ort och tryckeri kunde kosta dryga böter. Falska uppgifter kunde bestraffas med straffarbete upp till ett år. Kritik mot makthavarna eller religionen fick inte tryckas, ej heller stöd för ”sedernas vanhelgd”.

1844/45

Riksdagsbeslut angående ändring av
tryckfrihetsförordningen

Indragningsmakten avskaffades formellt efter att i praktiken upphört i november 1838.

10 aug. 1877

Lag angående eganderätt till skrift

Förbudet mot tryckning av texter (”eftertryck”) utan författarens tillstånd skärptes. Överträdelser straffades med böter upp till ett tusen kronor.

KÄLLA: Klemming & Nordin 1883; Åhlén 1986.

Wisa, Om Smilhans; En mycket nitisk tjänare som tog lofwen af sine medtjänare för at winna sin Husbondes förtroende (1801), Stockholm.

1. Cloris¹⁵⁹ wänner hören på
Hwad til Eder sägas må,
En figur jag täncker måla:
Som för Eder täckt skal pråla
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
2. Altid är hans hjerna brydd
Hur han skal en sak få tydd

159 Cloris (oftare stavat Chloris) var en figur ur den grekiska mytologin vars namn ofta lånades till herdediktningens hjältninnor. Här kan man gissa att namnet, liksom när det gäller ”nympher”, syftar på prostituerade kvinnor.

- Lappri hwad hans nästa lider
Blott: egit skinn ej swider,
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
3. Räfwe krokar Räfwe strek,
Anser han som barna lek
I hans nät sig mongen snärjer,
Mongen sig med möda wärjer
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
4. Lätt på foten är han wist,
När han märker någon twist
Ack hur då hans hjärta dänger,
Lyssnar wänder sig och blänger
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
5. Fredsam synes han ibland,
Gladlynt lemnar han sin hand;
Men tro wänskapen ej räcker
Längre än han handen sträcker
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
6. Redligheten i hans spår
Öfwerfödar hwart han går,
Mongen Krog man gratulerar
där han ymnigt filuterar¹⁶⁰
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
7. Egennyttig är han ej
Några swara därtill nej
Dock lär någon Nymph än finnas
Som hans tilgrep lätt kan minnas
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
8. Dum är mannen ej min san
Snarare så slug som f-n
Ty när Smilhans går at snoka
Måste Räfwen rumpan sloka
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
9. Rådande i hwarje sak
Wil han wördas fram ock bak
Ensam wil han altid ila

¹⁶⁰ Filutera = bedra.

Fram til Husbond för at smila
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.

10. Ingen säge han är snål
Ta mig hin jag sådant tål
Endast han med feta slängar
Får tractera Husbonds drängar
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
11. Knappast än man funnit har,
Någon h-ra i hans dar
Som ej för hans ungdom brunnit,
Fast än ingen därpå wunnit.
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
12. Blygsam och af sedig art
Höres uppå orden snart,
At wår Smilhans aldrig warit
Ty alt smutsigt han ärfarit
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
13. En gång segla han i qwaf,
Uppå werldens olycks haf;
Men som f-n war med om lotten;
Feck blott skutan hål i botten,
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
14. Redan skutan botad är
För at segla fjärr och när,
Fyld med sqwaller och Rappoter
Samt med lögn af alla sorter;¹⁶¹
Täcker, täcker, Smilhans wår blir täcker.
15. Gören så en hwar sin flit
At uppspårra Embets nit
Man må tro i hwarje Rike,
Har wår Smilhans nog sin like
Täcker, täcker, Smilhans blef ju täcker.

161 "Skutan" syftar antagligen på dagbladen *Colportören* och *Telegrafén*, båda utgivna av Ek-mansson. Jfr *Handlingar rörande den rättegång* 1802, s. 87, 89.

2.5. Upplagor och bevarandegrad

Skillingtryck producerades som sagt under närmare fyrahundra år i Sverige, och spridningen verkar ha överträffat de flesta andra trycktypers. I hovkanslerns redogörelse till Kongl. Maj:t från den 21 maj 1805 angående rikets boktryckerier räknade han med att 581 skönlitterära tryck utkommit i Sverige under åren 1801–1804. Av dem klassade han 463 som ”blotta ströskrifter af ett ark eller derunder.”¹⁶² Även om långt ifrån alla ströskrifter var skillingtryck kan vi nog utgå från att skillingtrycken utgjorde en anseelig portion av detta skönlitterära småtryck.

Den sannolikt största svenska producenten av skillingtryck var Jöns Hansson Chronwall, vars visor gick ut i enorma upplagor kring sekelskiftet 1900. Exakt hur många visor Chronwall skickade ut över Sverige är oklart: i sin egen reklam hävdade han att han kring sekelskiftet 1900 tryckt över en miljon exemplar, och siffran är inte helt osannolik.¹⁶³ Eva Danielson räknar med att J.H. Chronwall bör ha publicerat 1 100 vistryck i upplagor om vardera minst 1 000 exemplar, men att det lika gärna kan röra sig om 3 000–4 000 exemplar per upplaga.¹⁶⁴

Björlings förlag i Norrköping gav ut upplagor om 5 000–20 000 exemplar åren 1917–1919,¹⁶⁵ och Chronwalls samtida i Köpenhamn, Julius Strandberg, sålde under 1800-talets tre sista decennier som minst 174 000 visor årligen, som mest 405 000.¹⁶⁶ Till och med i det glesbefolkade Finland kunde förläggaren Otto Andersin i Björneborg trycka ut uppåt 10 000 skillingtryck under slutet av 1800-talet.¹⁶⁷ Att skillingtrycken massproducerades framgår också av att så många tryckerier var inblandade i produktionen. I Uppsala universitetsbiblioteks skillingtryckssamling finns skillingtryck från över 260 svenska tryckerier från 1600-talet fram till 1900-talets början.

Hur många av skillingtrycken har då bevarats för eftervärlden? I princip var varje svenskt tryckeri förpliktigt att skicka exemplar av allt de tryckte

162 Klemming & Nordin 1883, s. 347f.

163 Danielson 1979, s. 80.

164 Danielson 1981, s. 119.

165 Danielson 1981, s. 118.

166 Piö 1994, s. 131.

167 Asplund 2006, s. 271.

till förvaring i landets centrala arkiv. Denna lag om pliktleverans har funnits alltsedan år 1661. Dessvärre brukade både boktryckare och statstjänstemän se mellan fingrarna när det gällde skillingtrycken, vilket gör att vi måste räkna med att de flesta skillingtryck aldrig hamnade i något arkiv.

Bara en dryg tredjedel av de tryckerier som finns representerade i Uppsala universitetsbiblioteks skillingtryckssamling fram till och med år 1875 skickade in tio eller flera tryck. Nära hälften skickade in fyra tryck eller färre och ungefär en fjärdedel av tryckerierna levererade bara ett enda tryck var. Det förefaller mig ytterst osannolikt att ett tryckeri verkligen bara producerade ett enda skillingtryck. Hade man den lämpliga utrustningen bör man nog ha tryckt upp fler visor.

Trots att arkivleveranserna var nyckfulla har Sverige ändå stora samlingar av skillingtryck jämfört med andra europeiska länder. Den största svenska samlingen, drygt 13 000 tryck, finns hos Kungliga biblioteket i Stockholm.¹⁶⁸ Uppsala universitetsbibliotek står för det näst största innehavet: enligt mina beräkningar över 11 000 tryck. Andra mindre samlingar finns på universitetsbiblioteken i Lund och Helsingfors, på Nordiska museet, och i flera andra arkiv.¹⁶⁹

Det totala antalet tryck tillgängliga i offentliga arkiv skulle jag utan risk för överdrift uppskatta till omkring 35 000. Samlingarnas storlek kan jämföras med den största tyska motsvarigheten, Deutsche Volksliedarchiv i Freiburg. Den tyska tryckbranschen var mycket mer produktiv än den svenska, men ändå äger Deutsche Volksliedarchiv "bara" omkring 15 000 skillingtryck.¹⁷⁰ English Broadside Ballad Archive (EBBA) vid University of California har i skrivande stund drygt 4 000 vistryck från 1600-talet, samtliga fritt tillgängliga på internet.¹⁷¹

En fråga som kanske inte kan besvaras med säkerhet men som ändå är värd att ställa, är var alla skillingtryck tog vägen. Förutom tryckleveransexemplaren är det ganska ont om skillingtryck i Sverige. De är inte särskilt vanliga på antikvariat (särskilt inte tryck producerade före 1860-talet). Hembygds-

168 Olrog 2011, s. 51.

169 Olrog 2011, s. 64, 67ff.

170 Deutsches Volksliedarchiv 2013.

171 University of California 2011.

gårdarna har ibland, men inte ofta, tagit vara på dem. De återfinns sällan på gamla vindar, på loppmarknader eller bland kvarlämnade papper.

Rent slitage kan vara en orsak. En annan är att skillingtryck kunde användas som läs- och skrivundervisningsmaterial i hemmet (i Uppsala universitetsbibliotek finns ett enstaka bevarat tryck där ägaren övat sig att skriva). Ett nerkladdat tryck sparades antagligen sällan.

Ändå är förstörelsen av sådan omfattning att det måste finnas ytterligare faktorer som kortade ner skillingtryckens livslängd. En förklaring skulle kunna vara att trycken hade en sekundär användning: papper var som nämnts en bristvara och kunde man få tag i billigt papper utnyttjades det rimligtvis maximalt.

Toalettpappret uppfanns inte förrän på 1850-talet och ett skillingtryck av luppapper skulle hypotetiskt sett kunna fungera bra som ersättning. Den mest sannolika förklaring jag kunnat komma på är emellertid att man fick fart på elden med kasserade tryck. Utmaningen att blåsa liv i en utslocknad brasa var återkommande överallt och på daglig basis, vilket innebar att allt lättantändligt material rimligtvis var i farozonen för eldbegängelse. Visforskaren Ann-Mari Häggman berättar att den finländska visdiktaren Maria Berg (1784–1867) på ålderdomen var tvungen att använda sina handskrivna visor till eldtände och för att stoppa till håll i stugans väggar.¹⁷² Ett av den engelska balladforskningens viktigare dokument, en samling handskrivna visor från 1600-talet, höll på att gå samma öde till mötes då det räddades av Thomas Percy på 1750-talet: manuskriptet upptäcktes ”liggande smutsigt på golvet under en byrå i salongen: av jungfrurna använt till att tända elden.”¹⁷³ En ytterligare fullt tänkbar orsak till skillingtryckens försvinnande är att de kan ha använts som omslagspapper till mat eller för att slå in andra mindre paket.

Den kanske viktigaste frågan för den som vill använda skillingtrycken som källmaterial är emellertid hur pass representativa de tryck som bevarats i arkiven är. Svaret kan inte bli mer än en kvalificerad gissning, men troligtvis ger inte arkivbestånden en rättvisande bild av den sammanlagda produktio-

172 Häggman 2002, s. 42.

173 ”lying dirty on the floor under a Bureau in ye Parlour: being used by the Maids to light the fire.” Groom 1999, s. 20.

nen. För det första kan man starkt misstänka att de trycktekniskt sämsta skillingtrycken är underrepresenterade. De tryck som återfinns i arkiven ser inte så illa ut som en del samtida kommentatorer gjorde gällande. Jag har inte återfunnit de visor som sägs ha tryckts på läskpapper eller med en trycksvårta så dålig att bokstäverna var oläsliga. När vi vet att man ofta struntade i arkivleveranser av skillingtryck är det rimligt att anta att det inte var de vackraste trycken man slarvade med utan de sämsta.

Möjligheten att arkivexemplaren av skillingtryck generellt är något mer välgjorda än genomsnittet är värd att ta i beaktande. En trycksak av god standard får oss att associera till modernitet och välstånd – kanske bör vi föreställa oss att skillingtryckens kulturkrets ägde en något lägre grad av modernitet och välstånd än vad arkivexemplaren signalerar.

För det andra är det möjligt att det trycktes fler skillingtryck som bröt mot tryckfrihetsförordningen än vad som framgår av bevarade arkivexemplar. Som framgått av lagöversikten i föregående kapitel var det under så gott som hela skillingtrycksperioden olagligt att smäda Gud, konungen eller ärbarheten. Dessutom fanns mer eller mindre stränga regler om att sätta ut författarnamn, tryckår, ort, tryckeri, och pris.

Ett sätt att kontrollera samlingarnas representativitet är att jämföra de samlingar som består huvudsakligen av pliktleveransexemplar med samlingar donerade av privatsamlare – dessa senare kan antas innehålla även sådana tryck som undanhölls myndigheterna. En sådan jämförelse är dessvärre inte möjlig när det gäller äldre tryck, eftersom det knappt finns några samlingar av pliktleveransexemplar från tiden före år 1800. 1800-talsbestånden, däremot, kan jämföras. En snabb genomgång av en av donationssamlingarna i Uppsala universitetsbibliotek – Bondesons samling – visade ingen större skillnad mellan samlingens 1800-talstryck och pliktleveransexemplaren. Privatsamlares tryck var inte mer subversiva än arkivens. Däremot innehåller Bondesons samling en handfull visor på svenska som trycktes i Norge, och som saknar tryckår.¹⁷⁴ En noggrannare jämförelse mellan donationssamlingar och pliktleveransbestånd skulle dock behöva göras för att ge ordentligt besked.

Ett annat sätt att undersöka arkivmaterialets representativitet är att göra jämförelser mellan samlingarna i form av punktstudier av utvalda tryckårsgångar. För den här studien har jag skrapat lite på ytan genom att titta

174 *Två nya Visor* u.å.

närmare på åren 1805–1806. Dessa år präglades som nämnts av de så kallade järnårens repression av trycket, och plikten att sätta ut författarens namn på alla publikationer inskräpades i ett cirkulär den 13 april år 1805.¹⁷⁵ I Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier finns händelsevis endast tre skillingtryck från just 1805, alla tryckta av C.G. Sundqvist i Gävle och alla försedda med författarnamn, vilket inte hör till vanligheten i skillingtryckssammanhang.¹⁷⁶ Från 1806 finns bara ett enda skillingtryck i huvudserierna, och detta tryck saknar istället helt uppgift om tryckare – vilket verkligen är ovanligt bland arkivexemplaren. Som författare uppges för den ena av tryckets två visor ”en Dräng i Kronobergs Län, som blifwit swiken af sin utwalda Flicka”.¹⁷⁷

Det verkar osannolikt att tryckerierna helt skulle ha slutat producera skillingtryck under åren 1805 och 1806 på grund av de skärpta kraven att sätta ut författarnamn. Mer sannolikt är att man lät bli att skicka in pliktleverans-exemplar tills man visste hur strikt lagen skulle komma att tillämpas. Antagandet stöds av att vi i Helsingfors universitetsbiblioteks samling (som inte tillkom genom pliktleveranser utan samlades in på annat sätt) hittar ett tryck från 1806 som knappast skulle setts med blida ögon av myndigheterna. Det tryckfelsbemängda skillingtrycket innehåller visan ”Tag i Sängen sin Cousin”, som inte bara prisar utomäktenskapligt sex utan också tangerar ämnet Frankrike – vilket var riskabelt, då alla skrivelser om Frankrike var förbjudna sedan september 1804.¹⁷⁸

Tro ej, at jag är Sanskolott,
Fast jag ej några böxor äger,
Jag har et par Callsånger fått,
Til skänks ifrån de Franskas Läger;
Dem nyttjar jag hwar enda dag,
Tils jag får supen af min Flicka,
Hon är en Hjelte i sitt slag;
Och hennes Skål så wil dricka.¹⁷⁹

Det här tyder på att fler utmanande visor saknas i pliktleveransbestånden. Vi får nog tänka oss att det i skillingtryckens samtid fanns fler politiskt vågade,

175 Klemming & Nordin 1883, s. 346.

176 *Den i början Olycklige*, två exemplar, 1805; *En Wärnlös Flickas Klagan* 1805.

177 *Twenne nya Kärleks-Visor* 1806.

178 Klemming & Nordin 1883, s. 340.

179 *Twenne helt nya Kärleks-Visor* 1806, HUB.

pornografiska och ärekränkande visor och även fler tryck utan uppgift om tryckår, ort och tryckare.

2.6. Viktiga arkivregister och bibliografier

Billighetstryck åtnjöt ingen hög status bland 1800-talets och det tidiga 1900-talets bibliografer, och många registrerades aldrig i några bokkataloger.¹⁸⁰ Det mest kompletta registret över svenska visor finns hos Svenskt visarkiv. Om man vet vilken skillingtrycksvisa man letar efter är det således till Visarkivet man ska vända sig. I arkivets register i pärmar, kortkataloger och på nätet finns hänvisningar från visans inledande ord till var man kan hitta den. Hänvisningarna kan vara till flera olika media: skillingtryck, visböcker, uppteckningar eller inspelningar. Den samling av skillingtryck man oftast hänvisar till är Kungliga bibliotekets, men även Uppsala universitetsbiblioteks äldre samlingar har konsulterats: "Folkvisor" band I–IV, samt Zetterströms och Palmiskiölds samlingar. (Dessa samlingar beskrivs närmare i följande kapitel.) *Alla* belägg för en visa finns dock inte listade, eftersom Visarkivets uppgift inte är att göra tryckhistoriska kartläggningar.

Letar man efter riktigt gamla svenska tryck finns också god hjälp att få. Isak Collijn gav under åren 1931–38 ut *Sveriges bibliografi intill år 1600*, en publikation som omfattar i princip alla trycksaker som bevarats från svenskt 1400- och 1500-tal. Collijns bibliografi är ett måste om man söker litteratur från denna tid. Libris (de svenska forskningsbibliotekens gemensamma onlinekatalog) omfattar ännu inte alla tryck från 1400- och 1500-talen, men i Kungliga bibliotekets och Uppsala universitetsbiblioteks exemplar av Collijns bibliografi finns antecknat var i de egna samlingarna man kan hitta de olika trycken.

När det gäller 1600-talets svenska tryck är de sökbara i Libris. Uppgifterna har överförts från *Sveriges bibliografi: 1600-talet*, utgiven av Collijn under åren 1942–1946. Uppenbarligen har man använt sig av Kungliga bibliotekets katalogexemplar av bibliografin vid digitaliseringen – när det gäller skillingtryck hänvisar man nämligen endast till Kungliga bibliotekets samlingar. Det innebär i vissa fall att man får en hänvisning till en fotostatkopia i Kung-

¹⁸⁰ Bennich-Björkman 1988c, s. 93ff.

liga bibliotekets ägo, men ingen uppgift om att originaltrycket befinner sig i Uppsala. Collijn arbetade emellertid grundligt och det bör inte vara alltför många 1600-talsskillingtryck som undgick att föras in i bibliografin.

1800-talets skillingtryck hade inte samma raritetsvärde för de svenska bibliograferna som trycken från tiden före år 1700. I *Svenskt boklexikon* 1830–65 utgick bibliografen Hjalmar Linnström från Kungliga bibliotekets samlingar och utelämnade alla uppgifter om var trycken annars kunde återfinnas. När det gäller skillingtrycken påpekade han själv att hans lista var långt ifrån komplett. Linnströms boklexikon är därför av begränsad nytta för den som letar efter skillingtryck. Det är bättre att gå direkt till Kungliga biblioteket, om man har möjlighet till det.

Mellan Collijns bibliografier och Linnströms boklexikon fanns länge ett glapp på nära 130 årgångar. Först på 1970- och 80-talen täppte man till ”Luckan”, som den kommit att kallas. Projektet gick under namnet Svensk Bibliografi 1700 eller SB17. Tack vare detta finns tryck från perioden 1700–1829 numera registrerade och är sökbara i Libris.¹⁸¹ Men som vanligt var det omöjligt att inkludera alla småtryck. Skillingtrycken från Luckan har således inte införts konsekvent i SB17. Exakt hur många tryck från 1700 till 1829 som saknas i databasen har inte varit möjligt att ta reda på inom ramen för detta arbete.

För den sista tidsperioden som är aktuell för skillingtrycksforskare, från 1866 till cirka 1930, finns ingen förteckning där skillingtrycken inkluderas. *Svensk bokkatalog* utgavs visserligen med ambitionen att vara en nationalbibliografi, men befattade sig inte med lågstatustrycken. ”Böcker under 10 öre äro ej upptagna”, meddelas torrt i katalogens förord.¹⁸² I de stora nationalbibliografierna finns alltså majoriteten av de bevarade skillingtrycken från tidigmodern tid listade, men därefter sjunker registreringsgraden.

På plats hos de olika arkiven varierar det hur noggrann man varit med att registrera sitt skillingtrycksinnehav. Kungliga bibliotekets samling är i nuläget sökbar främst via en omfattande kortkatalog. Kortkatalogen består dels av en nominalkatalog med kort sorterade enligt tryckens (inte de separata visornas) första textrad. Dels finns en tematisk del; med andra ord en realkatalog eller systematisk katalog. Realkatalogen bygger på en ämnesindelning

181 Tjeder & Törngren 2006.

182 *Svensk bok-katalog* 1878, s. II (opag.).

som skapades av chefsbibliotekarie Richard Bergström någon gång under åren 1878–1893.¹⁸³

Kungliga bibliotekets realkatalog över skillingtryckssamlingen

- A–G Blandade världsliga visor. A–D är tryck om minst två visor utan angivet tryckår. E är tryck om minst två visor *med* tryckår. F är visor med författare (utskriven i trycket eller identifierad av arkivarien). G är tryck innehållande endast en visa, med eller utan angivet tryckår
- H Blinda
- I Brännvin, tobak, kaffe och te. Dryckesvisor återfinns dock under A–G
- K Drängar och pigor
- L Frieri och giftas
- M Julen
- N Kärleksvisor
- O Missdådare. Visor om kända missdådare är sorterade efter dennes efternamn; tryck om ”okända och romantiserade” missdådare är sorterade kronologiskt
- P Nid- och skandalvisor
- Q Olyckor. (Qa betecknar ”blandade”, Qb ”eld” och Qc ”vatten”)
- R Sjömansvisor
- S Under
- T Så kallade historiska visor med underkategorierna T1 (händelser före 1400), T2 (år 1400 till och med Gustav Vasa), T3–16 (regenter efter Gustav Vasa med undantag av T6, som endast betecknar utgåvor av Göta kämpavisa), T17 (”Folksånger”, d.v.s. kungahyllningar), T18 (Riksdagsvisor), och T19 (historiska visor om utländska företeelser)
- U Diverse: Norrlands stora fågelhandel; farsoter; kometer; studentmöte; penningnöden; arbetare och arbetsförhållandet; sekterism; första maj; utställningar; inrättningar; naturkatastrofer; nödtid; seder och bruk; moden; marknader och basarer; särskilda orter; emigration; kommunikationsmedel; industriutställningen i Göteborg 1891; maskerader; hasardspel; lotteri; skvalverkrönika/årskrönika; yrken; typer
- V Sinclairs-visan
- X Örlogsfregatten Fröyas resa
- Y Beväringsvisor
- Z Andliga visor

183 Olrog 2011, s. 51ff.

Realkatalogens ämneskategorier gäller trycken från och med år 1700. De äldre visorna har bara delats in i andliga respektive världsliga visor. Bergströms ämnesindelning har sin charm och kan vara till viss hjälp när man söker efter skillingtryck i en viss genre, men användbarheten är begränsad. De allra flesta visorna har dessutom hamnat i slasktrattkategorin ”blandade världsliga visor”. Det gäller särskilt visor tryckta från och med år 1878: de återfinns nästan undantagslöst i kategori E.

Ett annat problem är att skillingtrycken klassificerats utifrån titelbladet, vilket innebär att visor om andra ämnen kan dölja sig inuti trycken. Några skillingtryck (av varierande ålder) kan också hittas i avdelningen svensk vitterhet.¹⁸⁴ Förberedelser pågår för att i framtiden kunna digitalisera delar av, eller hela, Kungliga bibliotekets skillingtrycksbestånd. Detta skulle naturligtvis vara en stor fördel ur sökbarhets-, bevarande- och tillgänglighetssynpunkt.

Den bibliotekarie som inledde arbetet med Kungliga bibliotekets kortkatalog, Nils Agrell, gick även igenom en del av Uppsala universitetsbibliotekets äldre tryck (skillingtryck inbundna under signumet Folkvisor fram till tryckåret 1830 samt den s.k. Zetterströmska samlingen). De tryck som verkade värdefulla och som inte fanns på Kungliga biblioteket skrevs in i kortkatalogen med en hänvisning till universitetsbiblioteket.¹⁸⁵ Vid något tillfälle har även skillingtryck i Uppsala universitetsbibliotekets raritetssamling noterats i Kungliga bibliotekets kortkatalog. Dessa referenser biblioteken emellan är dock långt ifrån heltäckande – man kan absolut inte räkna med att alla Uppsala universitetsbibliotekets äldre tryck finns antecknade hos Kungliga biblioteket.

Trycken i Uppsala universitetsbibliotekets egen samling är lagda i kronologisk ordning men har länge varit helt okatalogiserade. I samband med föreliggande arbete har emellertid trycken fram till och med tryckåret 1875 katalogiserats. Registret är skrivet i excelformat. Posterna innehåller i princip all information på skillingtryckens framsida: titel; i förekommande fall de separata visorna; eventuell uppgift om författare; tryckstil (fraktur eller antikva); samt annan information tryckt på titelbladet. Därtill har alltid tryckår

184 Det gäller till exempel visor om blinda. Karin Strand har i ett pågående forskningsprojekt kunnat konstatera att majoriteten av dessa visor inte är registrerade i skillingtryckskatalogens kategori H, utan finns i ett helt annat register: Okat. Vitt. Sv., Tiggargraver 1850–1961 (muntlig information 17/9 2013).

185 Olrog 2011, s. 70 (i fotnot).

och -ort registrerats. Kopior av registret finns hos Uppsala universitetsbibliotek, Kungliga biblioteket och Svenskt visarkiv. För den som söker efter särskilda texter, årgångar eller tryckorter i skillingtryck torde detta register vara det bästa som för närvarande finns. Samlingen innehåller emellertid inte så många tryck från tiden före 1700-talets slut, och för Uppsala universitetsbiblioteks skillingtryck från 1876 och framåt finns i skrivande stund ingen katalog.

I Uppsala universitetsbiblioteks största sammanhängande privatdonation av skillingtryck, Zetterströms samling om drygt 700 nummer, ingår däremot ett förstaradsregister. Registret är handskrivet och snårigt upplagt, men man kan med viss möda läsa sig till vilka visor som ingår.

I Uppsala universitetsbiblioteks huvudkataloger (Disa och den äldre Katalog 1962, båda digitaliserade) finns bara sporadiska hänvisningar till skillingtryck. Äldre, sällsynta visor är noterade i något högre grad än de yngre. Några av donationssamlingarnas tryck finns också katalogiserade i Katalog 1962, till exempel under Anonymer-Visor. Det handlar främst om tryck från tidigmodern tid.

Katalogiseringen av svenska skillingtryck kan verka oorganiserad och bristfällig, men situationen är inte unik. Småtryck, vardagstryck, ephemera, och allt vad det tryckta ordets undervegetation har kallats, är notoriskt svåra att sortera på ett bra sätt, särskilt för arkivarier verksamma innan datorerna öppnade nya möjligheter. Den praktiska konsekvensen för forskaren är att det är svårt att hitta materialet och få en överblick över arkivbestånden. Möjligheten att rådfråga kunniga och hjälpsamma arkivarier är ofta helt avgörande. Situationen i de svenska biblioteken kan jämföras med den i Nasjonalbiblioteket i Oslo, där skillingtryckssamlingen visserligen har sin egen kortkatalog – men denna är undanställd i en låst korridor och nästan ingen vet att den finns där. Helsingfors universitetsbibliotek framstår som ett lysande undantag med en tryckt katalog i fem band innefattande hela bibliotekets skillingtryckssamling.¹⁸⁶

186 Hultin 1929–1932.

3. Uppsala universitetsbiblioteks skillingtryck

I denna del av boken ska vi fördjupa oss i de tryck som förvaras vid Uppsala universitetsbibliotek. Först ges en översikt över bibliotekets hela skillingtrycksinnehav. Därefter följer en sammanställning av kvantitativa data från årgångarna fram till och med 1875, och slutligen görs en grundligare kvantitativ och kvalitativ undersökning av ett utvalt tryckår, nämligen 1851.

Av skillingtrycken i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier är ungefär hälften tryckta före år 1876. Orsaken till att jag valt att kartlägga denna första hälft istället för den senare är främst att jag vill ansluta till tidigare forskning utan att lämna ett kronologiskt glapp: den hittills viktigaste studien av svenska skillingtryck är Margareta Jersilds avhandling från 1975, och den sträcker sig fram till år 1800.¹

Året 1851 är valt för att vara någorlunda representativt. Tidigare – före 1830-talets mitt – var arkivleveranserna så oregelbundna att materialets luckor blir direkt besvärande. Efteråt – från 1860-talet och framåt – har vi att göra med en annan samhällskontext, med järnvägar, tvåkammarriksdag, förändrad tryckteknik och gryende industrialism. Eftersom jag som sagt vill börja i rätt kronologisk ände har tryck från tiden före modernitetens genombrott prioriterats.

Inom den period som blev kvar (ca 1840–1860) valde jag bort exceptionella år såsom det europeiska revolutionsåret 1848 och tiden för Krimkriget. Bland de många årgångar som återstod hade vilken som helst kunnat väljas – hur man än gör är inget år någonsin ett standardår. Liksom Thomas von Vegesack i boken *Stockholm 1851* landade jag på år 1851, ett år när synbarligen ”ingenting hände”.² I Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier finns jämt ett-

1 Jersild 1975.

2 Vegesack 2005.

hundra skillingtryck från detta år (plus ett som av misstag sorterats in bland tryck från 1831 och därför hamnade fel även i min statistik). Sammanlagt innehåller årgången 287 olika visor eller 371 om man räknar alla dubletter.

3.1. Arkivbestånden

Uppsala universitetsbibliotek har som nämnts över 11 000 skillingtryck i sin ägo. Majoriteten, nära 10 000 tryck, har samlats i två kronologiskt ordnade serier, båda kategoriserade som ”Svensk litteratur, Folkvisor”. Eftersom begreppet folkvisor idag har en annan vetenskaplig innebörd vill jag dock inte använda detta begrepp när jag beskriver materialet. Istället kommer jag i fortsättningen att beteckna materialet som bibliotekets *huvudserier*.

Den första och äldsta serien består av 48 inbundna volymer och sträcker sig fram till och med tryckåret 1875. Sannolikt var det under 1800-talets första hälft man började binda in bibliotekets skillingtryck på detta sätt. De äldsta volymerna, I–VI (tryckår 1629–1832), tycks ha bundits in samtidigt, vilket pekar på år 1833 som startår för inbindningarna.

Volym I är fylld av gamla, slitna tryck, som på okänd väg hamnat hos universitetsbiblioteket. Från och med volym II och tryckåret 1800 är majoriteten av trycken pliktleveranssexemplar, dubletter till Kungliga bibliotekets dito. Men även i volym II och framåt finns tryck som uppenbarligen inte har kommit direkt från tryckerierna. Några av dem verkar ha skyfflats runt betydligt i samlingarna: det förekommer att ett och samma tryck ståtar med fyra olika pagineringsnummer.³ Ambitionen var uppenbarligen att samla alla bibliotekets skillingtryck i kronologiskt ordnade volymer oavsett proveniens.

Bruket att binda in bibliotekets skillingtryck fortfor fram till och med tryckåret 1875. Systemets svaghet var att tryck som inkom efter att en volym färdigställt var svåra att inordna i samlingen. Problemet löstes hjälpligt genom att senare inkomna tryck bands samman i fem ”sekundära” volymer: de inkonsekvent namngivna VI.a., VI.b., VI.c., XVII.2 och XVIII.b. Därefter stacks enstaka senkomna tryck in löst i de befintliga volymerna, vilket förstas inte var så tillförlitligt ur bevarandesynpunkt – mellan Olrogs inräkning på 1950-talet och min egen 2010 verkar det ha försvunnit tryck ur vissa volymer.

³ Se t.ex. tryck nr. 51 i Sv. litt. Folkvisor, vol II, UUB.

Från och med tryckårgången 1876 slutade man binda in bibliotekets skillingtryck. De tryck som inkom från och med detta år ligger istället i pappkapslar, som idag är 49 till antalet. (Då Olrog skrev sin avhandling kring år 1950 fanns 88 kapslar; ingen på universitetsbiblioteket har idag något minne av när dessa kasserades.) Många av trycken i kapslarna är inte ens uppsprättade och är med allra största säkerhet pliktleveransexemplar.

Med tiden var man emellertid tvungen att inrätta kapslar även för de äldre tryck som fortsatte att finna vägen till universitetsbiblioteket. Idag fyller dessa tryck elva kapslar. Det rör sig om en blandning av oanvända tryck, lösa använda tryck, och en handfull äldre tryck i faksimil. Dessutom finns ett antal tryck från tiden före 1820 vilka bär spår av att tidigare ha varit inbundna. Man har alltså slaktat volymer av inbundna skillingtryck för att inordna trycken i den kronologiska serien. Tryckens proveniens har inte dokumenterats. ”Vem, som ursprungligen kan ha samlat och låtit inbinda dessa äldre tryck, har jag ännu inte lyckats utröna”, skrev Olrog 1951, och de orden gäller alltså även för mig.⁴

4 Olrog 2011, s. 59.

Översikt över Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier av skillingtryck

<i>Volymbeteckning</i>	<i>Tryckår enligt volymens rygg</i>	<i>Antal tryck</i>
I	1629–1800	65
II	1800–1808	110
III	1809–1820	117
IV	1821–1823	86
V	1824	136
VI	1825–1832	109
VI.a.	1825–1832	87
VI.b.	1832	75
VI.c.	1833	73
VII	1833–1835	94
VIII	1836–1837	125
IX	1838	80
X	1839	104
XI	1840–1841	101
XII	1842–1845	102
XIII	1844–1845	106
XIV	1846	75
XV	1847	77
XVI	1848	101
XVII	1849	111
XVII.2	1834–49	79
XVIII	1850	67
XVIII.b.	1850–52	39
XIX	1851	85
XX	1852	75
XXI	1853	109
XXII	1854	134
XXIII	1855	126

<i>Volymbeteckning</i>	<i>Tryckår enligt volymens rygg</i>	<i>Antal tryck</i>
XXV	1857	80
XXVI	1858	96
XXVII	1859	93
XXVIII	1860	81
XXIX	1861	94
XXX	1862	78
XXXI	1863	75
XXXII	1864	93
XXXIII	1865	107
XXXIV	1866	76
XXXV	1867	84
XXXVI	1868	83
XXXVII	1869	84
XXXVIII	1870	100
XXXIX	1871	113
XXXX	1872	112
XLI	1873	126
XLII	1874	104
XLIII	1875	124
Summa		
48 band		4 552 tryck

*Översikt över Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier av skillingtryck,
fortsättning*

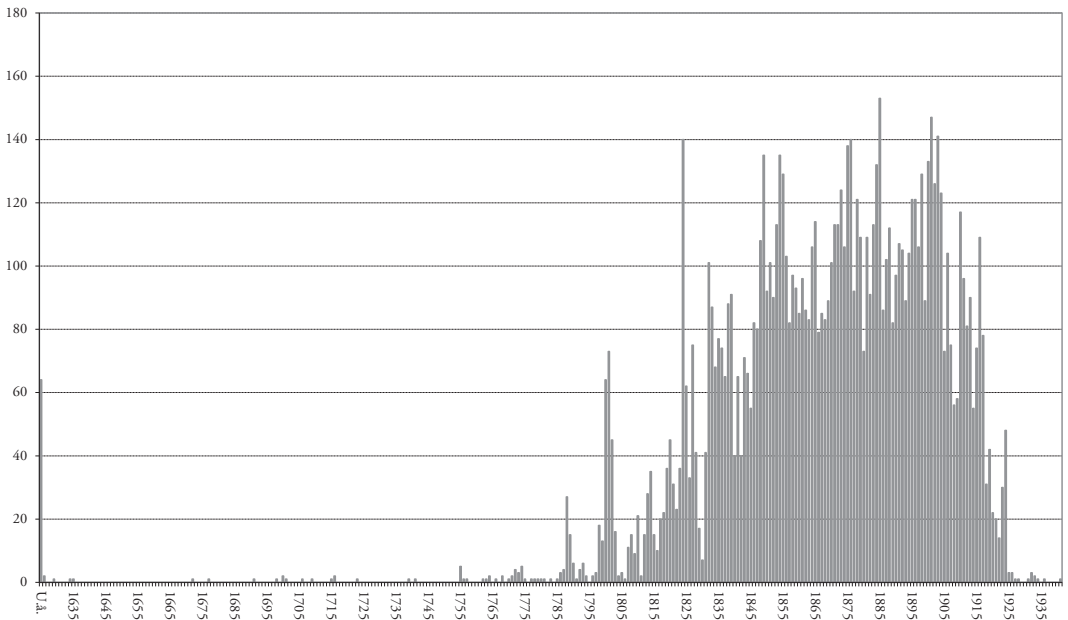
Kapslar

<i>Kapselns beteckning (=angivna tryckår)</i>	<i>Antal tryck</i>
U.å.	15
T.o.m. 1787	44
1788–99	68
1800–02	76
1803–12	86
1813–16	52
1817–26	69
1827–29	57
1830–39	78
1840–56	70
1857–75	75
1876	140
1877	92
1878	121
1879	109
1880–1881	184
1882	90
1883	113
1884	132
1885	153
1886	86
1887	102
1888	112
1889–1890	180
1891	107
1892	105
1893	89

<i>Kapselns beteckning (=angivna tryckår)</i>	<i>Antal tryck</i>
1894	104
1895	121
1896	121
1897	106
1898	129
1899–1900	222
1901	147
1902	126
1903	141
1904	123
1905–1906	177
1907–1909	190
1910	117
1911	96
1912–1913	171
1914	55
1915	74
1916	109
1917–1918	109
1918–1922	98
1923–1924	78
1925–	20
<hr/>	
Summa	
49 kapslar	5 239 tryck
48 band	4 552 tryck
Totalt kapslar och band	9 791 tryck
<hr/>	

Huvudseriernas kronologiska fördelning åskådliggörs i diagrammet nedan. Som synes skiljer sig antalet tryck kraftigt från år till år, vilket kanske kan ses som en bekräftelse på att pliktleveranslagen inte fungerade fläckfritt. I princip hade Uppsala universitet rätt till pliktleverans exemplar redan under 1700-talet.⁵ Fram till år 1866 gick leveranserna via Riksarkivet, som hade uppgiften att skicka arkivexemplar till universitetsbiblioteken i Uppsala och Lund (samt Dorpat och Åbo fram till landavträdelserna till Ryskland år 1721 respektive 1809). Riksarkivet kan mycket väl ha gallrat trycken innan de skickades ut, men jag har tyvärr inte kunnat hitta någon dokumentation över hur detta i så fall skett.

FIGUR 1. Skillingtryck i UUB:s huvudserier: antal tryck per tryckår (N=9791)

⁵ Klemming & Nordin 1883, s. 295.

Från och med år 1866 förutsattes tryckerierna själva skicka trycken till de olika pliktleveransberättigade biblioteken. Uppsala universitetsbibliotek förde en ackvisitionskatalog över inkomna tryck, men dessvärre registrerades inte de enklaste trycksakerna.

Vilka principer som ligger bakom huvudseriernas sammansättning förblir alltså oklart. Det verkar dock tydligt att det främst var de sekulära texterna som klassades som "folkvisor" och hamnade i huvudserierna. De tryck som hade ett övervägande religiöst innehåll sorterades istället in i bibliotekets teologiska samlingar. Ett stort antal andliga visor i skillingtryck ligger således med andra sångsamlingar i kapslar märkta "Sv. Teol., Hymnol., Andliga Sånger". Kapslarnas innehåll är sorterat efter författarnamn; anonymerna efter titel. Den kapsel som innehåller flest skillingtryck (över 100 stycken) är följaktligen "Anon., Visa-Visor". De äldsta trycken i kapseln härstammar från 1700-talet.

Vissa skillingtryck med religiöst innehåll bands in i volymer tillsammans med annat andligt småtryck: dessa volymer heter "Sv. Teol. Saml.-bd.". Huruvida religiösa skillingtryck bands in i dessa samlingsvolymer eller lades i kapslar med andliga sånger avgjordes antagligen av om bibliotekarien klassade dem som sånger eller dikter.

I huvudserierna saknas alltså de flesta av de andliga visorna. Men inte heller de sekulära visorna är hundraprocentigt representerade. Många finns nämligen istället bland de tematiskt ordnade småtrycken: kapslar med tryck angående särskilda händelser eller personer, såsom kungligheter, historiska tilldragelser och olycksfall. Andra har klassificerats som rariteter och följaktligen sorterats in i bibliotekets raritetssamling. Visor där författarens namn är känt och anges i trycket har i många (men inte alla) fall sorterats in efter författarnamnet i avdelningen Svensk litteratur, dikter. Över lag gäller att uppdelningen är långt ifrån konsekvent. Det är alltså fullt möjligt att det gömmer sig fler skillingtryck i samlingar jag inte haft tillfälle att granska.

Utöver alla dessa skillingtryck äger universitetsbiblioteket ett antal sammanhållna donationssamlingar där skillingtryck ingår. De fyra viktigaste är Zetterströms, Westins, Bondesons och Palmskiölds samlingar.

Carl Zetterström (1767–1829) var professor i medicin vid Uppsala universitet och en stor samlare av böcker. Samlingen, inklusive omkring 700 skillingtryck, skulle enligt hans testamente användas som grundval för ett

jämtländskt bibliotek.⁶ Idag finns emellertid samlingen i Uppsala. Bland de skillingtryck Zetterström köpte in finns en samling som sannolikt tillhört geografen A.A. Hülphers under 1700-talet; Olrog ansåg att dessa hör till de intressantaste i Uppsala universitetsbibliotek över huvud taget.⁷

Jakob Westin (1810–1880) var en framgångsrik stockholmsborgare och boksamlare. Hans uttryckliga mål var att samla sådant ”som i någon mån kunde vidkomma eller upplysa Sveriges häfder, dess land och folk, dess forna och närvarande utveckling”. Boksamlingen blev med tiden en av de största privata i Sverige med tiotusentals band. Vid Uppsala universitets 400-årsfest, jubelfesten 1877, donerade han alltihop till universitetsbiblioteket.⁸ Med donationen följde 364 skillingtryck (siffran är Olrogs), nu förvarade i tre kapslar märkta ”Skillingvisor” och ”Historiska visor”. Trycken härrör främst från perioden 1862–1866.⁹

Den tredje samlaren, August Bondeson (1854–1906) har nämnts tidigare. Han började under studenttiden vurma för dialekter och folklivsforskning och fortsatte i hela sitt liv att ägna sig åt folkloristiken vid sidan av sitt arbete som praktiserande läkare i Göteborg.¹⁰ År 1903 gav han ut *Bondesons visbok* med text och melodier till en mängd visor, sånger och ballader. Den Bondesonska samlingen vid Uppsala universitetsbibliotek består av 259 skillingtryck, några från tiden före år 1800.¹¹

Den äldsta och minsta skillingtryckssamling som ska nämnas här är Elias Palmiskiölds. Palmiskiöld (1667–1719) var sekreterare vid Riksarkivet och började ursprungligen samla källor till Sveriges historia och topografi i syfte att skriva en utförlig text till Dahlbergs bildverk *Suecia Antiqua et Hodierna*. Efter hans död löstes samlingen in av Uppsala universitet. När man till slut lyckats ordna, katalogisera och binda in materialet fyllde samlingen 497 volymer.¹² Av intresse för den som studerar skillingtryck är volym nummer 493, som innehåller ett trettiotal gamla och sällsynta vistryck.

6 Kardell 1922, spalt 748f.

7 Olrog 2011, s. 62.

8 K.F. Johansson, 1921, spalt 64.

9 Olrog 2011, s. 63.

10 Runström 1905, spalt 1107.

11 Olrog 2011, s. 63.

12 Eichhorn & Rudbeck 1914, spalt 1367f.

Översikt av skillingtryckssamlingarna i Uppsala universitetsbibliotek

Samling	Antal tryck
"Folkvisor" i kapslar	5 239
"Folkvisor" i volymer	4 552
Zetterströms samling	703
Westins samling	364
Bondesons samling	259
Palmskiölds samling (volym 493)	31
Sv. Teol. Hymnol. Andl. Sång Kaps.	> 113
Sv. Teol. Saml.-bd.	Okänt antal
Sv. litt. Dikter Kaps.	Okänt antal
Småtryck för särskilda personer eller händelser	Okänt antal
Raritetssamlingen	Okänt antal
Summa	> 11 261

Hur stora är då skillnaderna mellan Uppsala universitetsbiblioteks och Kungliga bibliotekets skillingtrycksbestånd? Trots att Kungliga bibliotekets samlingar av skillingtryck är större är det många tryck som bara bevarats i Uppsala. När det gäller tryck producerade i staden kan förhållandet bero på att tryckerierna i universitetsstäderna sedan 1707 hade tillåtelse att gå direkt till universitetet med det arkivexemplar som ändå skulle dit.¹³ Detta bäddade för lokala skillnader.

Generellt sett skiljer sig samlingarna åt mer och mer ju äldre tryckårsgångar man tittar på. Då Olrog och hans medhjälpare jämförde Kungliga bibliotekets och Uppsala universitetsbiblioteks samlingar på 1950-talet kom man fram till siffror som visar att andelen "unika" tryck hos universitetsbiblioteket låg på hela 75 procent när det gällde 1770-talet. Bland trycken från 1800-talets två första decennier hade andelen sjunkit till 50 procent, och bland trycken från 1820-talet var det bara 23 procent som inte fanns också i Kung-

¹³ Klemming 1883, s. 295.

liga bibliotekets samling. De uppsalasalningar som granskades var förutom huvudserierna Zetterströms, Westins och Bondesons samling.¹⁴

Några jämförelser mellan Uppsala universitetsbiblioteks tryck från år 1851 och Kungliga bibliotekets listor över pliktleveranser från samma år visar att de tryck som av Uppsala universitetsbibliotek bands in i volymer i mycket stor utsträckning överensstämmer med Kungliga bibliotekets trycklistor. Det handlar alltså om pliktleveransexemplar som finns både i Stockholm och i Uppsala.

Några undantag finns dock, både i form av tryck som saknas i Uppsala universitetsbibliotek och tryck som finns i universitetsbiblioteket men inte i Kungliga bibliotekets pliktleveranslistor. De senare finns oftast bland de tryck som kom till Uppsala universitetsbibliotek i efterhand och således hamnade i en uppsamlingskapsel. Varifrån och varför dessa tryck hamnade på universitetsbiblioteket är omöjligt att ta reda på.

Om vi nu återvänder till diagrammet över skillingtryckens kronologi kan vi konstatera att arkivbestånden växte till sig kraftigt under 1800-talets första hälft. Detta gäller inte bara Uppsala universitetsbiblioteks samlingar utan Sveriges större skillingtryckssamlingar som helhet.¹⁵

Delvis kan beståndens tillväxt förklaras med att tryckerierna blev noggrannare med arkivleveranserna, men den viktigaste faktorn är sannolikt en faktisk produktionsökning. Vi vet att pappersindustrin växte enormt under perioden 1800–1920.¹⁶ Samtidigt accelererade befolkningsökningen. Mellan år 1800 och år 1875 ökade folkmängden i Sverige (utom Finland) med nära 90 procent, från 2,35 miljoner till 4,38.¹⁷ Ökningen berodde främst på en minskad barnadödlighet, och 1800-talets samhälle fylldes alltså på av en synbarligen outsinlig ström av unga människor. Skillingtryckens kundkrets växte med andra ord till sig numerärt.

En annan faktor av betydelse för skillingtrycken var naturligtvis läskunnigheten. Det är emellertid osäkert i hur stor mån den ökade under 1800-talets första del. Den första folkskolestadgan kom visserligen 1842, men var knappast den milstolpe man ibland föreställt sig – historikern Lars Petterson

¹⁴ Olrog 2011, s. 71ff.

¹⁵ Olrog 2011, s. 132.

¹⁶ Schön 1988, s. 208f, 212.

¹⁷ Statistiska centralbyrån 2013.

hävdar till och med att folkskolan förde med sig en försämring av läskun-
nigheten, eftersom hemundervisningen minskade.¹⁸ Det var först under 1800-
talets senare decennier som de pedagogiska ambitionerna och de ekonomiska
förutsättningarna räckte till för att ge alla svenska barn grundläggande läs-
och skrivkunskaper.¹⁹

3.2. Tryckerier, tryckorter och prisangivelser före 1876

I Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier av skillingtryck till och med
tryckåret 1875 finns tryck från drygt 260 olika boktryckare. 69 tryckorter är
representerade, från Kiel och Stralsund i söder till Haparanda i norr. De flesta
trycken är svenska. (Trycken från Kiel och Stralsund, samt ett från Fredrikstad,
producerades i det svenska fältryckeriet under kampanjerna 1813–1814.) Av ut-
ländska tryck finns bara två, båda från Köpenhamn. Den östra rikshalvan är
knappt representerad alls: Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier innehåller
bara ett enda finländskt tryck (från Londicers officin i Vasa).

De äldsta skillingtrycken saknar tryckt pris. En av de första prisuppgif-
terna finns på ett tryck från 1764, där priset angavs till 18 öre kopparmynt.
Från och med 1786 blev prisuppgifter mer vanliga och priset låg då oftast på
sex runstycken eller en skilling specie. Under 1800-talets första år steg priset
till nio runstycken eller en skilling. Från och med 1812 ville man ha skilling
banko oftare än skilling *specie*, och därefter steg det angivna priset sakta från
en skilling *banko* till två.

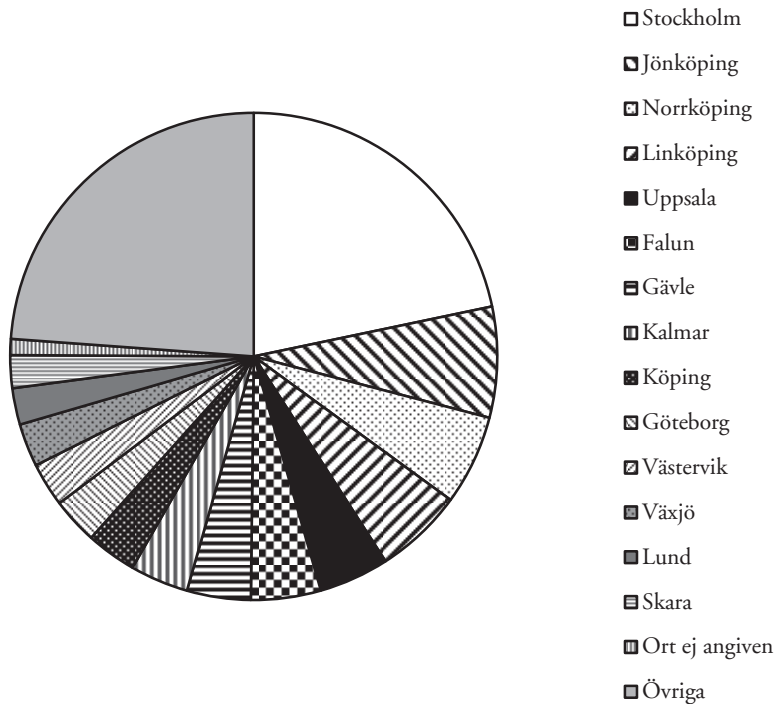
Under 1860-talet var spridningen inom prisangivelserna som störst: vi
hittar tryck för 2 skilling *banko*, 3 skilling riksgäld, 3 skilling, 4 skilling, 6
skilling, 2 öre riksmünt, 4 öre riksmünt, 6 öre riksmünt, till och med 10 öre
riksmünt. Fram till år 1875 steg sedan det vanligaste priset från 6 öre till 10 öre.

Trycken producerades som sagt i hela Sverige, men Stockholm låg en
bra bit före närmsta konkurrent. Ungefär en femtedel av tryckerierna låg i
Stockholm och över en femtedel av skillingtrycken producerades av dessa (se
diagram nedan).

18 Petterson 1992, s. 47f.

19 Ollén 1996, s. 16; Richardson 1963, s. 249.

FIGUR 2. De oftiast representerade tryckorterna i UUB:s huvudserier t.o.m. tryckåret 1875

Stockholmstrycken är inte jämnt fördelade över perioden. Tryckåret 1824 utmärker sig särskilt för det stora antalet arkivexemplar (se figur 3). Största delen av denna topp utgörs av tryck från två tryckerier: det Ecksteinska boktryckeriet, ägt av Peter (Per) Adam Wallmark, och Johan Hörbergs tryckeri.

Wallmark var en av tryckbranschens maktfaktorer under denna tid. Han var den som innehade posten som bokhandels- och boktryckeriombudsman efter den tidigare omnämnde Ekmansson. Han tycks ha seglat igenom statsvälvaingen 1809 med flygande färger, blev kunglig bibliotekarie 1811, erhöi diverse hedersutnämningar, och blev ledamot av boktryckerisocieteten år 1820. År 1826 utnämndes han av hovkanslern till societetens ordförande. Po-

litiskt gick Wallmark Karl XIV Johans ärenden, vilket utan tvivel banade väg för en framgångsrik karriär.²⁰

Orsaken till Wallmarks stora arkivleverans av visor just år 1824 – 71 stycken tryck – har inte kunnat undersökas i detalj inom ramarna för denna studie; en jämförelse med Kungliga bibliotekets trycklistor skulle antagligen kunna bringa något ljus över saken. En hypotes är att han som ledamot och blivande ordförande i Boktryckerisocieteten ville föregå med gott exempel när det gällde tryckleveranser, eller i alla fall inte göra sig skyldig till en förseelse som skulle kunna användas emot honom. Frågan kvarstår i så fall varför detta var extra viktigt just 1824 och inte tidigare eller senare. Wallmark var av allt att döma den som styrde över Ecksteinska tryckeriet från 1814 och ända fram till 1849,²¹ men förutom 1824 finns nästan inga skillingtryck från officinen bevarade i arkiven. En annan möjlig förklaring är att Wallmark faktiskt följde arkivleveranslagen till punkt och pricka och att han just år 1824 producerade ovanligt många skillingtryck. Han skildras i Svenska Boktryckareföreningens historik som en osedvanligt välorganiserad person.²²

Den andra stora leverantören av tryck år 1824 var Johan Hörberg. Denne hade anlagt sitt tryckeri så sent som i oktober året innan.²³ Han levererade ett stort antal skillingtryck till arkiven år 1824 (40 nummer), något färre år 1825 (27 nummer), och därefter bara enstaka vistryck. Antingen satsade Hörberg stort på visor när han behövde snabba inkomster som nybliven boktryckare, eller så handlade saken om att han till en början följde pliktleveranslagens bokstav men sedan övergick till branschens praxis att undanta många småtryck.

För det senare alternativet talar att man även när det gäller andra boktryckare hittar flest skillingtryck från deras officin samma år eller året/åren efter att tryckeriet startats. Ägarbyten resulterade också ofta i ett par års noggrannhet med pliktleveranserna.

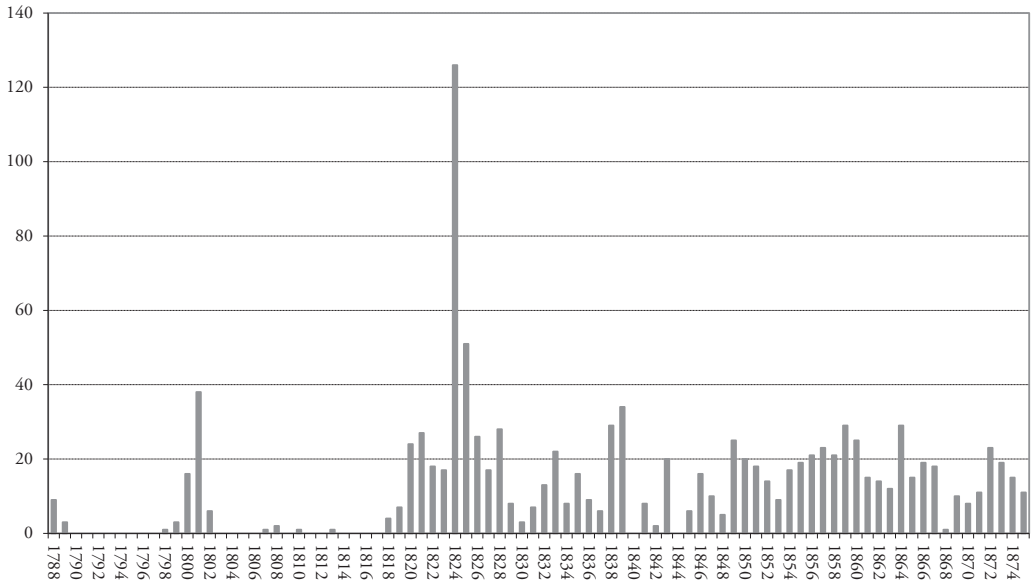
20 Klemming & Nordin 1883, s. 431.

21 Klemming & Nordin 1883, s. 431.

22 Bring 1943, s. 107, 115.

23 Klemming & Nordin 1883, s. 434.

FIGUR 3. Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier av skillingtryck: Stockholmstryckens kronologi t.o.m. tryckåret 1875 (n=1138)

När det gäller tryckorterna följer skillingtrycken inledningsvis den allmänna boktryckarhistorien. De allra äldsta trycken i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier producerades i Uppsala, Lund och Stockholm; med andra ord där de första tryckerierna fanns. Huvudstaden och universitetsstäderna hade av naturliga skäl första prioritet i det av överheten kontrollerade införandet av boktryckarkonsten. Däremot finns som sagt inga tryck bevarade i huvudserierna från de en gång svenska universitetsstäderna Åbo, Dorpat (nuvarande Tartu) och Greifswald.

Ytterligare elva tryckorter finns representerade med tryck producerade före den stora lättningen i lagstiftning 1809. De är med ett undantag residensstäder: Örebro, Nyköping, Gävle, Linköping, Falun, Göteborg, Vänersborg, Härnösand, Jönköping och Kalmar. Undantaget är Norrköping, som uppträder med ett enda tryck år 1763. (Först 1810 inkom fler tryck från Norrköping till Uppsala universitetsbibliotek.) I residensstäderna anlades tidigt tryckerier för att fylla administrationens behov. Dessutom kunde residens-

städernas tryckerier hållas under direkt uppsikt av kungamaktens förlängda arm, landshövdingarna.

Efter statsvälvingen 1809 blev boktryckaryrket fritt – man behövde inte ansöka om tryckeriprivilegium utan vem som ville kunde sätta upp ett tryckeri. De enda inskränkningarna var att tryckaren måste anmäla sin etablering till hovkanslern, och att verksamheten måste ske i en stad; landsbygdstryckerier accepterades inte.

Etableringsfriheten resulterade naturligtvis i ett ökat antal tryckerier, något som återspeglas i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier. De gamla tryckorterna fick under loppet av 1810-talet sällskap av residensstäderna Karlstad, Växjö och Visby; stiftsstaderna Strängnäs; och den utpräglade småstaden Mariefred. Under 1820- och 30-talen tillkom residensstäderna Malmö, Västerås, Karlskrona och Kristianstad; stiftsstaderna Skara; samt de sinsemellan mycket olika städerna Uddevalla, Vadstena, Västervik, Eskilstuna, Arboga och Karlshamn. Därefter ökade antalet tryckorter i ännu högre takt och tryck inkom från hela landet, från Helsingborg och Ängelholm i söder till Piteå och Haparanda i norr.

Den slutsats man kan dra utifrån det stora antalet representerade tryckorter är att skillingtryck var en påfallande lokal historia. Skillingtrycksproduktionens geografiska mönster överensstämmer inte med produktionen av böcker (denna var centrerad i de större städerna). Däremot finns uppenbara paralleller till tidningspressens etablering runt om i landet.²⁴ I de städer där det fanns tryckerier – ofta grundade just för att trycka en ny lokaltidning – var det vanliga att man också tryckte skillingtryck. Produktionen spreds därmed över landet i takt med tidningstryckeriernas etablering.

Det är inte alls ovanligt att bara ett enda tryck från en viss officin finns i universitetsbibliotekets huvudserie: drygt en fjärdedel av tryckerierna är sådana ”engångsleverantörer”. Ytterligare en knapp fjärdedel av tryckerierna finns representerade med endast två till fyra skillingtryck. Men det finns också några riktigt stora leverantörer av skillingtryck – tryckerier som skickade in över 100 skillingtryck. Dessa tryckerier (se listan nedan) står tillsammans för 15 procent av det totala antalet skillingtryck.

24 Jfr Nordmark 1999, s. 17.

<i>De oftast representerade tryckerierna i UUB:s huvudserier av skillingtryck, fram till och med tryckåret 1875</i>	<i>Ort</i>
Eric Westrell (230 tryck)	Stockholm
Elmén & Granbergs Tryckeri (192 tryck)	Stockholm
Chr. Törnequist/Törnequists boktryckeri (159 tryck)	Norrköping
J. P. Lundström/Lundströmska boktryckeriet (153 tryck)	Jönköping
Carl Olof Ekblad/C.O. Ekblad & Comp (153 tryck)	Västervik
Adolph Fredrik Raams Enka (136 tryck)	Norrköping
J.F. Säfberg (133 tryck)	Köping
C.G. Södergren (125 tryck)	Växjö
Ernst Peter Sundqvist (111 tryck)	Gävle
Ströhm & Bröder Westin (103 tryck)	Kalmar

Den flitigaste skillingtrycksleverantören var som synes Eric Westrell i Stockholm. Han föddes 1811 och studerade i Uppsala. Studieframgångarna uteblev, men välbeställda kamrater hjälpte Westrell ekonomiskt så att han kunde starta boktryckeri. Affärerna gick emellertid lika dåligt som studierna, och han blev tvungen att sälja tryckeriet.²⁵ Det stora antalet skillingtryck från Westrells officin står alltså inte alls i förhållande till hans betydelse som tryckare i övrigt. Den flitiga efterlevnaden av pliktleveranslagen verkar inte ha hjälpt honom i hans karriär.

Westrells fyrtio år äldre kollega Per Adolf Granberg, som drev Elmén och Granbergs tryckeri i Stockholm under åren 1810–1827, var betydligt mer framgångsrik. Granberg föddes i Göteborg 1770; fadern var handlande men försörjde sig efter en konkurs som tjänsteman i Ostindiska kompaniet.²⁶ Granberg gjorde parallellt med boktryckandet karriär som skribent. Flera av hans skrifter belönades av Svenska Akademien, och han fick ett antal viktiga sekreterarposter. *Svenskt biografiskt handlexikon* från 1906 beskriver honom som en ”ovanligt alstringsrik” författare.²⁷ Epitetet antyder att Granberg var

25 Klemming & Nordin 1883, s. 452.

26 Sylvan 1967–1969, s. 217. Se även Johannesson 1982, s. 110.

27 Hofberg et al 1906, s. 398.

en rutinerad brödskrivare, och det är inte omöjligt att han lät en del av sin diktarådra få utlopp i skillingtrycken.

Det tredje mest representerade tryckeriet tillhörde Johan Fredrik Christian Törnequist i Norrköping. Hans tryckeri var ett arv från mormodern Sara Johanna Jonsson, som också (under namnet Ad. Fr. Raams enka) hörde till de allra flitigaste leverantörerna av skillingtryck på sin tid. Törnequist var en framgångsrik tryckare och tidningsman med gott rykte i sin samtid. Hans son Fredrik, som övertog tryckeriet år 1860, blev rent av förmögen på rörelsen.²⁸

På delad fjärdeplats kommer Johan Pehr (Peter) Lundström i Jönköping, född 1783, och Carl Olof Ekblad i Västervik, född 1804. Lundström var son till en orgelbyggargesäll och började i branschen med två tomma händer. Han lyckades få fram startkapital för ett tryckeri genom att ytterst målmedvetet utnyttja sina kontakter. Med tiden blev han en av Jönköpings mest förmögna män. Inte ens dödsrunan i *Jönköpings Tidning* (som Lundström själv grundat) kunde förbigå att hans affärsgeni gränsade till det hänsynslösa: ”han föreföll mången att vara en hård man.”²⁹

Lundström såg emellertid noga till att inte stöta sig med överheten.³⁰ Han verkar som tack ha belönats med höga vederbörandes goda vilja: hovkanslern gav honom benägen tillåtelse att starta tidningsverksamhet år 1807 och han blev sedermera dekorerad med Vasaorden.³¹

Lundström hör till de få boktryckare som blev verkligt kända för sina skillingtryck: ”de bekanta färglagda träsnitten, visor, historier och sagor”, kallade boktryckerihistoriograferna Klemming och Nordin hans produktion i sitt översiktsverk från 1883.³² Men det är fullt möjligt att han är överrepresenterad i arkivbestånden på grund av sin ovanliga noggrannhet med tryckleveranser. ”[P]å Kungl. Biblioteket utmärker sig än i dag trycklistorna från hans tryckeri genom sin stora prydlighet”, skriver hans biograf Johan Curman.³³

C.O. Ekblad var även han en framgångsrik yrkesman. Han kom från en etablerad borgarfamilj och kunde grunda tryckeri med hjälp av ärvda peng-

28 Klemming & Nordin 1883, s. 496ff.

29 Citerat ur Curman 2000, s. 162.

30 Curman 2000, s. 53, 72.

31 Klemming & Nordin 1883, s. 491f.

32 Klemming & Nordin 1883, s. 491.

33 Curman 2000, s. 25.

ar.³⁴ Han verkar ha skött tryckeriet i sann patriarkalisk anda: personalen bjöds årligen på julsupé i hans hem och på hustruns namnsdag fick de komma ut till hans sommarställe för att trakteras med bär och frukt, dans och fyrverkerier.³⁵

Förutom den olycklige Westrell var alltså de största skillingtrycksleverantörerna väletablerade tryckeriägare. De hade gott anseende i lokalsamhället, åtminstone bland de medborgare som fick sina åsikter satta på pränt för eftervärlden. Att trycka skillingtryck var uppenbarligen inte stigmatiserande under den här perioden, utan fullt möjligt att förena med ett solitt borgerligt rykte. Ska vi tro Törnequists, Lundströms och Ekblads biografier verkar vistrycket tvärtom ha varit en inkomstkälla som i rätt händer kunde bidra till socialt avancemang.

3.3. 1851 års tryck

3.3.1. *Tryckerier, tryckorter och priser år 1851*

Tryckårgången 1851, som vi nu ska titta närmare på, innehåller 100 skillingtryck fördelade på 22 olika tryckerier (se diagram nedan). Trycken innehåller sammanlagt 371 visor. Några återkommer i flera olika tryck, vilket innebär att antalet unika visor är 287.

Den tryckare som står för flest tryck är den tidigare nämnde J.P. Lundström i Jönköping med 17 skillingtryck. Därefter följer Chr. Törnequist i Norrköping (11 tryck) och Lundbergs tryckeri i Stockholm. Lundberg drev först tryckeri tillsammans med en kompanjon under firmanamnet Lundberg & C:o, men tog under året ensam över driften i eget namn.³⁶ Sammanlagt levererade tryckeriet 9 skillingtryck med tryckår 1851 till Uppsala universitetsbibliotek.

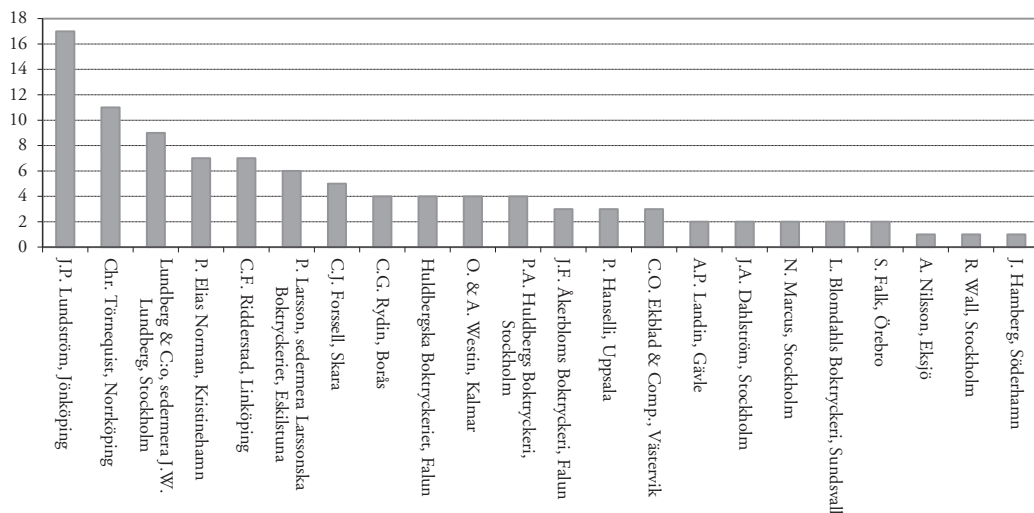
Hela 5 av de 22 boktryckarna var verksamma i Stockholm, vilket gör huvudstaden till den vanligast förekommande tryckorten. Men bara med nöd och näppe – Stockholmstrycken är sammanlagt 18 till antalet medan J.P. Lundström i Jönköping som sagt ensam stod för 17 skillingtryck.

34 Hedén 2004, s. 9, 23.

35 Hedén 2004, s. 12f.

36 Klemming & Nordin 1883, s. 448.

FIGUR 4. Skillingtryck från år 1851 i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier: antal tryck per tryckeri (n=100)

När det gäller tryckens prissättning år 1851 är nästan hälften av Uppsala universitetsbiblioteks tryck försedda med prisuppgift. Den i särklass vanligaste prisuppgiften är två skilling banko. Två skilling riksgäld förekommer också – ett lägre pris, eftersom riksgälden bara var värd två tredjedelar så mycket som banko.³⁷ C.J. Forsell i Skara och A. Nilsson i Eksjö höll det lägsta priset: en skilling banko. ”Sinclairsvisan”, som har nästan hundra verser och alltså omfattade flera sidor, såldes för 4 skilling banko eller 6 skilling riksgäld. Summorna kan jämföras med lönen för ett mansdagsverke: 26 skilling och 8 runstycken (1 skilling=12 runstycken).³⁸ Skillingtrycken var alltså en billig vara, även i förhållande till tidens låga arbetslöner.

3.3.2. *Var fick man texterna från?*

Hur fick då skillingtrycksproducenterna tag på texterna de tryckte? Åtminstone under tryckåret 1851 verkar det vanligaste ha varit att boktryckaren

³⁷ Lagerqvist 2011, s. 136.

³⁸ Lagerqvist 2011, s. 138.

plockade ur tidigare tryck: skillingtrycksbranschen var en vanemässig asätare. Gamla diktsamlingar och antologier liksom nyutkomna tidningar och kalendrar plundrades på texter. Risken att bli lagförd var år 1851 obefintlig; införandet av modern upphovsrätt låg ännu långt fram i tiden.

Bland de populäraste källorna till skillingtryckstexter fanns gamla Bellmanutgåvor. Ofta anlitade var även Geijers och Afzelius samling *Svenska folkvisor från förntiden* (1814–16) och A.I. Arvidssons *Svenska fornsånger* (1834–1842). Flera av Geijers och Afzelius visor var för övrigt tagna från äldre skillingtryck; i detta fall var beroendet mellan trycktyperna ömsesidigt. Bland visorna i 1851 års skillingtryck återfinns fyra stycken i *Svenska folkvisor*. Äldre skillingtryck fungerade också som förlagor: branschen var inte bara asätare utan även kannibal.

Den publik man sålde till hade sannolikt sällan tillgång till förstahandspublikationerna texterna togs ur. Den arbetande landsortspubliken hade av många skäl svårt att hålla sig uppdaterad och hänga med i litterära moden. Vid 1800-talets mitt kunde därför dikter från tidigt 1800-tal, ja till och med 1700-talsdikter, saluföras under rubriken ”nya visor”. Bland de populäraste författarna i 1800-talets skillingtryck fanns Franzén, Kullberg och Lenngren, samt naturligtvis Bellman, som under 1800-talet blivit kult i borgerliga herrkretsar.³⁹ Teman som övergivits av tidens nya diktare fortsatte att gå ut i skillingtryck – förnöjsamhetsdiktningen från 1700-talet⁴⁰ bibehölls till exempel långt in på 1800-talet.

En stor mängd skillingtryckstexter härrörde alltså från tidigare tryck. En annan kategori är sådana texter som genererades i eller kring tryckeriet. Här är författarskapet svårt att spåra – det krävs riktiga djupdykningar i arkiven. Jørn Pios granskning av den danske ”skillingsvissekongen” Strandberg visar att denne hade ett antal skribenter knutna till sin officin och dessutom författade själv.⁴¹ Bröderna Chronwall, som studerats av Eva Danielson, skrev också egna visor.⁴²

Både Strandberg och Chronwalls var verksamma under skillingtryckets sista decennier kring år 1900, och de var specialiserade på skillingtryck. Un-

39 Stenström 2009.

40 Ang. denna typ av dikt, se Helenius-Öberg 2003.

41 Pio 1994.

42 Danielson 1979; Danielson 1981.

der tidigare decennier var det vanligare att tryckeriernas huvuduppgift var att trycka en tidning. I de fall då tryckeriägaren själv drev tidningen kunde han maximera inkomsterna av en dikt genom att trycka den både i tidningen och i skillingtryck. Hela den vida krets som tidningsmännen hade kontakt med – publicisterna, poeterna, brödskrivarna, studenterna och överliggarna, litteratörerna, teaterfolket, de anonymt författande fruarna och mamsellerna, och så vidare – hade på så sätt en dörr ständigt öppen ut till skillingtrycksmarknaden.

Det är möjligt att också en del översättningar såg dagens ljus i skärningen mellan tidningsproduktion och skillingtrycksproduktion. Att kunna översätta utländska notiser var något av ett måste för tidningsmännen. Kunde de inte själva översätta försökte de knyta till sig någon som kunde, och denna expertis kunde naturligtvis även användas för att översätta utländsk poesi till svenska skillingtrycksrim.

Skillingtryckstexter kunde även författas av tryckeriernas lärlingar, gesäller, illustratörer eller korrekturläsare; antingen på uppmaning av tryckeriägaren eller som ett sätt att tjäna lite extra egna pengar. Danielson och Ramsten berättar att poeten C.V. Böttiger kom över visan ”Klockarens sång” (”Klockarefar, han skall allting bestyra”) på detta sätt. Böttiger fick ögonen på visan då den låg framme på ett tryckeri. Författare visade sig vara en anställd vid tryckeriet, John Vilhelm Bäckström. Böttiger köpte visan av honom och använde den i sitt sångspel *En majdag i Varend*, som skrevs för Karl Johans 25-årsjubileum som regent. Visan kom sedan ut i ett antal skillingtryck.⁴³

En rättsprocess från år 1828 ger ett annat exempel på att tryckeriarbetarna kunde producera egna tryck. Den tidigare nämnda S.J. Jonsson, som drev tryckeri under sin make A.F. Raams sjukdom och efter hans död, gav sina lärgossar tillstånd att trycka en nyårshälsning att dela ut för att förtjäna lite drickspengar. Men skriften var inte försedd med tryckår och Jonsson blev åtalad.⁴⁴

Tryckarna kunde även ha författare som inneboende, åtminstone i början av 1800-talet: i en studie av danska skillingtryck under perioden 1770–1821

43 Danielson & Ramsten 2001, s. 104.

44 Klemming & Nordin 1883, s. 497.

menar Piø att tryckarna ofta anlidade studenter som skillingtrycksförfattare. Mot kost och logi försedde dessa tryckeriet med lämpliga texter.⁴⁵ Jag vågar gissa att även boktryckarnas anförvanter låg bakom en del skillingtryckstexter. Boktryckarhustrur och -döttrar kan mycket väl ha författat för husets behov.

Men det var inte bara boktryckaren själv eller hans närmaste krets som gav upphov till skillingtryck. Det hände även att personer som hade lösare anknytning till tryckaren – eller ingen anknytning alls – initierade tryckningen. Under skillingtryckens sista storhetstid i Sverige, på 1910-talet, finns det dokumenterat att gatumusikanter kunde författa visor och låta Chronwall trycka upp dem.⁴⁶ Många tryckerier producerade även så kallade blindvisor: texter som synskadade eller personer i deras närhet författat, och som såldes för att bidra till den drabbades försörjning.⁴⁷

En annan typ av initiativtagare till skillingtryck var den som ville få en visa tryckt av sociala skäl. Till tryckaren Julius Strandberg i Köpenhamn kom under 1860-, 70- och 80-talen olyckliga älskande och önskade få visor tryckta om den de blivit övergivna av. I vissa fall hade beställaren med sig en visa eller åtminstone ett utkast som de själva satt ihop; ibland skrev Strandberg åt dem.⁴⁸

Vi kan alltså se att tryckerierna fyllde sina skillingtryck med material från andra trycksaker; att de tryckte egenproducerade texter; och att de tryckte på beställning. Men därtill fanns ännu en rik källa på texter som kunde omvandlas till skillingtryck, nämligen teatern.

Kringresande teatersällskap hade en mycket viktig roll när det gällde att sprida nya texter och melodier. I södra Sverige kunde man redan på 1830-talet njuta av den danske dramatikern Johan Ludvig Heibergs populära vaudeviller, uppförda av danska skådespelartrupper.⁴⁹ I Stockholm hämmades scenkonsten i någon mån av att det rådde kungligt teatermonopol fram till år 1842, åtminstone på pappret – i praktiken var det svårt att upprätthålla en gräns mellan offentlig teater och uppsättningar av enskilda teatersällskap för en mer eller mindre exklusiv publik.⁵⁰

45 Piø 1969, s. 22.

46 Danielson 1981, s. 116; se även Danielson 1990, s. 68.

47 Strand 2012a, s. 104f, samt pågående forskning.

48 Piø 1994, s. 72f.

49 Hallgren 2000, s. 251.

50 Hallgren 2000, s. 32.

1842 kunde emellertid Anders Lindeberg med lagen i ryggen inrätta en helt ny, fristående teater: den så kallade Mindre teatern. Etableringen förde med sig ett tydligt uppsving inom dramatiken. De personer som var anknutna till Mindre teatern fick dock finna sig i att stämpas som upprorsmän, åtminstone enligt publicisten och sedermera politikern August Blanche. I sin dödsruna över teaterns orkesteranförare Ahlström 1857 skrev han att denne inte accepterades av etablissemangen förrän han låg på dödsbädden. ”Orsaken dertill ansågs länge vara den, att Ahlström, såsom orkesteranförare vid Lindebergs teater, hvilken utgjorde ett slags opposition mot den kungliga, på sätt och vis räknades bland de så kallade rabulisterna”.⁵¹

Karin Hallgren har i sin avhandling i ämnet kunnat konstatera att alla samhällsklasser gick på teater. Även Kungliga teatern hade billiga biljetter som lät lärpojkar, tjänsteflickor och gardister ta del av spektaklet från femte raden.⁵² En hel del av teaternas repertoar var därför anpassad för att passa en majoritet av stadens invånare. Särskilt Mindre teatern lanserade under 1840-talet en mängd pjäser där sånginslag var en integrerad del. De var ofta skrivna till tidigare kända melodier och de var inte alltför vidlyftiga till formatet.⁵³ De passade med andra ord perfekt för skillingtrycksmediet.

Att ge ut teatermusik i tryck verkar dessutom ha varit en biinkomst för teatern. Hallgren återger en annons från år 1856, där Kungliga teatern lät förkunna att man förbehöll sig rätten att låta ”trycka och försälja orden till de sångstycken, som förekomma i till spelning antagna pjäser”. Hallgren föreslår att kungörelsen kan ha gällt publikationer av teatermusik för den borgerliga hemmamusikanten.⁵⁴ Med tanke på att det specifikt var orden till musiken man talade om tror jag dock snarare att utspelet riktade sig mot de boktryckare som gjorde sig en hacka på att publicera sångtexterna i form av skillingtryck.

Oavsett om det var teatern och teatermännen själva eller pirattryckare som låg bakom var scenkonsten en viktig källa till nya texter att fylla skillingtrycken med – och inte bara i Stockholm. Som Hallgren visat fördes den stockholmska teatermusiken ut i landet av resande teatersällskap och via

51 *Illustrerad Tidning* 1857, citerad ur Hallgren 2000, s. 88.

52 Hallgren 2000, s. 120, 124.

53 Hallgren 2000, s. 272.

54 Hallgren 2000, s. 257.

landsortsteatrarna, som kunde spela en repertoar som sedan länge försvunnit från stockholmsscenen.⁵⁵

3.3.3. *Texternas innehåll*

De äldsta bevarade skillingtrycken var som nämnts knutna till kyrkan och kungamakten. Andliga visor, politisk propaganda, och framhållandet av förebilder på dygdens område (den klassiska retorikens *exempla*) är framträdande i materialet. Det kyrkliga inflytandet över tryckerierna fortsatte på många håll att vara stort. De teologiska fakulteterna och domkapitlen hade även efter trycklagstiftningen 1766 plikt att förhandsgranska andliga skrifter, och många biskopar var mycket aktiva när det gällde att hålla det lokala tryckeriet i herrans tukt och förmaning.⁵⁶

Mycket tyder på att skillingtryckens texter redan under 1700-talet började släpa efter de litterära moderna inom de högre stånden. De andliga visornas andel av skillingtrycken blev emellertid successivt mindre under seklets lopp. Istället blev de lyriska kärleksvisorna fler, liksom nyhetsvisorna.⁵⁷

Skillingtrycken kom med tiden att behandla ett brett och brokigt spektrum av ämnen. I trycken från 1851 i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier – som alltså innehåller främst sekulära tryck – kan fyra stora teman urskiljas. Den första kategorin innehåller sedelärande, *didaktiska* texter. Den andra består av *skämtsamma* texter, och den tredje har jag i brist på mer akademiskt klingande namn etiketterat som *rysare/snyftare*. Texterna i den fjärde kategorin, slutligen, kan närmast beskrivas som *idyller*.

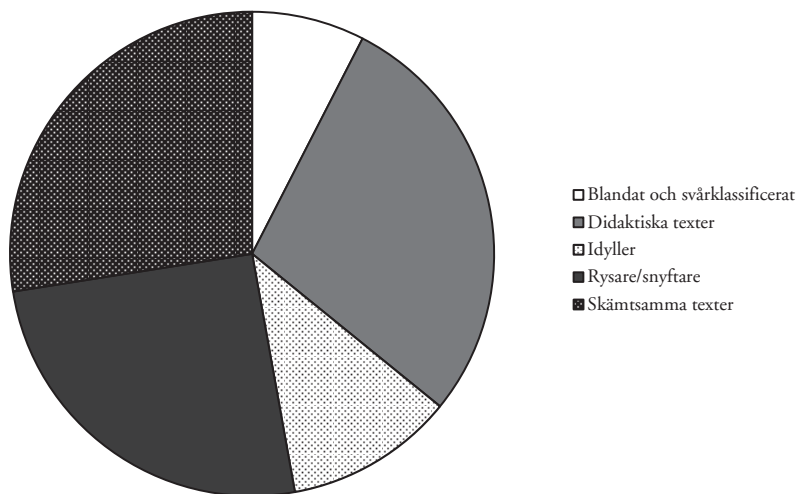
Indelningen är naturligtvis förenklad: den tar inte någon hänsyn till litteraturhistorisk epok, versmått, författare eller musikalisk genre, utan fokuserar helt på textinnehållet. Dessutom rör det sig om överlappande kategorier. (Den kategori som klart mest tenderar att spilla över i de övriga är den didaktiska: såväl skämtsamma visor som rysare/snyftare har ofta sedelärande inslag.) Om vi ändå, bara för att få en översiktlig bild, placerar varje visa i endast ett fack blir resultatet det följande.

55 Hallgren 2000, s. 195f.

56 Kyrkohistorikern Harry Lenhammar nämner särskilt 1700-talsbiskoparna Jacob Serenius i Nyköping, Reinerus Broocman i Norrköping och Jesper Svedberg i Skara. Lenhammar 2000, s. 244.

57 Jersild 1975, s. 69.

FIGUR 5. Skillingtryck från 1851 i UUB:s huvudserier: texternas innehåll. (n=371)

Som synes står de sedelärande texterna, skämtvisorna och kategorin rysare/snyftare vardera för ungefär en fjärdedel av texterna. Idyllerna står för cirka en tiondel. Men låt oss se närmare på vad de olika kategorierna innehåller!

Didaktiska texter

Den vanligaste typen av text karakteriseras av att den informerar läsaren, sångaren eller lyssnaren om vad som är rätt och fel. Är det något som dominerar skillingtryckens texter är det alltså ett moraliskt patos. Skillingtrycken tenderar att vilja uppfostra sina läsare och sångare – ungefär som sång och litteratur för barn gjort in i våra dagar.

En stor del av dessa sedelärande visor är patriotiska sånger, som med hjälp av *exempla* eller direkt tilltal glorifierar soldatlivet. ”Den skönaste lott, som här finns på vår jord, är svenska soldatens, är krigarns i nord. fallerallala! fallera!”⁵⁸ kan det exempelvis låta.

⁵⁸ *Tiwenne nya och utmärkt vackra Krigs-Visor* 1851.

En annan stor grupp av sedelärande texter går till storms mot föräktenskapligt sex. Ser man till samtliga tryck i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier fram till och med år 1875 hör flera av de frekventaste visorna till denna kategori.

Visan ”Statt stilla du flicka” är en av dem.⁵⁹ Här beskrivs i första person hur en bondflicka sviker sin trolovade Lasse och blir älskarinna åt en greve. När hon blir gravid kastar adelsmannen ut henne. Hon nedkommer i skogen och dränker barnet – ”Förtwiflan och satan mig ingåfwo krafter”.⁶⁰ Därefter tänker hon själv dränka sig, men räddas av den förlåtande Lasse. Dessvärre har några fiskare sett henne döda sitt barn. Pigan blir fångslad och misshandlad, bekänner sitt brott och ska nu avrättas. I enlighet med den europeiska traditionen av kristlig beredelse av brottslingar inför döden förlitar hon sig på Guds nåd. Visan har klara drag av snyftare, men den sista versens uppmaning till lyssnaren placerar den i det sedelärande facket:

O flicka! må detta exempel dig lära,
Att wisa din käraste huldhet och tro,
Att hålla hans redliga kärlek i ära,
Att högfärd och otro ej hos dig må bo.
Förtrösta på Gud,
Och lef i hans bud,
Så blir du på sistone himmelens brud.⁶¹

”Wid sexton års ålder jag älskade re’n” berättar en liknande historia och hör även den till de populäraste visorna i materialet fram till och med 1875.⁶²

Förutom de patriotiska texterna och de som varnar kvinnor för följderna av föräktenskapliga förbindelser intar propaganda för anspråkslöshet och kristen tillförsikt en central plats. ”Den förnöjde Arbetaren” i visan med samma namn tackar Gud för fältens bördighet och sjunger av glädje över att ha kläder och föda men inget därutöver.⁶³ ”Bondgossen” i Runebergs dikt är svag av undernäring men vill ändå inte byta bort sitt barkbrödsbesmulade liv mot ett bättre:

59 Visan förekommer i minst 21 tryck fram till och med 1875, ett av dem daterat 1851: *Twenne mycket wackra Wisor. Den första: Statt stilla* 1851.

60 *Twenne mycket wackra Wisor. Den första: Statt stilla* 1851.

61 *Twenne mycket wackra Wisor. Den första: Statt stilla* 1851.

62 *En alldeles ny, eftertänklig Wisa* 1851.

63 *Fem wackra Wisor* 1851.

Kanske att Gud hör folkets röst,
Och lindrar landets nöd;
Kanske en bättre skörd i höst
Oss ger ett bättre bröd.⁶⁴

Ett antal sedelärande texter vänder sig särskilt till kvinnor med uppmaningar om att arbeta hårt, leva enkelt, frukta Gud och lyda männen.⁶⁵

I en kategori för sig står Sinclairsvisan, alias ”Hjeltarnes samtal” eller ”Sist när på ljuvlig blomsterplan”. Den hör till frihetstidens politiska visor och författades av Anders Odel år 1739. Jag har med tanke på det patriotiska innehållet räknat den till de sedelärande visorna, om än med viss tvekan.

Dikten är ovanligt lång i förhållande till andra skillingtryckstexter: med sina närmare hundra verser krävde den mer papper än ett ordinärt skillingtryck och kostade därför alltid lite mer. Ändå hör den till de mest frekventa dikterna i skillingtryck. Enligt Jersild utkom den i ett hundratal bevarade upplagor mellan år 1739 och 1910.⁶⁶ I Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier till och med år 1875 finns den i 42 exemplar, varav tre trycktes år 1851. Den spreds dessutom snabbt i muntlig tradition.⁶⁷

Orsaken till populariteten är inte lätt att gissa sig till; kanske den i likhet med den ganska samtida ”Hönsgummans visa” omfamnades i brist på bättre information om rikets styre och historiska sammanhang. Båda visorna presenterar regentlängder i dramatiserad form och kan alltså möjligtvis ha fungerat som orientering i historia.

”Rysare och snyftare”

En fjärdedel av visorna kan beskrivas som rysare och/eller snyftare. Man kan diskutera om denna kategori alls bör särskiljas från den sedelärande visan, men jag har ändå valt att lyfta fram dem som en separat typ eftersom det finns visor som beskriver kusliga eller hjärtnipande stämningar utan att egentligen säga något om rätt och fel. Ett exempel är den oerhört populära sången om herden Fingal (mer om den nedan): en snyftare utan egentligt budskap.

64 *Fyra mycket vackra Visor* 1851.

65 Se t.ex. *Fyra vackra Visor* 1851.

66 Jersild 2002, s. 130.

67 Jersild 2002, s. 131.

Det vanliga är emellertid att rysaren/snyftaren har sedelärande inslag. I ett märkbart stort antal fall är det svikna kärlekslöften som driver visornas intrig, och det underförstådda budskapet är då rimligtvis att man bör vara trogen i kärlek. Visan om den sköna Emma, till exempel, avslutas med ett direkt tilltal:

I, som för ro skull gören lek
Af löften och af eder,
Wisst Wilhelms wälnad om ert swek
Kan mycket säga eder.⁶⁸

Texten ligger i gråzonen till den didaktiska visan, men då gravar, vansinnesanfall och plötslig död klart dominerar framställningen har jag valt att klassificera den som rysare/snyftare.

Rysarna och snyftarna om brutna äktenskapslöften var inte bara populära år 1851, utan hör till de oftast tryckta under hela perioden fram till och med 1875. ”Alonzo den tappre” återfinns i minst 55 tryck i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier; ”Hjalmar och Hulda” i 52 och ”Prästens dotter i Taubenhain” i 39 tryck.

De sorgliga visorna om fattiga barn balanserar också på gränsen till det sedelärande. Karin Strand menar i en studie av liknande visor från 1800-talets senare del att det melodramatiska tonläget var ett etablerat sätt att skapa opinion i sociala eller moraliska frågor.⁶⁹ Då sentimentaliteten inte uttryckligen kopplas till några uppmaningar att agera i texterna från 1851 har de ändå klassificerats som rysare/snyftare, men de ligger alltså i skärningen mellan de båda kategorierna.

Skämtsamma texter

Nästa stora kategori av texter 1851 är de skämtsamma. Det är inte helt lätt att på ett avstånd av över etthundrafemtio år avgöra vad som var menat som ett skämt, men jag har fått andelen till ungefär 27 procent. I ett enkelt fall avslutas visan med orden ”Haha, haha! Hon gjordet bra”, efter att en bondflicka läst in en kärlekskrank adelsman i en lada och försvunnit på hans häst.⁷⁰ Ett

68 *Trenne mycket vackra Kärleks-Visor* 1851.

69 Strand 2012b, s. 7f.

70 *Tre nya och vackra Kärleks-Visor* 1851.

annat exempel är ”En fluga af det vackra slag”. Flugan vill bli gift men siktar för högt, på fjärlar och bin, och blir till slut ihjälstucken. ”Hon följde våra flickors lag, Att endast se på ytan.”⁷¹ Texten har definitivt sedelärande inslag, och några vekhjärtade lyssnare kanske till och med tyckte så synd om flugan att visan för dem var en snyftare. Men med tanke på huvudpersonens tre benpar har jag ändå klassificerat texten som skämtsam.

Till de vanliga skämtsamma greppen i 1851 års visor hör breda dialekter, angrepp på människor som tror sig vara förmer, och beskrivningar av misslyckade fririer. En text som lyckas förena alla tre är ”Friarn från Skåne”, tagen ur sångspelet ”Malins Korgar” av Thure August Säfström.

Jäg i politiken är konservativ
Och hatar de liberälä nöten;
Jäg sofwer två tredjedelar bort utaf mitt lif
Och äter hwärje qwäll den skönä gröten.⁷²

Sprit och fylleri hör också till standardämnen för de skämtsamma visorna. Därtill finns ett inslag av politiskt satir.

Idyller

Ungefär en tiondel av sångerna, 42 stycken inklusive dubletter för att vara exakt, är behagliga stämningsbilder. De förmanar inte och ger inga goda råd, och de är varken kusliga eller sorgliga. De kan ibland tangera det skämtsamma, men de driver inte uppenbart med någon eller något. Istället beskriver de lycklig kärlek, den goda barndomen, det enkla livet, eller Guds närvaro i naturen. En del av dem skulle kunna klassificeras som lyriska dikter. Jag har valt att kalla gruppen i sin helhet för idyller. Ett exempel är Pehr Thomassons ”Seglaren”, där jag-personen beskriver hur ljuvt det är ”Att segla fram i tysta qwällen Och tänka på sin trogna mö”.⁷³ Även den populära ”Kom sköna flicka, valsa med mig” har jag räknat till idyllerna: inga hinder finns för kärleken, man kysser varandra i dansen och allt är väl.⁷⁴

71 *Trenne utvalda Wisor* 1851.

72 *Tio utmärkt vackra och alldeles Nya Wisor* 1851.

73 *Fem alldeles nya Wisor. Den första: Folkvisa* 1851.

74 *Fem alldeles Nya Wisor. Den första: Ensam i skuggrika dalen* 1851.

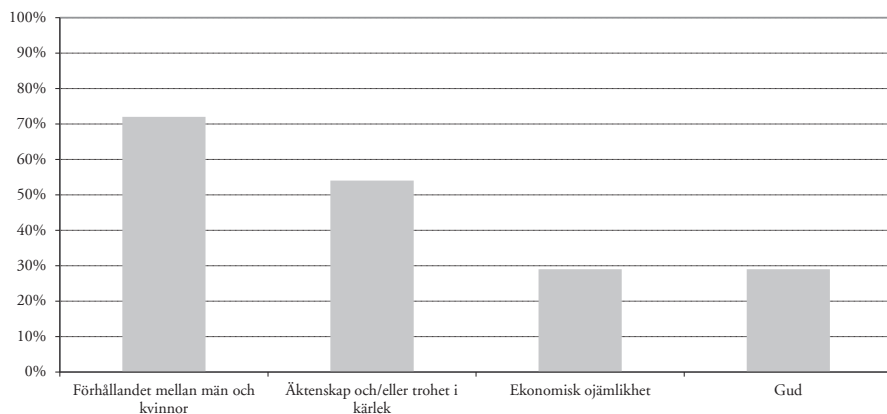
Blandat och svårklassificerat

Över 90 procent av texterna passar utan svårighet in bland de fyra kategorier som beskrivits ovan. Men det finns några visor – 28 stycken om man räknar dubbletterna – som jag inte velat pressa in i något fack. De kan vara så mångtydiga att det inte är rimligt att lägga dem i en enda kategori, de kan vara svåra att tolka, eller handla om något helt annat än de ämnen som går att klassificera enligt det ovanstående. Exempel är ”Sydlängtan”, där sångaren längtar efter att följa flyttfåglarna i spåren till ”solens länder,”⁷⁵ och ett par Staffansvisor.⁷⁶ Dikten ”Sköna flicka, tillåt mig” har också hamnat här. Texten återger vad en man säger då han friar, men vi får aldrig fåstmöns svar.⁷⁷ De blandade och svårklassificerade texterna är just blandade.

Ämnesval

Så långt en klassificering av skillingtrycken utifrån textförfattarnas förmodade intention: att uppfostra eller väcka känslor av olika slag. Men vilka ämnen var det som behandlades? En genomläsning av 1851 års skillingtryck avslöjar att ämnesvalet inte var slumpmässigt. Vissa teman återkommer gång på gång. De jag kunnat identifiera som mest frekventa är förhållandet mellan män

FIGUR 6. Skillingtryck från 1851 i UUB:s huvudserier: Återkommande ämnen. Andelen visor inklusive dubbletryck som tar upp respektive ämne (n=371)

75 Fem alldeles Nya Visor. Den första: Här står jag nu ensam på stranden 1851.

76 Beskrifning öfver Annandagsridningen samt 3:ne Staffans-Visor 1851.

77 Fem Nya Visor, Jönköping 1851.

och kvinnor; äktenskap och trohet i kärlek; hur man kan förhålla sig till fattigdom och rikedom (ekonomisk ojämlikhet); samt hänvisningar till Gud.

Som synes är förhållandet mellan män och kvinnor det ämne som allra oftast tas upp i skillingtrycken. Hela 72 procent av texterna behandlar på något sätt den här frågan; nära tre fjärdedelar.

Ämnet spänner över alla typer av texter. Ibland är den heterosociala eller -sexuella relationen bara diskret antydd. ”Sätt maskinen i gång, Herr Kapten” var egentligen en sång författad speciellt för studentkörens ångbåtsfärder, men sångarens ”älskling” finns ändå med på ett hörn bland dem man tar avsked av.⁷⁸ I bevaringsvisorna, en vanlig typ i skillingtrycksmediet, ingick ”flickorna” man träffade under exercisveckorna i konceptet, tillsammans med mannamodet och trohetseden till kungen.⁷⁹

Oftast är dock förhållandet mellan män och kvinnor centralt för visans budskap, och nästan alltid är det då äktenskapet och frågor om trohet som visan handlar om. Över hälften av alla texter år 1851 berör på ett eller annat vis detta problemkomplex. ”Flickornas reformförslag” av Wilhelm von Braun, till exempel, går ut på att flickorna vill ha fria val – när det gäller valet av fästman. ”Vår riksdag kallas *Bröllopsdag*, Lagtima, när som allt gått riktigt, urtima, då man varit svag Och handlat litet oförsigtigt.”⁸⁰ Bland rysarna och snyftarna är det regelmässigt otrohetsaffärer och brutna äktenskapslöften som skapar tragiken och de makabra scenerna.

Endast i undantag figurerar äktenskapet mer obemärkt – den svenska texten ”Landsoldaten” (ej att förväxla med ”Den tapre landsoldat”) är ett exempel. Här ingår fru och barn mest som staffage: stugan är trång då ”Mor nyss bar Femte pojkkרבaten. Men till mors och barns försvar Knekten lif och blod ej spar”.⁸¹

En bra bit efter de heterosociala relationerna i storleksordning kommer de ekonomiska relationerna. Ungefär 29 procent av texterna tar upp huvudpersonernas förmögenhet eller oftare brist därpå – fattigdom är ett framträdande tema i skillingtrycken. Inte minst figurerar frågan i samband med äktenskapsplaner. I den tidigare nämnda visan om pigan i Vassmolösa har

78 *Sju mycket vackra och alldeles nya Visor. Den första: Här står jag ensam* 1851.

79 Enefalk 2008, s. 40.

80 *Fem utmärkt vackra och alldeles Nya Visor. Den första: En Kärleksvisa* 1851.

81 *Skandinaviska Krigs-Sånger* 1851.

Anna och Lasse planerat en framtid tillsammans som torpare, men istället blir hon bortrövad och förförd av en rik adelsman. I de många visorna om fririer är det en vanlig formel att friaren är fattig men hederlig, och i visorna om olycklig kärlek är det gärna den förfördelades fattigdom som legat honom eller henne i fatet.

Fattigdomen har olika innebörd i olika texter. Julia Nyberg, pseudonymen Eufrosyne, skildrar en fattigdom utan ljuspunkter i ”Tiggare-gossen”. Men vanligare är det ändå att den fattige accepterar sitt öde: flera texter framstår som ren förnöjsamhetspropaganda. I poeten Johan Nyboms ”Den fattige på Julafton” argumenterar huvudpersonen för att religionen och fosterlandskärleken gör honom rik och lycklig. Han ber en bön för de rika och vänder sig emot tidens revolutionära rörelser:

Förledande Propheter
Gå kring i upprörd werld;
Gud wet hwad läran heter,
Som bärs på deras swärd.
Ett wet jag blott: att ä r a
Hwad heligt hållas bör
Och icke tro hwar lära,
Den dagens windkast för.⁸²

Pehr Thomassons ”Tiggargossen” har det lika illa som Eufrosynes dito, men han klagar inte utan litar på Gud: ”Dock somnar jag lugn och lugn jag uppstår, Ty ofta jag läser mitt: Fader vår!”⁸³

Gud åberopas som synes ofta, och det sista tydliga ämnet jag identifierat är just kristendomen. 29 procent av texterna innehåller hänvisningar till Gud, vilket gör ämnet lika stort som fattig-rik-komplexet. Noteras bör att detta gäller trots att de andliga visorna med några undantag sorterats bort ur Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier av skillingtryck.

Några komplicerade teologiska utläggningar görs inte i de kvarvarande trycken.⁸⁴ Gud åberopas oftast som den som ska ge den fattige eller svikne rätt

82 *Jul- och Sommar-Fröjd* 1851.

83 *Fem aldeles nya Wisor. Den första: Tiggargossen* 1851.

84 I de andliga visorna i skillingtryck finns däremot starka utsagor om den rätta och den felaktiga kristendomen, som Anna Nilsson visar i sin avhandling. Hon identifierar kraftiga influenser från både luthersk gammalkyrklighet, pietistisk väckelse och den tidiga folkliga väckelsen i sina skillingtryck från perioden 1750–1850. Nilsson 2012.

på hinsidan döden; Herren ska straffa den obotfärdige men förlåta den ång-
erfulle syndaren. Guds företrädare på jorden, prästerskapet, åtnjuter däremot
inget vidare förtroende i skillingtrycken; mer om detta senare.

Persongalleriet

Skillingtryckens texter handlar om människor. Det ytterst sällan abstrakta
fenomen som har huvudrollen och sällan djur eller själlösa ting. (Undantagen
är ett par fabler – som strängt taget också handlar om människor – samt ett
antal njutningsmedel som fått sina egna dikter: kaffet, supen och snuset.)

Det vanliga är att aktörerna är tydligt beskrivna, lätt igenkännbara män-
niskotyper. Flera av texterna talar om vem visan handlar om redan i öpp-
ningsraden: ”Hör, sjöman, Lisken sade”, ”Herr Lager han tjente i Konungens
gård”, och så vidare.

Personernas epitet hämtades ur ett stort förråd av beteckningar: där fanns
drängar, pigor, tyranner, pilgrimer, lotsar, gotlänningar, och alla möjliga an-
dra figurer. Räkningar av personbeteckningar som förekommer i 1851 års vi-
sor (dubbletter oräknade) framkommer att knappt hälften av benämningarna
syftar på manliga personer: söner, prinsar, skräddare, soldater, och så vidare.
Kvinnliga beteckningar uppgår till drygt en tredjedel och oftast handlar det
då om ord för ogifta kvinnor: flicka, fröken, mö, tärna, tös, jungfru, fästmö,
och så vidare. De kvarvarande benämningarna, 17 procent, är sådana som
inte är könsbestämda: vän, barn, fiende, blind, fadder, med flera.

Kvantitativt domineras således skillingtrycken av manliga gestalter, men
det bör samtidigt noteras att substantiven som betecknar ogifta kvinnor är
så frekventa att ”flickan” framstår som genrens nav. Skillingtryckens ymniga
manlighet är uppdelad i mängder av åldrar, civilstånd och yrkesgrupper,
medan kvinnligheten har färre företrädare och framstår som mer stereotyp.
De flesta av skillingtryckens kvinnor figurerar i egenskap av partner eller bli-
vande partner till män.

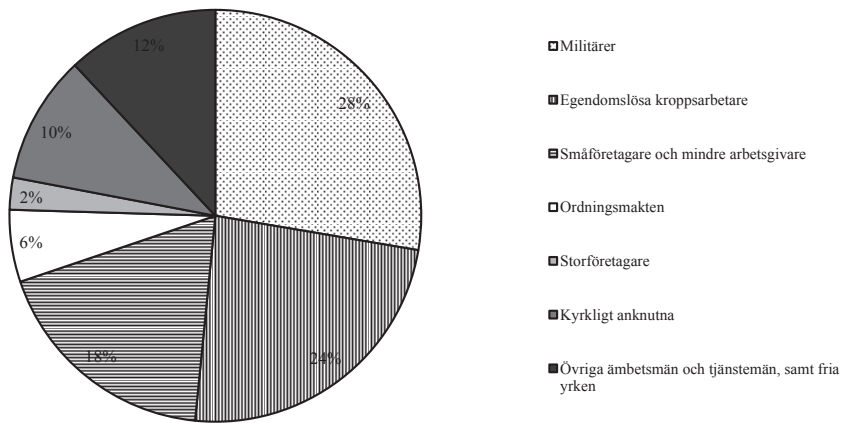
Yrkesgrupper i skillingtryckstexter

De enda återkommande kvinnliga yrkena är bondhustru eller husmoder och
piga. Därutöver figurerar bara en krögaremadam, en guvernant, och en antytt
prostituerad – förutom tiggare, som jag tvekar att beteckna som en yrkestill-
hörighet. Männerna däremot definieras ofta utifrån sitt yrke. Här finns militä-
rer av många grader; små och stora företagare från borstbindaren och fiskaren

till ångbåtskaptenen och grossören; egendomslösa kroppsarbetare som oxfösare, sjömän och gesäller; kyrkligt anknutna; ordningsmaktens anställda; och en drös ämbetsmän, akademiker och utövare av fria yrken.

Här kan det vara intressant att kvantifiera en smula. Delar man in yrkesbeteckningarna som ovan och räknar antalet yrkesmän och -kvinnor i varje kategori som nämns i 1851 års skillingtryck får man följande resultat.

FIGUR 7. Skillingtryck från 1851 i UUB:s huvudserier: Yrkesgrupper (n=159)

Som synes är militärerna den manstarkaste gruppen, vilket är något oväntat. Året 1851 valdes ju just med tanke på inte vara något krigså, eftersom dessa tenderar att starkt färga skillingtrycksutbudet. Beväring, soldat, krigare, gardist och friskytt är beteckningar som förekommer i hela 31 visor; 14 visor nämner dessutom officersposter som korpral, general, officer, löjtnant, fänrik och fältväbel.

Några av krigarna hör hemma i föga realistiska visor om till exempel korstågstiden, men de flesta utspelas i tryckets samtid. Till att börja med har vi beväringvisorna, som under hela 1800-talet var en stor genre inom skillingtrycksmediet. Av det totala antalet visor i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier från år 1851 (inklusive dubletter) är faktiskt var tionde en beväring- eller soldatvisa – omkring 37 visor av 371 kan klassas som sådana. Beväringmötena, då de inkallade samlades på någon exercished för att skolas

i krigskonst under ett par veckor, utgjorde gyllene tillfällen för skillingtrycksförsäljarna. Många nöjeslystna var samlade på samma plats och det är möjligt att "årets beväringssvisa" inköptes som souvenir från tiden i lägret.⁸⁵ Citattecknen är befogade: P.A. Granbergs sång "Upp, bröder! för Konung och Fädernesbygd", saluförd som "1851 års Beväringss-visa", hade funnits i skillingtryck åtminstone sedan 1816.

De två största grupperna näst militärerna är de egendomslösa kroppsarbetarna samt en grupp som skulle kunna klassas som småföretagare.

De flesta beteckningarna för kroppsarbetare hör jordbrukssamhället till; dräng och piga är vanligast och därutöver finns arbeten som oxfösare, torpare, deja, färvakterska och herde nämnda. Något mer urbana är kanske yrkena tjänare, gesäll, arbetare och tjänsteflicka.

Den grupp jag betecknat som småföretagare finns inom bland annat hantverk (skräddare, skomakare, smed, timmerman), basnäringarna fiskeri och jordbruk (bönder, fiskare och mjölnare) och krogbransch. De små handelsidkarna är påfallande få – denna ekonomiska sektor är representerad av endast en västgöte, det vill säga gårdfarihandlare. Gruppens socio-ekonomiska status är varierad: den sträcker sig från borstbindaren i samhällets lägsta skikt upp till ångbåtskaptenen och guldsmeden i den välbeställda medelklassen.

Yrket redaktör, som förekommer i tre olika vistexter, har inte räknats till småföretagarna utan till bildningsborgerskapet: akademiker, utövare av de fria yrkena samt ämbetsmän och tjänstemän (undantaget kyrkan, ordningsmakten och det militära). I denna grupp hittar vi bland annat beteckningarna student, skrivare, magister, artist, doktor, guvernant och recensent.

Förutom dessa grupper kan man urskilja kyrkan, ordningsmakten och storföretagarna som separata yrkesgrupper. De kyrkliga verksamheterna omfattar klockare och präster men även en munk och en missionär. Ordningmakten representeras av bland annat länsman, fjärdingsman, polis, domare och bödel.

Den minsta yrkesgruppen är storföretagarna. Här finns tre visor där en patron figurerar och en som nämner en grossör, det är allt. Att utifrån detta dra slutsatsen att samhällets elit inte figurerar i skillingtrycken vore emellertid ett gigantiskt misstag. Om vi skulle introducera kungligheter och adel i beräkningen och klassificera dessa som en egen yrkesgrupp förändras bilden

85 Rehnberg 1967, s. 35, 234f.

fullständigt. Kungliga personer, riddare, grevar, ”herremän”, baroner, adelsmän och så vidare blir då den klart största gruppen (28 procent mot militärernas 20).

3.3.4. *De oftast förekommande visorna*

För att ta ytterligare ett steg närmare materialet ska vi i det här kapitlet granska ett urval typiska skillingtryckstexter från mitten av 1800-talet. Tre av visorna som behandlas är de som oftast dyker upp i Uppsala universitetsbiblioteks tryck från 1851: ”Herden Fingal” (sex tryck), ”Den tapre landsoldat” (återgiven tre gånger i danskt original och fem gånger i svensk översättning), och ”Jag sjunger och dansar” (fyra tryck).

I materialet från Uppsala universitetsbibliotek finns även en grupp av visor som alla finns i tre exemplar år 1851. Jag kommer inte att ta upp alla de ”halvvanliga” visorna här, men en av dem är så vanlig i materialet som helhet att den inte bör hoppas över. ”Pigan som trampade på brödet” finns i inte mindre än 77 olika tryck i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier till och med år 1875 och är därmed den mest tryckta visan över huvud taget i detta tidspann. Och den var inte bara en tryckt bokstav: den återfinns dessutom i en mängd uppteckningar och även i etnologernas inspelningar. Visan var alltså genuint populär.⁸⁶

Höglitteraturens motsats: Herden Fingal

En av de oftast omtryckta visorna, inte bara år 1851 utan i hela Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier till och med år 1875, är ”Ensam i skuggrika dalen” eller ”Herden Fingal”. Allt som allt rör det sig om nära femtio tryck från år 1836 till år 1875 (och visan fortsatte att tryckas även efter 1875).

”Ensam i skuggrika dalen” är en otydlig text som handlar om en herde i en paradisk dal, hans korta möte med en okänd ung kvinna, och hans självmord sedan hon lämnat honom. Den melodi som upptecknades och spreds i *Bondesons visbok* i början av 1900-talet är en enkel durmelodi i fyrtakt⁸⁷ – ganska lätt att komma ihåg, men knappast vacker nog att förklara varför visan blev så populär.

Intressant nog finns visan i flera olika versioner i skillingtrycken – det

⁸⁶ Gunnarsson 2004, s. 96.

⁸⁷ Bondeson 1940 (1903), s. 211.

brukar annars vara vanligare att trycket etablerar en standardversion av texter, till skillnad från den muntliga traderingens variationsrikedom. Ibland är det Fingal som är ”Tyst som en wandrande stjerna, skön som en Gud i en dröm, from som en oskuldens tärna”; ibland är det flickan. Självmordet sker ibland med en båge, ibland med en bössa – vilket onekligen placerar handlingen i helt olika kontexter.

Samtliga textversioner är luddiga när det gäller vad som egentligen händer mellan Fingal och den ”förmenta herdinnan”, som hon kallas i ett tryck. Han ser henne när hon ligger och ber, och säger att han aldrig vill skiljas från henne. Hon säger att hon inte är någon herdinna och att hon inte kan bli hans. Ändå sker någonting mellan de två: ”Kinder mot kinder nu brände” – formuleringen lämnar tolkningen öppen. Helt klart är i alla fall att relationen skär sig ganska omgående. ”Fingalf gaf flickan en kyss, Wredgad hon sig då bortwände Och Fingalf stod ensam som nyss.”

Intrigen anknyter till den klassiska syndafallsberättelsen: både han och hon skildras uttryckligen som oskuldsfulla, men så kommer fysiska lustar emellan. Komplikationer av oklar art tillstöter, och inget återstår för Fingal annat än att ta ner skjutvapnet och ta kål på sig.

I en norsk version av visan är erotiken mycket tydligare uttalad. Den kvinnliga huvudpersonen ägnar sig inte åt att be (i den svenska versionen ”låg där och bad”), utan åt att bada (Fingal har ”skuet en pike i bad”). Hon är heller inte så avigt inställd till Fingals kärleksförklaring: i den svenska versionen svarar hon ”Fingal, du kan ej få mig”, men i den norska ”*kun denne stund har du meg.*” [Min kursiv.] Efteråt försvinner damen. ”Ennå mens kinnene brente / ga hun med sukk ham et kyss, / hvorpå hun raskt fra ham rente, / Fingal var ene som nyss.” Fingal går sedan ensam många år i sin dal, men grubblat över att Gud vill straffa honom lämnar honom ingen ro och därför skjuter han sig.⁸⁸

Den kyskare svenska versionen finns även i ett sent danskt tryck. Kärleksmötet utgörs där bara av en kyss, men även här fruktar Fingal himlens straff. En ny detalj är att han då börjar dricka: ”Sluttelig tog han til Bægret, Og Bøssen fortvivlet han greb, Han spænder og skyder og falder Og blinker mod Himlen og dør.”⁸⁹

88 Støre Erichsen 1976.

89 *En glad Vise om Krigen og Boerne* u.å.

Förvanskningen bada/be skulle kunna antyda att visan ursprungligen skrivits på danska. Hypotetiskt sett skulle visan kunna ha författats i Tyskland eller Danmark, fått en tydlig och förbluffande populär översättning i Sverige, och exporterats tillbaka till Danmark omkring åttio år senare. Men vem som ursprungligen skrev texten är okänt.

Texten kan heller inte dateras närmare. Herdemotivet hör litteraturhistoriskt sett till 1700-talet snarare än 1800-talet, men skillingtrycken var som tidigare nämnts kända för sin stilretardering. Visans språkliga och formmässiga drag pekar inte mot 1700-talet; däremot använde Stagnelius (1793–1823) uttrycket ”skuggrika dalar”. Det äldsta skillingtrycket av visan, 1836, skulle mycket väl kunna ha producerats ganska omgående efter att visan författats (eller översatts). Namnet Fingal blev känt på 1760-talet då Ossians sånger gjorde stor succé, så äldre än så är knappast visan.

”Herden Fingal” skulle kunna göras till riksläkare för svensk lågstatuslitteratur. Från det tidiga 1800-talet och ända fram till nu har den fullständigt ignorerats av etablissemangen, trots att smaken svängt några gånger under mellantiden. Viktor Rydberg ger ett tidigt exempel på det förakt Fingal möttes av i den ofta citerade barndomsskildringen ”Pojkarne”.

En skolpojke (Rydberg själv) har köpt några skillingtryck och sätter sig i gräset på stadens förfallna skansar för att läsa. Vad han inte vet är att ett förbud utfärdats mot att beträda ruinerna. Han blir ertappad av ingen mindre än självaste landshövdingen, som ger gossen en utskällning. ”Har rektor tillåtit dig att läsa sådant? Har han sagt, att du får försumma dina läxor för slik lektyr? ’Den ömme herden Fingal!’ Skamlöst! Har du att befatta dig med herdars ömma känslor? Tarfligaste pigpoesi för öfrigt.” Landshövdingen är en hårsman från att börja misshandla skolpojken med sin promenadkäpp men ändrar sig då han inser att skillingtrycket även innehåller en dikt av erkänt poetiskt värde: ”Pojkarne” av Anna Maria Lenngren.⁹⁰

Inte heller senare fick Fingal uppleva något erkännande. Tvärtom verkar namnet ha fått ett helt eget komiskt kapital. Martin Ljung rev ner skattåskor med sketchen ”Fingal Olsson” i Povel Ramelrevyn *Funny boy* 1958. (”–Är det inte Fingal Olsson som sitter där borta? –Är inte han död? –Nej, han rör ju på sig.”) Fingal är likaså namnet på huvudpersonen i Owe Thörnqvists

90 Rydberg 1907, s. 125f.

”Alptoppens ros” från 1961. (Thörnqvists visa slutar med att Fingal spränger sin alphydda med dynamit, inklusive otrogen hustru med älskare och sankt-bernhardshund. ”Se’n grät jag en tår under stjärnornas tak, Ty visst var det väl synd på så’n prima kon-jak.”)

”Herden Fingal” är en av förelöparna till 1900-talets sentimentala schlager som den beskrivs i Karin Strands avhandling *Känsliga bitar*. Enligt den teoretiska bas Strand bygger sin studie på var det just från och med 1800-talets mitt som populärkulturen och den seriösa litteraturen började ses som skilda kategorier. Populärkulturen kom alltmer att betraktas som kitsch – förljugen, överdrivet känslomässig, och förknippad med kvinnor och kvinnlighet.⁹¹

Även Annika Nordström har belyst fenomenet i sin avhandling *Syskonen Svensson. Sångerna och livet*. Det handlar om en musikkultur som misskänts av hela det kulturella etablissemanget, inklusive den nya folkmusikscenen som växt fram från och med 1970-talet. Som Nordström påpekar lät inte syst-rarna Svensson i Göteborg som Lena Willemark när de sjöng gamla schlagers och visor.⁹²

Två versioner av Herden Fingal. Första spalten den första visan i *Fem Kärleks-Visor*, Christinehamn 1851. Den andra ur *Fem alldeles Nya Visor*, Norrköping 1851.

Ensam i skuggrika dalen,
Tätt wid en swalkande ström,
Bodde, befriad från qwaln,
Fingal, en herde så öm.

Ensam i skuggrika dalen,
Tätt wid den swallande ström,
Lefde, befriad från qwalen,
Fingalf en herde så öm.

2. Gick han wid bäckn’ den klara,
Tätt inwid liljornas bädd;
Werlden för honom tycks wara
Blott utaf kärleken klädd.

2. Tyst som en wandrande stjerna,
skön som en Gud i en dröm
from som en oskuldens tärna,
som sjelfwa lifwet så öm.

3. Han såg en morgon wid strömmen
Någon, som låg der och bad,
Skön som en Engel i drömmen,
Som sjelfwa glädjen så glad.

3. Sorger, oro och smärta
och alla werldenes qwal,
hade ej rum i hans hjerta
och trifdes ej uti hans dal.

⁹¹ Strand 2003, s. 17, 51ff.

⁹² Nordström 2002, s. 273.

4. Tyst som en wandrande stjerna,
Skön som en Gud i sin dröm,
From som en oskuldens tärna,
Som sjelfwa lifwet så öm.

5. Fingal gick ned till den sköna,
Fattar förtroligt dess hand,
Tog henne upp i det gröna
Tätt wid den swalkande strand.

6. "Täckaste flicka," han sade,
"O! hwem har fört dig till mig,
Fört dig till Fingal, den glade,
Som aldrig skall skiljas från dig?"

7. Rysligt hon swarar de orden:
"Fingal! gå långt ifrån mig,
Ty jag är ingen herdinna,
Och Fingal du kan ej få mig."

8. Han drog henne ned i det gröna,
Att njuta den äskades tröst;
Tätt wid den älskade sköna
hörde han foglarnas röst.

9. Kinder mot kinder de brände –
Fingal gaf flickan en kyss.
Wredgad hon hastigt sig wände;
Och ensam han stod der som nyss.

10. Tretton år ensam han bodde,
Lugn i sin sorgfria själ;
I sin förtjusning han sade:
Himlen will Fingal så wäl.

11. Rysligt han drar af sitt galler –
Sin båge och modigt den för,
Spänner den – skjuter – och faller,
Blickar mot himlen och – dör.

4. Kärlek, som plågar så mången,
hade ej rum i hans bröst,
blommornas doftande ångor
och foglarnes himmelska röst.

5. Nitton år ensam han bodde
djupt i sin boend dal.
Fjermände saligt han trodde
Sig bo i englarnes sal.

6. Han gick då ned till den sköna,
fattade hand emot hand,
drog henne upp i det gröna,
tätt emot liljornas strand.

7. "Skönaste flicka – han sade –
hwilken gar fört dig till mig?
Hwem har fört dig till Fingalf den glade,
Som aldrig kan skiljas wid dig."

8. "Stanna du – sade den qwinna –
jag får ej blifwa hos dig,
ty jag är ej någon herdinna,
och Fingalf kan aldrig få mig."

9. Kinder mot kinder de brände,
Fingalf gaf flickan en kyss,
Wredgad hon sig då bortwände
Och Fingalf stod ensam som nyss.

10. Han rasande tar från sitt galler,
bössan han modigt anför,
spänner och skjuter och faller,
bleknar mot jorden och dör.

För att återvända till skillingtrycken från 1851 utgör den anonymt författade sentimentala visan ett påtagligt inslag. ”Herden Fingal” finns som sagt i sex exemplar, men de sorgliga kärleksvisorna är fler än så. Så finns, för att nämna ett exempel, visan ”Der bodde en Herre wid Hamborja bro” i tre exemplar. Här kretsar intrigen kring det typiska ämnet kärlek med ekonomiska förhinder. Herremannens dotter vill gifta sig med en sjöman men fadern vägrar: han vill att hon gifter sig med en köpmansson. I en typisk abrupt skillingtrycksvändning dödar fadern sjömannen med en sabel, varefter dottern begår självmord med förgiftat vin.

Den roliga visan: Jag sjunger och dansar så glad i mitt sinn

Rysare och snyftare var klart populära i skillingtryck, men så var även visor som höjde humöret. På fjärde plats bland de mest frekventa visorna år 1851 hittar vi en visa som är just glad, och inte så mycket mer: ”Jag sjunger och dansar” av E.A. Dahlgren. I visan berättar en friare hur han fått ja av sin Anna, ”och därför är jag nu så gla', så gla', ja! Därför är jag nu så gla'”, som refrängen lyder.⁹³

Brukspatronssonen Dahlgren var en av de första ”dialektdiktarna” i Sverige. Hans visor på värmländska verkar ursprungligen ha skrivits bara för att roa vänner och släktingar, men de spreds snart i avskrifter och inom kort också i skillingtryck.⁹⁴ Mest känd blev Dahlgren för sångspelet *Vermlänningarne*, som hade premiär år 1846. Teatern hade som vi redan sett ett mycket stort inflytande över skillingtrycksmediet, och Dahlgren blev en av de författare som gick ut i flest skillingtryck under 1800-talet. År 1851 trycktes förutom ”Jag sjunger och dansar” ytterligare fem av hans dikter: ”Och jungfrun hon gångar åt blomsteräng”, ”Och gossen gick sig ut i morgonstund”, ”Farväl nu med lycka” och ”I Wermland är lustigt”, som alla ingick i *Vermlänningarne*, samt den populära ”Å jänta å ja”.

Rysligt sedelärande: Pigan som trampade på brödet

Berättelsen om pigan som trampade på brödet har en omfattande förhistoria. Genremässigt är visan en utlöpare av det som i tysk forskning kallas *Pro-*

⁹³ *Fyra vackra och alldeles nya Kärleks-Visor* 1851.

⁹⁴ Jansson 1975, s. 25–52.

digienlitteratur – 1500- och 1600-talens protestantiskt färgade berättelser om järtecken och under.⁹⁵

Berättelsens intrig tycks härstamma från 1600-talets mitt. I Tartu universitetsbibliotek finns enligt arkivets online-katalog ett tryck med *Eine erschrockliche, jedoch warhaffige, Geschichte* om en kvinna vid namn Ida Glansen, en historia som ska ha inträffat den 3 januari 1657 i Sleswig.

Den 21 maj samma år rapporterade Sveriges första tidning, *Ordinarie Post Tijdender*, om saken. Pigan Ida Glansen från trakten av Flensburg (närmare bestämt ”Wissby”, möjligtvis identisk med dagens Weseby) ska ha trampat på bröd för att inte smutsa ner sina skor i vägens dypölar, varvid Gud som straff fjättrat henne vid marken. Enligt rapporten stod pigan fortfarande kvar på vägen, ”död men ovisnad”, som något av en turistattraktion.⁹⁶

Det hela handlade alltså om vanhelgandet av spannmålsprodukter, en förbrytelse som i delar av norra Tyskland hade ett eget namn: *Brotfrevel*. Respektlösheten mot maten måste ha varit särskilt upprörande med tanke på att trakten kring Flensburg hade drabbats mycket hårt av trettioåriga kriget. Området var utplundrat, och det skulle dröja till efter 1721 innan någon återuppbyggnad inleddes.

Att skrönan om Ida Glansen så snabbt nådde Sverige var knappast heller någon slump: Flensburg intogs 1657 av svenska trupper och det fanns alltså fler informationskanaler än vanligt mellan länderna.

Starkast anknytning verkar legenden ändå ha haft till Danmark. Flensburg och hertigdömet Sleswig hörde till Danmark fram till 1866, men berättelsen om pigan som trampade på brödet verkar ha haft sitt starkaste fäste i nordvästra Danmark. I en utgåva av danska folksagor från 1843 placerades handlingen på ön Mors, där för övrigt ”Pigens Vadested” fortfarande kan beskådas.⁹⁷ H.C. Andersen använde sig av historien i sin saga ”Pigen, der traadte paa Brødet” från 1859,⁹⁸ och ännu vid slutet av 1800-talet kunde Evald Tang Kristensen uppteckna en mängd olika versioner ur den muntliga traditionen på Mors.⁹⁹

95 Hammerl 2007.

96 Citerat ur Gunnarsson 2004, s. 95.

97 *Folkesagn* 1843, s. 17.

98 Andersen 2003.

99 Kristensen 1893.

Det äldsta daterade skillingtrycket på svenska i vilket en variant av berättelsen förekommer är från 1759.¹⁰⁰ I den svenskspråkiga visan utspelas inte händelsen i trakten av Flensburg utan vid stranden av Peene, fortfarande på nordtyskt område i svensk besittning (Peene utgjorde syd- och östgräns för svenska Pommern), men betydligt längre österut. Och pigan blir bara stående fastgjuten i marken så pass länge att hon hinner bekänna sina synder för de tillskyndande församlingsborna. Sedan uppslukas hon av jorden, till varnagel för alla som kunde tänkas bry sig mer om fina kläder än om gussgåvorna.

Visan handlar om högmod. Pigan klär sig över sitt stånd. Men ännu mer handlar den om ett brott mot budordet som säger att man ska hedra sin fader och sin moder. Det pigan borde ha gjort med sina pengar, och med brödkakorna, var nämligen att ge dem till sina fattiga föräldrar.

Visan illustrerar på så vis det dilemma det individuella lönearbetet förde med sig. För den som lyckats tjäna in egna kontanta medel i 1800-talets växande löne- och penningekonomi var det knappast självklart att pengarna skulle läggas på att upprätthålla släkten. Om pengarna användes som understöd till de åldrade föräldrarna, vad blev då över för den som tjänat pengarna? För kvinnor var förtjänsten egentligen för dålig för att kunna delas mellan flera; det är till och med möjligt att kvinnor undvek att gifta sig för att slippa ge upp rätten att disponera över sin lön.¹⁰¹ Med den högfärdiga pigans ord: ”Hwad will förslå min lilla lön, Om jag med far min delar? Som andra skall jag klädder gå, Ej något tar jag nå'n ifrå; Men sjelfwer det förtjenar.”¹⁰²

Visan indikerar på flera sätt att handlingen utspelas i ett symboliskt gränsområde: mellan gammalt och nytt; föräldrars rätt och ungdomars frihet; kollektiv och individ; till och med död och liv. I visans inledning placeras huvudpersonen oförskyllt mitt i detta gränsland. Hennes far, en fattig bonde, kan inte försörja alla sina barn, och äldsta dottern måste därför ge sig iväg från hemmet för att tjäna.

Situationen bör ha varit välbekant för de flesta som levde på landsbygden i norra Europa: att ungdomar lämnade hemmet i tidig ålder för att arbeta som piga eller dräng var snarare regel än undantag i allmogens liv.¹⁰³ Och pigans

100 Gunnarsson 2004, s. 95.

101 Hedenborg & Kvarnström 2011, s.68.

102 *Visa om en Flicka, genom högfärd bedragen att trampa på twenne brödkakor* 1851.

103 Hedenborg & Kvarnström 2011, s. 97f.

första försyndelse var knappast ovanlig. Hon lade sin penninglön på ”prakt och ståt”,¹⁰⁴ vilket inte ligger så långt från allmog ungdomens gängse livsstil, där marknadsvaror som till exempel sidenband spelade en viktig roll.

Men därefter eskalerar förbrytelserna. Pigans far dör och modern ber äldsta dottern hjälpa till med begravningskostnaderna. Vid det här laget har huvudpersonen – i strid mot all realism – blivit ”temlig” eller i vissa textversioner till och med ”mycket” rik på att tjäna som piga.¹⁰⁵ Ändå nekar hon. ”Hur jag går klädder, var man ser, stor sak, vad grav man gubben ger, ej någon därom sköter!”¹⁰⁶

Här börjar det bli tydligt att pigan prioriterar sitt eget liv och sin framtid framför att lägga pengar på det gamla, det som bokstavligen redan är dött. Det blir istället pigans kristliga husfru som bekostar begravningen (arbetsgivarna är över huvud taget moraliskt oantastliga i visan).

När katastrofen drar närmare är det om igen ett nytt liv, en symbol för framtiden, som figurerar. I de flesta versionerna ska nämligen pigan stå fadder vid ett dop, och det är därför hon klär upp sig. Domet står i kontrast mot begravningen, och pigan väljer att satsa sitt kapital på det förra. Hon prioriterar livet, sig själv och framtiden, istället för pieteten gentemot det gamla.

Av den barmhärtiga husfrun får pigan med sig två bröd att ge till sin fattiga mor. Och det är nu huvudpersonens syndande når en kritisk nivå. Visan markerar att det som sker är något oerhört: ”Märk, vad för medel då hon tar att nya skorna spara!” När pigan trampar på brödet som hennes fattiga mor skulle ha fått är gränsen nådd och Gud själv ingriper.

Visans avslutningsvers tilltalar publiken direkt med en varning för högfärd och ogudaktighet. Den högljudda moralismen har visan gemensam inte bara med Tysklands marknadsvisor utan även med de tidigare nämnda spanska blindromanserna. ”Sensmoralen slås utan undantag fast på ett hårdhänt sätt”, som Madeline Sutherland anmärker angående de senare.¹⁰⁷

104 *Wisa om en Flicka, genom högfärd bedragen att trampa på twenne brödkakor wid gåendet öfver en liten dy* 1851.

105 Jfr. *Fem alldeles nya och mycket vackra Visor* 1851 med *Wisa om en Flicka, genom högfärd bedragen att trampa på twenne brödkakor wid gåendet öfver en liten dy* 1851

106 Bondesson 1940 (1903), s. 152.

107 ”Invariably, the moral is stated in a heavy-handed manner.” Sutherland 1991, s. 76.

”Pigan som trampade på brödet” innehåller flera teman som kan förklara dess spektakulära överlevnadsförmåga. Bland de mer framträdande finns religion, förhållandet mellan föräldrar och barn, och pengar. Möjligheten för unga människor att söka sig egna förtjänster utanför hemmet, bortom den juridiskt och religiöst legitimerade föräldraauktoritetens omedelbara verkningskrets, inbjuder till intressekonflikter. Problemet fanns redan under tidigmodern tid då legenden om den högfärdiga pigan först dök upp, men accentuerades med största sannolikhet under 1800-talet, då lönearbete blev allt vanligare. I Finland, där modernitetens genomslag inträffade senare än i Sverige, levde visan i muntlig tradition ända in på 1960–70-talen.¹⁰⁸

Visa om en Flicka, genom högfärd bedragen att trampa på twenne brödkakor wid gåendet öfwer en liten dy (1851), Stockholm. Texten återgiven med originalets tryckfel bibehållna.

1.

Med sorgsen ton jag sjunga will,
Om ett förfärligt under.
Du, som det hör, märk noga till
Och mins det alla stunder.
I Seban by wid Pene strand,
I Pommern, det tyska land,
Skall saken wara händer.

2.

En fattig bonde bodde der
Och barn han hade många,
Som gjorde honom stort beswär:
Om bröd han nödgas gånga;
Men äldsta dottern af sin far
Samt mor och syskon afsked tar,
Hon ger sig bort att tjena.

108 Niinimäki 2007, s. 311f.

3.
Densamma kände icke sig
Se'n hon sig sjelf fick råda;
Hon rusad' oförsigtelig
I kropps och själawåda.
Ty all sin lön hon kunde få
Till prakt och och ståt den skulle gå
Och till högfärdig lefnad.

4.
Husbonden sade: ”piga kär
Låt sådant högmod falla,
Betänk af hwad för folk du är:
hwad kan man dig wäl kalla.
Blir något öfrigt af din lön,
Så gif din far, det är min bön.
Han tigger ju sin föda?”

5.
Hon swarte: ”jag är ung och skön
Och granna kläder felar.
Hwad will förslå min lilla lön,
Om jag med far min delar?
Som andra skall jag klädder gå,
Ej något tar jag nå'n ifrå;
Men sjelfwer det förtjenar.

6.
En tid derefter hände sig,
Att gamla fadren dödde.
Då modren som sig ömkelig
På käpp och krycka stödde,
Bad dottren, som war temlig rik,
Till grafwen hjälpa fadrens lik,
Som barnslig lit befaller.

7.
Hon hade då på fjorton år,

Sig mycket godt förwärfwat.
Om hon med högmodssynder swår
Guds gåfwor ej förderfwat.
Hon sade: ”det går mig ej an,
Begrafwe'n hur I will och kan,
Men jag mitt mynt ej skingrar.”

8.

”Jag bör på nästa marknadsdag
Mig nya kläder köpa;
Ej gagnar det mig då att jag
Dertill om lån skall löpa.
Hur jag är klädder hwarman ser;
Stor sak hwad graf man gubben ger,
Ej någon derom sköter.”

9.

Då hennes fru slik hårdhet såg,
Hon mera ädelt tänkte;
Barmhertig i sin hela håg,
Hon mat och pengar skänkte,
Hwaraf den arma qwinnan då,
Hugswalad månde genast gå,
Sin döda att begrafwa.

10.

Till fadder pigan bjuden blef,
Hon derfor sig wäl prydde;
Gaf Gud och dygden skiljobref
Och högmodsandan lydde.
Dess fru gaf henne twenne bröd,
Att ge sin mor, som led stor nöd,
Och sådan hjelp behöfde.

11.

När hon ett stycke hade gått
Och harmligt bröden burit,
Sin frus barmhertighet försmått,

På modren häftigt swurit,
Kom hon der vägen oren war.
Märk hwad för medel hon då tar,
Att röda skorna spara.

12.

Här fanns ej sten, här fanns ej spång,
På hwilken hon kund' klifwa,
Gå kring blef vägen allt för lång;
Ej will hon smutsig blifwa;
Ty lägger hon de bröden så,
Att hon på dem kund' torrskodd gå;
Men hämden resan stäckte.

13.

Dess fötter fastna genast qwar,
När hon på bröden träder,
På benen hon förgäfwes drar.
Hon bannas, swär och träter;
Ty, som en stor och jordfast sten,
Orörlig' är, så hennes ben,
I marken så nedfästad'.

14.

När hon sig således straffad ser,
Begyinner hon att gråta:
Af jord och himmel hjälp hon ber
Med bleka kindera wåta.
Allt folk till kyrkn skulle gå:
Så sällsam syn de undra på
Och för hwarann förkunna.

15.

Wid slutad' gudstjenst folket går
Att detta under skåda;
Man ser hwar synderskan hon står
Och kan sig intet råda.
Om hjälp hoon tigger hwarje man,

De bjuda till, men ingen kan
Dess fot från marken röra.

16.

De fromma råda henne till
Att allwar, bättring göra,
Bekänna synden, ty då will
Gud arme syndar' höra.
Hon ropte då: "jag usla barn
Har sjelf mig snärt i syndens garn,
Förtjensten mig nu lönas.

17.

Guds Ord jag aldrig älskat har,
Hwad presten sagt föraktat,
Bedröfwat både mor och far,
Weldslustan eftertraktat;
Guds gåfwors missbruk war min lust,
Nu mättas jag med qwal och pust,
Och sådant allt med rätta.

18.

I menniskor, som på mig ser,
Låt detta eder lära,
Att man bör Gudi dyrkan ge,
Föräldrar skall man ära,
Fly högmod, som en rot till allt
Som görs emot hwad Gud befallt.
Bli'n af min ofärd wisa."

19.

Knappt kunde hon de sista ord
Med bruten röst framföra,
Förrän den eljest fasta jord
Begynte sig att röra.
Hon knäpte sina händer hop
Och sjönk så neder i den grop,
Som henne straxt betäckte.

20.

O menniskor! betänken er,
Högfärden låten fara.
Och girigheten, som man ser,
Är ock en farlig snara.
Låt pigans ofärd wara er
Från synd och stolthet mer och mer
Till dygd och gudlig lefnad.

Skandinavism och danska kontakter: Den tapre landsoldat

Den allra vanligaste texten i 1851 års skillingtryck är emellertid vare sig ”Herden Fingal”, ”Jag sjunger och dansar” eller ”Pigan som trampade på brödet”, utan ”Den tapre landsoldat”. Denna patriotiska sång var Danmarks kanske mest framgångsrika vapen i kampen om Slesvig-Holstein under *trearskrigen* 1848–1851. Visan spreds som en löpeld, bland annat genom att den delades ut gratis till soldaterna, och både författare och kompositör dekorerades med medalj.¹⁰⁹ Melodin är en klämmig och lättsjungen marsch, och ska vi tro ett samtida ögonvittne blev ”Den tapre landsoldat” så populär just för att den uppfattades som ”käck”.¹¹⁰

I Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier år 1851 finns det danska originalet, författat av Peter Faber (1810–1877), i tre tryck. Fem tryck innehåller visan i svensk översättning. Efter att statistiken för denna studie färdigställts dök visan dessutom upp i ett tryck med ottydligt tryckår. Biblioteket har uppfattat siffran som 1831, men troligtvis är det 1851 det står.¹¹¹

Den svenska sympatin för Danmark och mot de växande tysknationella strömningarna var en del av dåtidens skandinavism. Denna gav avtryck även i skillingtryck; även 1851 års tryck finns ett flertal skandinavistiska dikter. Som jag visar i en annan publikation var det dock fråga om en skandinavism med fördröjning: i det här fallet var skillingtryckens texter en efterklang av entusiasmen bland medelklassens skandinavister vid krigsutbrottet 1848.¹¹²

109 Hansen 1891, s. 12.

110 Dietrichson 1896, s. 136.

111 *Sju alldeles nya och mycket nöjsamma och kraftiga Wisor* 1851.

112 Se Enefalk 2013.

”Den tapre landsoldat” är inte den enda vittnesbörden om dansk-svenska kontakter i 1851 års tryck. Danmarks roll som förmedlingslänk mellan kontinentens tryckmarknad och den svenska var uppenbarligen fortfarande viktig vid 1800-talets mitt, och bland Uppsala universitetsbiblioteks tryck möter vi en av de individer som rörde sig mellan länderna: Fillip P. Wingenbach (okänt födelse- och dödsår).

På Nathan Marcus tryckeri i Stockholm lät han år 1851 trycka upp *Tø ganske nye Danske Wiser*, skrivna på en dansk-tysk-svensk rotväliska, och sannolikt även de något bättre stavade *Trenne Nya Danska Wisor*. Här ingick H.C. Andersens tårdröpande dikt ”Det døende barn” (tryckt för första gången i Kjøbenhavnsposten 1827), som sedan trycktes i ytterligare fyra versioner under loppet av år 1851. J.F. Åkerbloms tryckeri i Falun publicerade en välgjord översättning. Men inte mindre än tre stockholmstryckerier (R. Walls, J.W. Lundbergs och P.A. Huldbergs) tryckte upp en illa gjord adaption, där diktens ”moder” bytts ut till ”flicka” och relationen moder–barn alltså omvandlats till ett förhållande mellan en man och en ogift kvinna.

Rudolf Walls tryckeri utkom med en översättning i ett antikvatryck redan 1850, men dessförinnan finns inget exemplar av dikten i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier. Det är inte omöjligt att det var Wingenbach som kom med dikten till Sverige detta år, kanske med tryck producerade i Danmark.

Wingenbach verkar ha fortsatt att frekventera Mellansverige. År 1864 anges att det är han som befordrat visan ”Den onda tiden” till trycket¹¹³ och även 1866 dyker hans namn upp i tryck.¹¹⁴ 1871 står han rent av som författare till dikterna ”Tären” och ”Gefle”.¹¹⁵ Mannen blev uppenbarligen så känd att det lönade sig att driva med honom: från 1866 finns ett stockholmstryck med titeln *Tre Schtycken splitternye, faselicht wackre und utmärkt sorgliche Wiser*, innehållande ”Den gräseliche attentat in Pettersburg”, ”Den schtore Minister und das starke Bier” och ”Den dansende knölstock in Berlin”, alla utgivna ”på Wingelbacks förlag”.¹¹⁶

113 *Tiå treffliga Wisor. Den första: Den onda tiden* 1864.

114 *Fem alledeles nya Wisor* 1866.

115 *Fyra utomordentligt wackra, nya Wisor* 1871.

116 *Tre Schtycken splitternye, faselicht wackre und utmärkt sorgliche Wiser* 1866.

3.4. Folkliga skillingtryck?

Vi har nu granskat innehållet i skillingtrycken från 1800-talets mitt ur ett antal olika vinklar, och vi börjar närma oss den fråga som togs upp i bokens inledning: frågan angående skillingtryckens eventuella folklighet.

Den arbetande befolkningen köpte och sjöng visor, därom är ingen tvekan. Men om vi ser till visornas texter, som ju står i fokus här, är frågan mer komplicerad.

För uppfattningen att skillingtryckens texter kan ses som ett språkrör för de anonyma massorna, dessa vars åsikter är så svåra att spåra i det historiska källmaterialet, finns två olika argument. Det ena är att skillingtryckens köpare kan antas ha påverkat skillingtryckens innehåll genom konsumentmakt: man tänker sig att marknadskrafterna såg till att det som såldes var det folk ville ha. Vi kan kalla tanken för kundinflytandeteorin. Det andra argumentet utgår från antagandet att vissa eller rent av många skillingtrycksförfattare själva tillhörde samhällets lägre klasser.

3.4.1. *Kundinflytandeteorin*

Tanken att skillingtrycksproducenterna anpassade sig efter köparnas smak har visst fog för sig. Många källor berättar att kringvandrande försäljare själva tog initiativ till tryckning av visor som de visste gick att sälja. Den danske skillingtrycksproducenten Strandbergs noteringar från sekelskiftet 1900 avslöjar att mannen försökte anpassa sig till vad folk ville ha när han författade sina vistexter.¹¹⁷

Ju längre bakåt i tiden vi går desto försiktigare måste vi emellertid vara med antagandet att tryckens innehåll styrdes av marknadskrafter. En första faktor att räkna med är att myndigheterna periodvis hade ett ganska hårt grepp om tryckerierna, och de tvekade inte att använda billighetstrycket för att propagera för sina ståndpunkter. Madeline Sutherland hävdar att kyrkans män var viktiga bidragsgivare till 1600- och 1700-talens spanska så kallade blindromanser, och Cheesman betonar jesuiternas och fransiskanernas roll som författare av sedelärande visor i motreformationens Österrike.¹¹⁸

¹¹⁷ Piø 1994.

¹¹⁸ Sutherland 1991, s. 6; Cheesman 1994, s. 12.

Man kan misstänka att män i kyrka och stat låg bakom flera äldre vistexter även i Sverige. Historikern Anna Maria Forssberg menar i en studie av svenska visor om segern vid Narva år 1700 att dessa inte bör betraktas som folkliga utan som propaganda.¹¹⁹ En av de oftast publicerade texterna i skillingtryck, ”Sinclairsvisan”, vet vi författades av Anders Odel: prästson, uppsalastudent och blivande ämbetsman i staten.¹²⁰

Trycket blev så småningom svårare för överheten att kontrollera, men makthavarna fortsatte ändå länge att ha ett finger med i spelet. Det förekom ännu vid 1700-talets slut att myndighetspersoner författade eller lät författa motskrifter i syfte att neutralisera misshagliga visor. I Trondheim, till exempel, försökte rektorn Laurids Smith 1785 sprida en sång bland allmogen som motvikt till Johan Nordahl Bruns ”For Norge, kiæmpers fødeland”: ”en ny Sang med samme Stavelsemaal og modsatte Ideer”.¹²¹ I svenska arkiv finns typiska propagandavisor bevarade från de svenska militära kampanjerna 1813 och 1814.¹²²

Under 1800-talets lopp försvagades successivt överhetens kontroll över billighetstrycket. Marknaden befriades från det mesta av den formella övervakningen och samtidigt växte tryckkvantiteterna explosionsartat. Det är därför rimligt att tänka sig att kundinflytandeteorins giltighet ökar ju yngre tryck det är vi granskar.

Trots detta finns det även när det gäller 1800-talets tryck mycket som tyder på att marknadskrafterna inte opererade obehindrat. Jag ber här att få återknyta till Hildegard Beyers resonemang kring riddarromaner i billighetstryck. Beyer menar att det uteslutande var bristen på konkurrens som gjorde att dessa fortsatte att säljas. Så fort en sektor av kundkretsen erbjöds alternativ övergavs de så kallade folkböckerna – först av männen inom samhällets övre klasser, sedan av kvinnorna efter en fallande socioekonomisk skala, och allra sist av barnen. Producentledet verkar alltså ha släpat efter: efterfrågan på underhållningslitteratur fanns, men det dröjde innan författarna började skriva för befolkningens lägre skikt. Under mellantiden köpte läsarna vad som fanns även om produkterna inte var exakt vad de önskade.

119 Forssberg 2000.

120 Se Hörnström 1943; Jersild 2002.

121 Berulfsen 1965, s. 12.

122 *Tre Nya Krigs-Visor* 1813; *En Ny Krigs-Sång* 1813; *Sång af Kongl. Jönköpings Regimente* 1814.

Det finns tecken på att 1800-talets svenska billighetstryck led av en liknande diskrepans mellan efterfrågan och utbud. Den svenska skillingtrycksmarknadens kronologi visar att mediet redan var på plats då befolkningsmajoriteten lärde sig läsa obehindrat vid 1800-talets slut. Detta resulterade i en skillingtrycksboom som varade några decennier, innan nya medier tog över marknaden. Skillingtryckens storhetstid skulle alltså kunna vara en följd av fördröjningen mellan läskunnighetens genomslag och tillgången på underhållningsläsning för den nya stora publiken.

Tom Cheesman har en annan och kanske allvarigare invändning mot kundinflytandeteorin. Hans jämförelser mellan å ena sidan tryckt material och å andra sidan etnografiska uppteckningar och handskrivna visböcker visar att försäljarna av billighetstryck inte alltid sålde det folk uppskattade.¹²³ ”Det visar sig att visförsäljare envetet (i några fall från 1500-talet och ända fram till 1900-talet) bjöd ut en del typer av berättelser som aldrig fick fäste som folkvisor”.¹²⁴

När det gäller visor om brott och vedergällning, vilka Cheesman särskilt studerat, är hans slutsats att ”man måste vara försiktig med att sätta likhets-tecken mellan en kommersiell författares uppfattning om folklig rättvisa och majoritetsbefolkningens levda kultur”. Han vill istället se den sedelärande visan i tryck som författarens försök att skapa ”en fiktiv moralisk gemenskap”.¹²⁵ Marknadskrafternas förmodade förmåga att förse människor med det de vill ha ska alltså ha saboterats av att skillingtrycksproducenterna tog på sig rollen som folkuppfostrare.

Söker man visor som speglar folkliga föreställningar bör man därmed enligt Cheesman välja texter som bevisligen varit populära även i handskrivna visböcker och muntlig tradition. Ration mellan å ena sidan tryckt och å andra sidan muntligt eller handskrivet material kan vara avslöjande.¹²⁶ Kundinflytandeteorin måste användas med största urskiljning – vi kan inte lita på att marknadskrafterna fungerade på det sätt som de borde enligt dagens marknadsliberala tänkare.

123 Cheesman 1991, s. 89.

124 ”What emerges is that street ballad sellers consistently (in some cases, from the 16th through to the 20th century) hawked some narrative formulas which never caught on as folksongs”. Cheesman 1991, s. 90.

125 ”one must be wary of equating a commercial writer’s notion of popular justice with the lived culture of the population at large”; ”an imaginary moral community”. Cheesman 1991, s. 23.

126 Cheesman 1991, s. 104.

3.4.2. *Mellan muntlig tradition och borgerlig litteratur: texter av autodidakter*

Men hur förhåller det sig då med det andra argumentet för skillingtryckstexternas folklighet: att åtminstone några av författarna själva kom från samhällets lägre skikt?

Problemet med detta argument är inte att antagandet är osant. Vi vet att människor utan högre utbildning – i fortsättningen kallade autodidakter – författade visor. Problemet är att ta reda på vilka av visorna det gäller, eftersom författarnamn endast i undantagsfall skrevs ut på skillingtrycken.

I tryckårgången 1851 finns bara två namn i tryck, och den ena angivelsen är sannolikt oriktig. Det gäller den ofta utgivna visan ”Statt stilla, du flicka, och se dig väl före”, som i allmänhet salufördes med upplysningen att den var ”Författad och afsjungen i fängelset af Pigan Brita Olsdotter, natten förr än hon utfördes till afrättsplatsen bredewid Wassmolösa Gästgifware gård i Småland”. Historien som berättas är mer än lovligt fantasifull, och det lokalhistoriskt intresserade Vassmolösa byalag har utan större framgång försökt identifiera Brita Olsdotter.¹²⁷ Tills motsatsen bevisas får vi nog utgå från att hon är helt fiktiv.

”Magnus Björkström i Edsle” däremot verkar vara en autentisk visdiktare.¹²⁸ Han skulle kunna vara identisk med den Magnus Björkström som föddes 1825 och bodde i Edsele församling enligt 1880 års folkräkning.¹²⁹ Han anges där vara ”födorådstagare”, vilket oftast betydde att personen i fråga överlätit en fastighet mot att i fortsättningen få mat och husrum. Att sitta på undantag var ett uttryck för samma sak. Skillingtrycket med Björkströms namn på innehåller en kärleksvisa och två visor om olyckor inträffade i Ramseletrakten 1844–1845. Olycksoffren är namngivna och kan identifieras i Riksarkivets dödregister, och ytterligare arkivstudier skulle säkerligen kunna ge mer information om visornas tillkomstsituation.

Att man som i fallet Björkström kan identifiera en ”folklig” författare utifrån namnet som anges på trycket hör dock till undantagen. Där författarnamn inte anges får man istället göra en stilistisk bedömning för att hitta de texter som skrivits av autodidakter.

127 Samhällsföreningen Vassmolösa Byalag 2001.

128 *Två stycken alldeles nya och märkwärdiga Sorge-Visor* 1851.

129 *Utdrag ur Husförhörslängden för Edsele* 1880.

För att göra en sådan bedömning föreslår jag, för tryck från 1800-talets första sju decennier, att forskaren söker efter följande särdrag.

- Versmåttet är oregelbundet. Till exempel kan antalet versfötter variera och rimmen dyka upp eller försvinna på oväntade ställen
- Element ur redan kända visor återanvänds
- Visan innehåller citat ur psalmboken
- Skrivandet (att hålla i pennan, att sätta sig ner för att skriva, att bli trött i handen och dylikt) nämns explicit i texten
- Texten anknyter till situationer då arbetande människor hade tid att författa

Kriterierna är listade i fallande ordning med de viktigaste först. Det främsta kännetecknet för dessa texter är att de inte innehåller några spår av formell litterär skolning. Istället användes de få poetiska förlagorna som fanns tillgängliga för arbetande människor: äldre sånggods av blandat ursprung men framför allt psalmboken. Ett sätt att skriva regelbunden vers utan att vara utbildad är ju att skriva den till en bekant melodi; att göra en parafras på en visa man redan kan; eller att sätta samman visan av kända viselement.

Trots dessa tekniker kapsejsar förr eller senare rim och meter i de texter jag vill hänföra till de självlärda författarna. Det är svårare än man kanske kan tro att skriva texter i bunden form utan att ha genomgått någon högre utbildning, och när det gäller tiden före folkskolans upprustning vid 1800-talets slut vågar jag hävda att vers med helt regelbunden meter nästan alltid är författad av någon från de bildade klasserna.

”Hwarmed skall jag trösta mig” ur *Fyra mycket vackra Visor* (1851), Norrköping: en text som innehåller de flesta av de typiska dragen för visor skrivna av autodidakter.

Hwarmed skall jag trösta mig,
Utan Herran nådelig,
Fast än tiden görs mig lång,
Wäntar jag dock slut en gång.

2. Jag hit till werlden födder är,
I stor möda och beswär,
Mina föräldrar ringa war,
Fattig war båd' mor och far.

3. Knappt jag fyllt halffjerde år,
Innan olycksböljan swår
Slog uppå mitt lefnads skepp,
Blind jag ut i werlden gick.

4. Jag nu som flutit af och ann,
Noacks dufwa lik förswann,
Ner som hon led nöd och brist,
Kom hon dock till arken sist.

5. Konst och lära är förspildt,
Ty mitt ljus är från mig skildt,
Tiden görs mig ganska tung,
Ty jag är än till åren ung.

6. Du, som syn och helsan fått,
Sundt förnuft och mera godt,
Tacka Gud för gåfwor slik,
Är du fattig eller rik.

7. När du ser ett sådant barn,
Som är plågadt af Guds hand,
Tänk att det warit lätt
Risa dig på samma sätt.

8. Skall jag nu en spegel gå,
Nu för stora och för små,
Ack så låt mig wara nöjd,
Alltid under korset böjd.

9. Tänk, hwad glädje skall jag hafwa,
Som skall korset dra hwar dag,
Under Herrans tuktans ris,
Att jag må deraf blifwa wis.

10. Lära mig att känna Gud,
Flitigt wandra i hans bud,
Dra' mitt kors med tålmod,
Utgången blir då wisst god.

11. Fängslet öppnas wäl en gång,
Fången slipper ur sitt twång,
Uppå mörkret blir wäl ljus
En gång uti Fadrens hus.

12. Jag skall med förklarad kropp,
Men en renad anda opp,
Sjunga Herran jehowah,
Ett ewigt haleluja.

13. Ack, säg mig wännen min,
Hwad jag brutit dig emot,
Medan du ur ditt sinn'
Så platt förskjutit mig.

14. Skall detta bli min lön,
För trohet som jag bär,
Hwem hade detta trott,
När du höll mig så kär.

15. Ej hålles lofwen rätt,
Som jag har litat på,
Jag kan på intet sätt
Begripa och förstå.

16. Hwad wälla må ditt sinn',
Det är ju så omwändt,
Att wännen, wännen min,
Det klämmer hjertat mitt.

17. Men det ej skadar mig,
För jag så godtrogen war,
Jag tänkte all min tid
Få hafwa din wänskap qwar.

18. Nu har du dig omwändt,

Nu ställer du dig så,
Som du mig aldrig kändt,
Din otro spelar så.

19. Gud är en domare
Emellan dig och mig,
Han är en hämnare,
Tro du det wisselig.

20. För din skull är förspilld
Min lycka wisselig,
Gör man som du will,
Tro fritt, det ångrar dig.

21. Men tänk hwad swar du får,
För bandet du upplöst,
När du för Guds dom skall stå,
Och swara för din brist.

22. Då sjelfwer bäfwar du,
För sådant du har gjort,
Då tackar jag min Gud,
För glädjen jag har sport.

23. Till himmelen dit längtar jag,
Der jag får lefwa med behag,
Der himlens krona för mig står,
den som jag länge wäntat på.

24. Stor sak fast werlden hatar mig,
Det kan ej längre sträcka sig,
Att ega werldens gunst och nåd,
I werlden finns mång' falska råd.

25. Liksom en wattenbubbla skär,
Så är det med vår lefnad här,
Ty den kan hastigt blåsas ut,
Då är det med vår lefnad slut.

26. Som linden alstras och bär löf,
Ja innan kort så är jag död,

Ty täcka liljor faller af,
Så gör ock jag uti min graf.

27. Nu slutar jag min korta sång,
Jag tror min lifstid blir ej lång,
Min lilla vän och engelen,
Wi träffas wäl i himmelen.

Ett ytterligare tecken på att en visa är författad av en autodidakt är att författarna (med undantag av de svårt synskadade) ofta nämnde den fysiska skrivprocessen i sina texter. ”Rätt nu så kan jag ej för tårar skrifwa”,¹³⁰ ”Jag orkar nu ej längre skrifwa, Min hand är allren swag och trött”,¹³¹ eller:

Nu har wäl mitt hjerta en tid haft god lisa,
Men åter bedröfwat ånyo igen,
Så nödgas jag att fullskrifwa min wisa
Och sticka den till min utwaldaste vän.¹³²

Vidare anknyter de förmodade autodidakternas visor ofta till situationer då fattiga människor hade *tid* att skriva. Ska vi tro Virginia Woolf kräver författande ett eget rum. Och utrymme – både spatialt och tidsmässigt – var säkerligen ofta en bristvara för befolkningsmajoriteten.

Under fängelsevistelser, under ensamma vaktkommenderingar i det militära, under tiggarfärder eller säsongarbetsvandringar, och i perioder av stiltje eller under tradvinden till sjöss förekom det emellertid att man hade händerna fria under längre stunder. Autodidakternas visor innehåller ofta hänvisningar till dessa och liknande tillkomstsituationer, präglade av en för arbetande människor ovanlig ensamhet och sysslolöshet.

Till dessa situationer hör även krigsfångenskap. Ett norskt skillingtryck som uppges vara ”forfattet af en svensk Krigsfange, som blev fangen i slaget paa den norske Grændse i Aaren 1808” bär autodidaktens alla signum,¹³³ och Anneli Asplund tror att visan ”Oolannin sotalaulu” (”Ålands krigssång”)

130 *Trenne wackra och nymodiga Wisor* 1851.

131 *Fem alldeles Nya Wisor. Den första: Här står jag nu ensam på stranden* 1851.

132 *Twenne alldeles nya Kärleks-Wisor* 1851.

133 *En ny svensk Krigssang* u.å.

ursprungligen komponerades av en av de finnar som hamnade i krigsfångenskap efter Krimkriget.¹³⁴

Personer som förhindrades att arbeta på grund av fysiska funktionshinder utgjorde en annan grupp som ofrivilligt hade tid att dikta; skriftligt eller genom att sätta samman visan i huvudet och sedan diktera den för någon skrivkunnig. I exemplet ”Hwarmed skall jag trösta mig” hänvisar den blinda jag-personen till tidsaspekten genom att använda formeln ”tiden görs mig tung”: ”Tiden görs mig ganska tung, Ty jag är än till åren ung”.¹³⁵

Även den skolade poesins jag-figurer kan förvisso vara tiggare, sjömän eller blinda, men den regelbundna metern avslöjar att det handlar om konstnärlig frihet – vi har redan stött på visan ”Tiggare-gossen” (”Ensam och förglömd jag ilar”) som inte på något vis var författad av en tiggargosse utan av Julia Nyberg.

I visorna av oskolad karaktär tror jag dock att författarskapet faktiskt kan spegla de situationer då arbetande människor kunde sätta sig ner och dikta. Den svikna jag-personen i ”Der växer upp en lilja i gröna rosendalen”, till exempel, skulle kunna vara mer eller mindre identisk med den sannolikt självlärd författaren. Texten innehåller formler ur folkvisor och psalmer, rim och meter är oregelbundna, och visan avslutas:

Nu slutar jag min wisa, jag ledsnar wid att skrifwa,
Ensam att lefwa gör tiden allt för lång;
Men du min bästa wän i werlden warit,
Jag önskar wi få mötas i himmelen en gång.¹³⁶

Genom att söka efter de ovan nämnda dragen tror jag vi kan skilja ut de visor som sannolikt är skrivna av autodidakter. Bland trycken från 1851 är det enligt min mycket ungefärliga bedömning omkring var tolfte visa det handlar om. Söker vi en folkslig röst i skillingtrycken är visor som dessa lämpliga undersökningsobjekt.

Men forskaren får naturligtvis inte behandla dessa visor som om de uppkommit i ett vakum. Även dessa visor tillkom i ett historiskt sammanhang

134 Asplund 2006, s. 269.

135 *Fyra mycket wackra Wisor* 1851. Uttrycket ”tiden görs mig tung/lång” återfinns i många visor, exempelvis balladen ”Den bergtagna” (se Geijer & Afzelius 1957, s. 13).

136 *Fem alldeles nya och mycket wackra Wisor* 1851.

och i en litterär kontext. Utifrån den läsning jag gjort av 1851 års tryck förefaller det mig som om autodidakternas visor uppstått i en övergångszon mellan majoritetsbefolkningens traditionella uttrycksformer och den poesi som från och med 1700-talets andra hälft bars upp av den växande borgerliga publiken.

Visorna har en hel del likheter med de tekniker som beskrivs i Walter Ongs klassiska arbete *Orality and Literacy* från 1982. För att organisera information i icke-skriftliga kulturer måste stoffet enligt Ong behandlas så att det blir lätt att minnas. Användandet av fasta formler i olika kombinationer var därför vanligt.¹³⁷ I den typiska muntliga kulturen var målet över huvud taget inte att skapa något unikt, originellt och banbrytande, utan att använda det gemensamma, memoreringsvänliga kulturgodset på ett sätt som lyssnarna uppskattade.¹³⁸

Dessa drag finns helt klart i autodidakternas texter, men samtidigt verkar författarna ha strävat att åstadkomma en mer skolad vers. Intrycket som nödrimmen och de haltande versfötterna ger är att vi har att göra med en författarkrets som försökte tillägna sig den poesi som trycktes i tidningar och poetiska kalendrar, men vars kulturella kompetens egentligen hörde hemma i allmogens muntliga tradition.

Författaren Pehr Thomasson (1818–1883), ibland dold under signaturen P. Th-n., var en av de första svenska autodidakter som framgångsrikt lyckades lära sig grundreglerna för den borgerliga poesin. I 1851 års tryck står han för inte mindre än 16 stycken av de 287 vistexterna.

Enligt egen utsago fick Thomasson aldrig någon utbildning i annat än katekesen och psalmboken. Som så många unga män fick han istället tidigt försörja sig som bonddräng.¹³⁹ Han ägnade sig emellertid samtidigt åt litterära självstudier och började publicera sig på 1840-talet. Vid decenniets mitt fick han kontakt med publicistkretsar i Stockholm och blev, som modest ”folk-skald” och ”naturpoet”, väl emottagen.¹⁴⁰

I sin första publikation utgiven i Stockholm förklarade Thomasson sitt skriftställerier som ett folkbildningsprojekt. Den gamla, goda poesin bland fol-

137 Ong 1990, s. 46–49.

138 Ong 1990, s. 46–49, 72–83.

139 Thomasson 1846, s. 4.

140 Wieselgren 1889, s. 495, 497. Ang. Thomassons liv och skriftställerier, se även Kjellgren 1995; Furuland 1988; Eichhorn 1919.

ket hade försvunnit, menade han, ”undanträngd af en nyare, som med skäl kallas brännvinspoesi.” De kända skaldernas poesi stannade ”inom salongerna” och kom inte folket till del. Thomassons förhoppning var, att

om någon bland allmogen sjelf framträdde som författare skulle han vinna mera gehör hos det lägre folket, och med detsamma deras slumrande håg väckas, till en för själ och sinne mera nyttig och nöjsam läsning än dessa eländiga visor, som nu under namn af folkpoesi göra sin rund kring stad och land.¹⁴¹

Thomasson verkar alltså ha sett sig som en förmedlare av god smak från de bildade klasserna till massan. Hans mål var att väcka majoritetsbefolkningens intresse för bättre litteratur, inte att själv tävla med landets erkända författare.¹⁴²

Bland Thomassons efterföljare märks J.H. Chronwall, som lyckades genomföra en liknande klassresa. Chronwalls föräldrar var tjänstefolk och hans skolning bestod endast av några månader i folkskola.¹⁴³ När han först gjorde sig populär som visdiktare under sin beväringstid kunde han enligt vad han själv senare berättade inte hantera varken rim eller meter.¹⁴⁴ Han studerade emellertid flitigt på egen hand, och hans ”Ode öfwer qwinnan i Skandinavien” från 1875 var pepprad med namn ur den grekiska mytologin.¹⁴⁵ Det gällde att tillägna sig ett nytt kulturellt uttryck.

Inom finskspråkig forskning har man ägnat stor forskarmöda åt att utforska hur diktare ur folkliga kretsar trädde in på den litterära arenan. I det finska fallet använde den äldre allmogetraditionen kalevalameter för sina sånger. Under loppet av 1700-talet och 1800-talet trängdes denna på ett mycket tydligt sätt ut av rimmad vers efter europeiskt mönster.¹⁴⁶ ”Runosången” på kalevalameter har i Finland omfamnats som en nationell kulturskatt och det är säkerligen bland annat därför ämnet utforskats så grundligt. Men strävandena att utveckla finskan till ett kulturspråk har bidragit till att även den rimmade versen av allmogenförfattare uppmärksammats, både av sin samtids intellektuella och av senare forskning.¹⁴⁷

141 Thomasson 1846, s. 4f.

142 Thomasson 1846, s. 5.

143 Danielson 1979, s. 82f.

144 Danielson 1979, s. 94.

145 Danielson 1979, s. 113.

146 Niinimäki 2007, s. 309; Talve 1997, s. 245.

147 Se t.ex. Niinimäki 2007, s. 62; Asplund 2006, s. 261.

På svenskt område är forskningen kring 1800-talets autodidakter än så länge ganska gles. Att ta reda på vilka de var är i vissa fall omöjligt, men i andra fall följer sig stora mängder information i arkiven.¹⁴⁸ Det finns alltså mycket kvar att göra inom detta forskningsfält.

3.4.3. *Litteratörernas värde*

Om de förmodade autodidakterna är svåra att identifiera är författarna av den skolade poesin i skillingtryck betydligt lättare att hitta. Skillingtrycksmarkerna angav visserligen sällan sina källor, men att författarnamnen inte är utskrivna betyder inte att de är omöjliga att ta rätt på.

Den bästa källan till vem som skrev vad under 1800-talet är Linnströms *Svenskt boklexikon*.¹⁴⁹ Men det kan också löna sig att leta i samtidens litterära kalendrar och tidningar (särskilt den så kallade folkpressen) och i de samlade skrifterna av 1700- och 1800-talens kända poeter. En ytterligare möjlighet är att nysta kring tryckeriägaren. Per Andersson gav i en uppsats från 1984 ett imponerande exempel på hur mycket information man kan hitta om man går till botten med vilka som var knutna till tryckerierna och de tidningar som utgavs därifrån.¹⁵⁰

I den föreliggande studien har jag försökt hitta författare till trycken från 1851 med hjälp av de ovan nämnda metoderna, om än inte med samma möjlighet till djupdykning i arkiven som i Per Anderssons studie. Jag har på så vis kunnat knyta författarnamn till över hälften av visorna, 54 procent (se bilaga).

Övervikten av identifierbara författare blir ännu mer utpräglad om man räknar samtliga visbelägg inklusive dubletter: 58 procent. Av de didaktiska texterna har 54 procent kunnat knytas till en författare; av rysarna/snyftarna drygt 60 procent; av de skämtsamma texterna 64 procent, och av idyllerna hela 74 procent.

148 Nordström 1999 har lyckats få fram häpnadsväckande mycket information om vissångaren "Blinde-Petter" genom att leta i kyrkoarkiv och Nordiska museets arkiv. Ett liknande tillvägagångssätt skulle kunna ge oss information även om skillingtrycksförfattare.

149 Linnström 1883–1884.

150 P. Andersson 1984.

<i>De vanligast förekommande författarna i 1851 års skillingtryck</i>	<i>Antal "unika" texter (n = 287) / antal texter inklusive dubletter (n = 371)</i>
Pehr Thomasson	16/20
Wilhelm von Braun	12/13
Johan Gabriel Carlén	10/11
Fredrik August Dahlgren	6/10
August Blanche	5/9
Carl Michael Bellman	5/5
Peter Faber, inkl. översättningar	1/8
Frans Michael Franzén	4/5
Anders Carlsson Kullberg	4/5
Thure August Säfström	3/6
Johan Anders Wadman	3/5

Studerar vi de identifierade författarna ser vi att skillingtryckstexterna från 1851 återger ett sammelsurium av röster. Man satte samman trycken efter devisen man tager vad man haver, och resultatet blev ett sorl av bland annat 1700-talspietism, 1800-talsväckelse, gustaviansk sällskapsvisa och frihetstida propaganda – men i detta lågmälda sorl av röster från olika årtionden (eller till och med århundraden) märker en ut sig, och det är inte någon folklig röst. Rösten som talar kommer från sekelmittens liberala publicister. Bland de identifierade författarna är deras numerära dominans tydlig.

Det har redan nämnts att den nyligen frisläppta stockholmska teaterscenen var en mycket viktig källa för 1851 års tryck. Kring teatern, och kring tidningarna och tryckerierna (där etableringsrätten varit fri sedan 1809) flockades den första större generationen av professionella svenska skriftställare. Dessa män och kvinnor levde på sina pennor i mycket högre grad än tidigare författare, vilka i större utsträckning hade haft ett statligt ämbete som huvudsaklig inkomstkälla. Textproduktion var den nya generationens livsluft, och det är inte konstigt att även skillingtrycksmediet fick del av deras kolossala produktion.

Vilka var då dessa människor? Det finns gott om källor för den som vill ha svar på den frågan. Publicisterna vid 1800-talets mitt avsatte mängder av

egenproducerad dokumentation: i arkiv och bibliotek finns än idag generöst med information om dem. I denna uppsjö av memoarer, hyllningar och biografier har jag valt ut vad som karakteriserats som en ”överträffad bild av det litterära landskapet kring 1800-talets mitt”:¹⁵¹ *Minnen af svenskt författarlif 1840–1860* av Emilie Flygare-Carlén.¹⁵²

Emilie Flygare hade redan publicerat ett antal skönlitterära verk då hon kom till Stockholm år 1839 för att utveckla sin karriär som författare. Som intelligent och attraktiv ung änka mottogs hon med öppna armar av tidens ”unga Sverige”, som namnet antyder en inte alltför ödmjuk krets av författare. Bland dem fanns August Blanche, Wilhelm von Braun och Johan Gabriel Carlén, som alla tre hör till de mest förekommande författarna i 1851 års tryck.

J.G. Carlén lät till och med publicera skillingtryck i eget namn, vilket var ganska ovanligt. År 1846 gav han ut *Romanser ur Svenska Folklifvet jemte några andra dikter* på Albert Bonniers förlag och Hörbergiska boktryckeriet. Samma år gavs ”folklivsromanserna” ut som skillingtryck från samma tryckeri med både författarnamn och förläggare utskrivna. Skillingtrycken gick uppenbarligen bra att sälja – hela fyra upplagor finns bevarade i Uppsala universitetsbibliotek fram till år 1854.

Carlén verkar ha skrivit dessa texter med tanke på en avsättning bland samhällets lägre klasser. (En närmare undersökning av efterlämnat brevmaterial skulle eventuellt kunna klargöra detaljerna). Texterna verkar också ha piratkopierats: de förekommer år 1851 i flera tryck utan att författarens namn nämns. Den enda ledtråden till författarskapet är Carléns egen avslutning av dikten ”Brudsängen”, genreanpassad ända ut i nödrimmet och knappast särskilt hjälpsam för den som vill identifiera visans upphovsman.

Och spörjs nu hwem wisan har diktat och skrifwit,
Så är det för detta en enstörig swen,
Som fått sig i blomstrande lifwet
En fager och fulltrogen wän.¹⁵³

Om den fagra vännen var något annat än en litterär konstruktion var hon antagligen just Emilie Flygare. Hon och Carlén gifte sig år 1841. Kanske kom herr Carléns idé att publicera sig i skillingtryck från hustrun: enligt littera-

151 Melberg 1988, s. 66.

152 Flygare-Carlén 1878.

153 *Fem wackra Wisor* 1851.

turvetaren Johan Svedjedal var det Flygare-Carlén som såg till att ekonomin gick runt i det Carlénska hemmet. Hon ansågs också ha ovanligt god insikt i det enkla folkets kultur, något som kom till uttryck i hennes romaner.¹⁵⁴ I *På Värning* från 1844 arbetar huvudpersonen faktiskt som försäljare av visor och sagor innan han får arbete på ett tryckeri och slutligen blir värdshusvärd.¹⁵⁵

Hemma hos paret Carlén samlades tidens kulturella avant-garde: skandinavisten Oskar Patrik Sturzen-Becker ("Orvar Odd", efternamnet före 1855 stavat Sturzenbecher), Carl Fredrik Ridderstad, Carl Fredrik Dahlgren, Julia Nyberg, sångaren vid Kungliga teatern Johan Dannström, samt författarna Anders Abraham Grafström och Johan Jolin¹⁵⁶ (litteratör vid Kungliga teatern¹⁵⁷) – samtliga representerade i 1851 års skillingtryck; vidare Adolf Ivar Arwidsson (utgivare av *Svenska fornsånger*), Anders Lindeberg (grundaren av Mindre teatern), och Jakob Niklas Ahlström, (teaterns orkesteranförare).¹⁵⁸

Flygare-Carlén skrev vid slutet av 1870-talet: "Jag vet icke om det finnes mera än en enda svensk skald från 40–60-talet, som jag aldrig tror mig ha sett, eller åtminstone icke lärt personligen känna".¹⁵⁹ Att de flesta skribenter kände varandra under denna tid var ganska naturligt, då kultureliten bestod av så få personer. Men det är värt att betänka att de personer Flygare-Carlén presenterar som sin närmare sällskapskrets i *Minnen af svenskt författarlif* ensamma står för mer än var sjunde text i 1851 års tryck (dubbletter inräknade men texter lånade från Arwidssons *Svenska fornsånger* oräknade).

Därtill finns goda skäl att misstänka att 1840- och 50-talets liberala publicister låg bakom fler texter än så. Bland paret Carléns vänner fanns förutom Sturzen-Becker skandinavisterna C.W.A. Strandberg (pseudonymen "Talis Qualis") och Gustaf Henrik Mellin (även stavat Melin), som båda skrev texter som påminner starkt om det vi hittar i 1851 års skillingtryck. Någon av dessa herrar skulle utan vidare kunna ligga bakom några av de anonyma skandinavistiska texterna.

154 Svedjedal 2000, s. ix, xviii.

155 Flygare-Carlén 2000.

156 Flygare-Carlén 1878, band 1, s. 181.

157 Hallgren 2000, s. 108.

158 Flygare-Carlén 1878, band 1, s. 181.

159 Flygare-Carlén 1878, band 2, s. 263f. Författaren hon inte träffat var händelsevis C.W. Böttiger.

Bland skillingtrycken återfinns emellertid även skribenter som befann sig längre ner på publicistikens interna rangordning. Flygare-Carlén stod av sin minnesskildring att döma på statusstegens mellersta pinne, där man gav ut egna originalverk och skrev i respektabla tidningar. På stegens topp fanns de avgudade Tegnér, Geijer och Runeberg. (Ibland räknades även Atterbom och Almqvist till den högsta parnassen). Under Flygare-Carlén i rang, däremot, fanns brödskrivare som sålde sig åt ökända skvallertidningar som *Söndagsbladet* och *Folkets Röst* – diktare som inte fick äran att nämnas vid namn i *Minnen af svenskt författarlif*.

Samarbetet uppför och nedför publicistikens statushierarki var emellertid frekvent. Penningnöd tvingade ofta skribenter att medverka i mindre ansedda publikationer. Ett exempel är dramatikern och författaren Maurits Cramér (f. Palmlund), vän till von Braun och författare till den i skillingtryck populära "Af allt det goda, som man förtär" ("Kaffevisan"). von Braun skildrade saken så här i ett brev: "Palmær håller på att svälta ihjäl – hvad ännu nästan värre är: Palmær har blifvit medarbetare i - - - Söndagsbladet. [...] Då jag vid vårtiden fått veta att P. engagerat sig hos Söndagsbladet, gick jag till P. och förebrådde honom detta i rätt skarpa ordalag. Hans enda svar var detta: 'hvad skall jag göra? Jag kan ju icke svälta ihjäl!'"¹⁶⁰

Just den tidiga skvallerpressen – tidningar med ett lättsmält, sensationsökande och ofta politiskt radikalt innehåll – var om inte ett systemmedium till skillingtrycken så åtminstone en kusin. Mycket tyder på att man riktade sig till ungefär samma socioekonomiska grupp, det vill säga arbetande människor utan formell utbildning.¹⁶¹

Det bråkiga, icke-salongsfähiga element av publicistiken som skvallerpressen hörde till är mindre väldokumenterat än kretsarna kring Flygare-Carlén. För att få en antydning om lågstatuspublicisternas påverkan på skillingtrycksmediet har jag därför tagit fram deras mest framgångsrika organ, *Folkets Röst*, och jämfört 1851 års skillingtryck med vad denna tidning gav ut i slutet av år 1850 och början av år 1851.

Folkets röst hörde under sin första tid till de rödaste rabulisterna. Redaktören Franz Sjöberg gjorde sig känd för grova påhopp mot etablissemangen i form av polismakten, hovet, ämbetsmannaväldet och kapitalet, och även mot

¹⁶⁰ Adlersparre 1861, s. 254.

¹⁶¹ Nordmark 2001, s. 93f.

judar och grupper som representerade alternativa tolkningar av kristendomen. I början av 1851 gjorde tidningen dock en oväntad u-sväng när det gällde kungamakten. Det mesta tyder på att Sjöberg lät sig köpas av hovet, som på detta vis neutraliserade ett betänkligt irritationsmoment.¹⁶² Eventuellt hade regeringsmakten även ett finger med i spelet då Sjöberg sedan med all kraft attackerade den republikanske Lars Johan Hierta och *Aftonbladet*.

Aftonbladet var närmast att beskriva som radikalt liberal vid denna tid.¹⁶³ Redaktör Hierta och Carl Jonas Love Almqvist, som var nära knuten till tidningen, hörde till tidens mest kontroversiella gestalter. Almqvist hade drygt tio år tidigare orsakat decenniets största moralpanik med sin äktenskapskritiska *Det går an*. Hierta å sin sida var inte bara politiskt radikal, han var dessutom en av Sveriges rikaste män.

När *Folkets Röst* angrep Hierta var det just hans egenskap av kapitalist man siktade in sig på: han anklagades för att ha utnyttjat en av sina anställda ekonomiskt. Hjerta svarade med att ställa Sjöberg inför rätta för förtal.

I Uppsala universitetsbiblioteks skillingtryckssamling från 1851 finns processen förevigad i form av ett antikvatryck, närmast att betrakta som en parodi på skillingtrycksmediet. I *En ny och rolig VISA om HERR FRANZ och HERR LARS* yttrar sig författaren å det spydigaste om både Sjöberg och Hierta. Visan inleds:

Hvem känner ej herr Franz?
Hvem känner ej herr – uff, uff, uff!
Hvem känner ej herr Franz?
Han är en äkta folkets man –
Sjung opp, sjung opp, fallerallera!
Fast ingen det bevisa kan;
Men det hör inte hit.¹⁶⁴

Och avslutas med önskemålet att Sjöberg ska bli piskad:

Och nu vi afsked ta,
Och nu vi afsked – trallalla!
Och nu vi afsked ta,
Och önska särskilt åt herr Franz –
Sjung opp, sjung opp, fallerallera!

162 Nordmark 2001, s. 98; Vegesack 2005, s. 160.

163 För en noggrannare beskrivning hänvisas till *Den svenska pressens historia*, 2001.

164 *En ny och rolig VISA om HERR FRANZ och HERR LARS* 1851.

En äkta rysk och knutig svans,
Till prydnad för hans rygg.¹⁶⁵

Sannolikt är det en tredje part i tidningskriget som ligger bakom smädelserna: J.A. Dahlström, tryckare och skribent i *Söndagsbladet*, som här såg en chans att svärta ner två hatade konkurrenter i ett slag.¹⁶⁶

Folkets Röst nischade sig således som namnet proklamerade som ett förment språkrör för de arbetande massorna. Min granskning visar att material från tidningen och den pågående tidningsstriden spillde över i det gamla etablerade mediet för massan: skillingtrycken. Förutom visan om ”Herr Franz”, som med sin antikva knapp är att räkna som ett genuint skillingtryck, finns en rad andra beröringspunkter.

Den mest uppenbara förbindelselänken mellan *Folkets Röst* och skillingtrycken är illustrationerna. *Folkets Röst* kan, likt annan illustrerad press, ha köpt in matriser från utlandet. Men framför allt hade man den stora lyckan att ha mästerxylografen Johan Gustaf Wahlbom i sin tjänst, och hans illustrationer bidrog utan tveivel starkt till tidningens popularitet.¹⁶⁷ Wahlboms bilder, vars burleska satir ibland för tankarna närmast till Albertus Pictor, återfinns än idag som illustrationer i många akademiska verk om 1800-talets politik och kultur.

För skillingtrycksproducenterna var alla möjligheter att få tag på bilder välkomna. Ett litet skelett som den 5 oktober 1850 symboliserade Koleran i *Folkets Röst* återkom i *Fem alldeles Nya Wisor* från Ridderstads tryckeri, nu i betydligt sämre skick. Eventuellt har man tecknat av förlagan ur tidningen på egen hand. Ett antal illustrationer som först såg dagens ljus i *Folkets Röst* under hösten 1850 och våren 1851 (26 oktober 1850, 9 november 1850 och 15 mars 1851) återkom likaledes i ett nytt och förbryllande sammanhang i *Wisor och Berättelser* n:o 1, 2, 3, 5 och 6 från P. Larsson i Eskilstuna. I detta fall verkar man ha köpt originalstockarna eller möjligen metallmatriser från *Folkets Röst*, men inte utfört den nödvändiga finjusteringen (”lappningen”) innan man tryckte om dem.

165 *En ny och rolig VISA om HERR FRANZ och HERR LARS* 1851.

166 Författaruppgift ur Linnström 1883–1884. Trycket skulle kunna vara ett av de tre flygblad som enligt Lena Johannesson gavs ut anonymt av *Söndagsbladet* mot konkurrenten Franz Sjöberg år 1851. L. Johannesson 1982a, s. 205.

167 L. Johannesson 1982, s. 222.

Men *Folkets Röst* kalvade inte enbart bilder utan även texter. Den vågade ”En Kärleksvisa”, som publicerades i *Folkets Röst* den 23 november 1850, användes i *Fem utmärkt vackra och alldeles Nya Wisor* från Ridderstads tryckeri år 1851. Under loppet av december månad 1850 tryckte *Folkets Röst* tre dikter som sedan blev skillingtryck: von Brauns ”Flickornas reformförslag”;¹⁶⁸ ”Den fattige på julafton” av Johan Nybom;¹⁶⁹ och ”Fönster-kurtisen” av en oidentifierad författare.¹⁷⁰ Åtminstone två av dikterna tog *Folkets Röst* ur nyutkomna poetiska kalendrar. Skillingtrycksproducenterna kan ha lånat antingen direkt från kalendrarna, eller mer sannolikt via omtrycken i *Folkets Röst*.

I ett fall har en av tidningens egna skribenter kunnat identifieras med säkerhet i 1851 års tryck. Det handlar om Karl Johan Ekeblad (född Gustafsson), en uppsalastudent och tidningsman som skrev under pseudonymerna Arthur Mörk, Carl -n och K.J.E. I *Fem utmärkt vackra och alldeles Nya Wisor* från Christian Törnquist i Norrköping hittar vi Ekeblads hyllning till kronprinsessan Louise.

Royalismen till trots hörde Ekeblad till de publicister som stod lägst på författarnas interna rangskala. Hans anseende som diktare framgår av en senare minnesskrift: ”Han var äfven vida känd som poët, om än de talrika skaldealster, som han strödde kring sig, lemnade något öfrigt att önska”. Mest erkännande fick han från etablissemanget för sin opinionsbildning för att göra hästkött accepterat som människoföda.¹⁷¹

En något svagare länk till *Folkets Röst* hittar vi i ett av de eskilstunatryck som nämnts ovan.¹⁷² Tryckets illustration är otvivelaktigt tagen från *Folkets Röst*, men textens ursprung är oklarare. Det rör sig om en visa där en ”Patron Lars” och hans ”jägare” anklagas för allsköns ondska (inklusive kannibalism, märkligt nog). Den tämligen obskyra allegorin skulle eventuellt kunna syfta på Hierta och Almqvist; i så fall ligger det nära till hands att anta att upphovsmannen var någon i kretsen kring *Folkets Röst*.

168 *Folkets Röst* den 21 december 1850; flera skillingtrycksupplagor 1851.

169 Först tryckt i *Norden. Skandinavisk national-kalender för år 1850* 1849; avtryckt i *Folkets Röst* den 28 december 1850; 1851 i skillingtryck från C.J. Forssell i Skara.

170 Tryckt i *Kalle Glader* 1850; omtryckt i *Folkets Röst* den 14 december 1850 med en rekommendation att köpa kalendern; 1851 utan uppgift om ursprung i ett skillingtryck från J.P. Lundström i Jönköping.

171 Odén 1902, s. 458.

172 *Wisor och Berättelser No 6* 1851.

Skillingtrycken från 1800-talets mitt var alltså till stor del ett verk av samtida litteratörer: dels den liberala men väl ansedda kretsen kring August Blanche och paret Carlén, dels rabulisterna längre ner i den litterära statushierarkin. Följaktligen har skillingtrycken ett starkt liberalt inslag med dragning åt det radikala hållet.

I ett tryck från P. Hanselli i Uppsala hittar vi till exempel ett skämtsamt angrepp på de ”grå”, som liberalismens högerfalang kallades av de mer radikala. ”Den gråa färgen”, som visan hette, var uppbyggd som en parodi på den romantiska ”Den blåa färgen”. Den gråa färgen prisas i visan med motiveringen att allt fint i världen är grått: ministären, den lilla sparven, himlen, tolvskillingen, ”hvar redaktör Som vårt system tillhör” och ”hwarje godkänd tidning”. ”Och om ögat någon starr skall fresta, Gråa starren är den aldrabästa.”¹⁷³

Skillingtryckens ovilja mot adelsmän och stormrika herremän kan i flera fall spåras till (små)borgerliga litteratörer. I J.G. Carléns text ”Heddass Wäl-nad” lever det reaktionära Sveriges företrädare ut sin inneboende ondskas i dess fulla vidd. Herrgårdens rika patron förför mjölnarens vackra dotter Hedda, varefter patron gifter sig med en ”herrs-kapsbrud”. Hedda dränker sig och ses spöka tillsammans med ett litet barn (sitt och patrons, får läsaren anta). Förföraren däremot lever vidare som förr ”i beständigt stöj och glam”.¹⁷⁴

Intrigen är tämligen lik den betydligt äldre ”Prestens dotter i Taubenhain”, skriven av den tyske författaren Gottfried August Bürger på 1700-talet och översatt av Anders Carlsson Kullberg i *Poëtiska försök* år 1816. Den vackra Rosetta blir förförd av von Falkenstein, som falskeligen lovar henne giftermål. Hennes obarmhjärtiga far kastar ut henne när hon visar sig vara gravid, och von Falkenstein tar tillbaka sitt löfte. Rosetta föder och dräper det utomäktenskapliga barnet och hamnar själv på galgbacken. Både hon och barnet går igen.¹⁷⁵

Kullberg beskrivs av sin biograf Jakob Christensson som en kristen upplysningsman och social klättrare. Kullberg lyckades göra karriär inom stånd-

173 *Fem aldeles nya Wisor* 1851.

174 *Fyra nya och utmärkt vackra Wisor. Den första: Skräddaren på Toppö* 1851. Carlén använde sig dessutom av en klassisk balladfigur, ”kvinnan i vitt”, här i form av Heddass ”bleka hamn [...] med ett snöhvitt barn i famn”. Se Grünthal 1991.

175 *Twenne alldeles Nya och mycket vackra Wisor*. Se även Cheesman 1994, s. 38f.

samhällets ram genom en kombination av talang och tur: han inledde en framgångsrik bana som ämbetsman under hovkansler Zibets beskydd, adlades år 1818 och utsågs år 1830 till biskop i Kalmar.¹⁷⁶

I visan ”Skön Anna” riktas det anklagande fingret mot prästerskapet. Författare till visan var Pehr Henrik Ling, som förutom sina insatser för patriotism och gymnastik också var poet. Visans Anna förförs av en präst, föder ett barn som dör, och avrättas utan att ha avslöjat faderns namn.

Och hela staden i sorg nu stod
Wid Annas lik;
Och skändarn, renad af hennes blod,
Blef stor och rik.¹⁷⁷

Adel, präster och rika jordägare utgör i skillingtryckens texter ett ständigt hot mot den utsatta, vackra unga kvinnan av enkel härkomst. Men utgången blir inte alltid tragisk. I Pehr Thomassons ”Qwinnotrohet” misslyckas herremannen med sin förförelse av den hulda Elin. Han erbjuder henne pengar och till och med giftermål, men hon håller fast vid sin förlovning med torparen Gustaf. Förföraren hotar då att ta ifrån Gustaf hans torp. Elin nekar fortfarande, och herremannen vill då ta till våld. I denna skillingtryckens förtrollade värld kommer Elin lätt undan genom sin moraliska överlägsenhet.

’Jo, pyttsan!’ Med en sidoblick
Gaf Elin skälmskt till swar
Och kastade sin korg och gick,
Med den stod herren qwar
Och suckade: ’En narr är den,
Som gäckar qwinnotroheten!’¹⁷⁸

Förlagan i det här fallet kan vara Wadmans ”Bondflickan och Baron”, som hade flera år på nacken som skillingtryck. I Wadmans version kommer flickan undan genom att lura in den pilska baronen i en lada och låsa in honom.¹⁷⁹

Företrädarna för den gamla samhällsordningen drabbades ofta av skil-

176 Christensson 1996, s. 259ff, 363.

177 *Fem Nya Wisor* 1851.

178 *Sex nya vackra Wisor* 1851.

179 *Tre nya och vackra Kärleks-Wisor* 1851.

lingtryckens skämtlynne, men det var alltså inte något folkligt gyckel det handlade om i 1851 års tryck, utan ett borgerligt liberalt. Trycken uttrycker inte folkets röst, utan snarare *Folkets Rösts* röst.

Att det låg nära till hands att peka finger mot ståndssamhällets makt-havare för många inom den växande medelklassen var inte underligt. Trots att medelklassens utbildningsnivå kunde vara väl så hög som prästernas och deras ekonomiska tillgångar i klass med adelns eller de besuttna böndernas stod de ofta helt utan politisk representation. I riksdagen fördes som bekant undersåtarnas talan av de fyra stånden: adeln, prästerna, borgarna och bönderna. Men den nya borgarklassen hade svårt att rymmas inom de paragrafer som definierade borgarståndet, och förespråkade därför en förändring av systemet. Vid 1809 års statsvälkning hoppades många att ständsriksdagen skulle avskaffas, men det skulle dröja ända till 1866 innan en sådan representationsreform genomdrevs.

Under mellantiden var reformivrarna till stor del tvungna att arbeta för sin sak med utomparlamentariska medel, av vilka pressen var det kanske främsta. De liberala publicisterna utgjorde kärnan av den borgerliga intelligentian och drev aktivt och medvetet på arbetet med att omforma samhället.

Även flera prästsöner och adelsmän gjorde borgerlighetens sak till sin. P.H. Lings far var kyrkoherde, och bland ädlingar som förekommer i skillingtryck hittar vi Ridderstad och von Braun. Ridderstad var andre sonen till ett fideikomiss och fick alltså inte ärva. Både han och von Braun började som unga män på den militära banan, men lämnade den för publicistiken då krigen såg ut att bli få framöver. Som Ridderstad i efterhand formulerade det: ”Vårt tidevarf bar, efter hvad som började föresväfva mig, icke ett stridsäpple, utan en palm i sin hand.”¹⁸⁰ von Braun uttryckte saken lite annorlunda i ett samtida brev: ”på krigarbanan skimrar den prometheuska gnistan matt som ett vaxöga, helst nu för tiden, när knekten är – fredshjelte. Endast på krogar och bordeller kan man nu skörda lagrar och – blessurer”.¹⁸¹

Forskningen kring 1800-talets tryckeriägare och skribenter visar att de hörde till liberalismens trognaste förkämpar.¹⁸² De befann sig i samhällets mellanskikt och identifierade sig absolut inte med den obildade massan, men

180 Ridderstad 1882, s. 12.

181 Ridderstad 1882, s. 552.

182 Se t.ex. Curman 2000; Hedén 2004; Bring 1943; Bergström 1999, s. 97f.

till sitt förtret hade de ofta problem med att finansiera den respektabla livsstil som krävdes för att skilja sig från en hantverkare eller bonde.¹⁸³ Det var inte underligt om de gärna spydde galla över konservativa förespråkare av en inskränkt tryckfrihet, över reaktionära storbönder, över självbelåtna präster på feta pastorat, över *la belle monde* i modekläder och över sprättiga adelsofficerare.

De hörde kort sagt till den urbana, liberala och ibland fattiga men alltid uppåtsträvande medelklassen. De kunde snyfta över vackra bondflickor som föll offer för ondskefulla adelsmän och de kunde för profitens skull publicera fräcka visor om sexhungeriga kvinnor för att sälja till ungarlar – det senare är vad som förlett Jarrick till att se skillingtrycken som uttryck för folkliga kretsars mer tillåtande syn på kvinnlig sexualitet.

Men författarna och boktryckarna förespråkade knappast någon kvinnlig sexuell frigörelse. Skillingtrycken uttrycker småborgerlighetens moralkonservativa röst, inklusive dubbelmoralen. De verkliga radikalerna när det gällde äktenskapet och kvinnors rättigheter, C.J.L. Almqvist och L.J. Hierta, verkar inte ha uttryckt dessa åsikter i skillingtrycksmediet.¹⁸⁴ Detsamma gäller de samtida författare som mest oförfärat vinnlade sig om att skriva ur ett kvinnligt perspektiv: Fredrika Bremer och Sophie von Knorring.¹⁸⁵

Den enda kända författare i 1851 års skillingtryck som uttryckte förståelse för utsatta kvinnor oavsett deras utseende var märkligt nog den grovkornige von Braun. I ”Pigan vid spinnrocken” återgav han utan omsvep tjänstefolkets hårda lott: tidiga mornar, sena kvällar, elaka arbetsgivare och dålig mat.¹⁸⁶ En viss medkänsla syns också i hans dikt ”En svensk herdinna”:

Swart i synen som en kaja.
Full af bitterhet och harm,
På en stubbe sitter Maja,
Rifwande sin grofwa barm.¹⁸⁷

183 Se t.ex. Eriksson 1973, s. 81.

184 Däremot finns misstankar om att Almqvist skrev sagor för billighetstrycket under 1810- och 20-talen – han samarbetade under denna tid med skillingtrycksproducenten J.G. Björnståhl. Se Bennich-Björkman 1988c, s. 106ff, 118.

185 Fredrika Bremer finns representerad i skillingtryck, men synbarligen endast med den resignerade dikten ”Fall, lätta snöflock”.

186 *Fem utmärkt vackra och alldeles Nya Visor. Den första: Svenska Folkets ord* 1851.

187 *Sju mycket vackra och alldeles nya Visor. Den första: Krigarn hwar sig* 1851.

Fårapigan Maja är långt ifrån den romantiska diktens herdinneideal. Hennes röst är stark och hon svär och skäller. Men sin enda brödkant ger hon åt sitt utomäktenskapliga barn. von Braun avslutar:

Säg mig, är ej min herdinna
Fullt ut så beklagansvärd
Som idyllens swärmarinna,
Hwilken går af älskog tänd?
Äro icke Majas tårar
Bittrare, än Dafnes gnäll?
Om hon blygsamheten sårar,
Wet, hon är ju ej – mamsell.¹⁸⁸

Möjligtvis kan vi också se ett uttryck för boktryckarens förståelse för sin kundkrets i en skillingtrycksversion av Frans Michael Franzéns ”Den fattiga flickan”. Dikten berättar om hur svårt det är att bli gift för den som inte har pengar. I Franzéns sedelärande original avslutas visan med tre strofers hyllning av avhållsamheten och gudfruktigheten: ”Stor sak likväl! blott himlen ser Min oskuld utan fläck!”¹⁸⁹ I skillingtrycket däremot är de tre sista stroferna strukna, vilket gör att visans slutkläm blir författarröstens ömkan med den ogifta:

Men ack! på dina gamla dar,
När handen tröttna will,
Att ej ha bröd, ej ha förswar!
Och gäckas än dertill.¹⁹⁰

Det är emellertid osäkert om förkortningen skedde med tanke på sensmoralen eller helt enkelt för att texten skulle få plats i trycket.

Detta sagt ska vi dock inte helt döma ut litteratörernas förmåga att kommunicera med befolkningens bredare lager. Hans Andersson misstänker i sin artikel ”Sånger om brännvin och brott” att de präster som beredde dödsdömda inför avrättningen var medförfattare till 1700-talets fångvisor.¹⁹¹ Åtminstone i ett fall verkar uppgiften ha tagits över av en borgerlig skribent:

188 *Sju mycket vackra och alldeles nya Visor. Den första: Krigarn hwilar sig* 1851.

189 Franzén 1867, s. 128.

190 *Fyra vackra och alldeles nya Kärleks-Visor* 1851.

191 H. Andersson 2004, s. 13.

Lennart Johansson berättar att nykterhetskämpen Peter Wieselgren som 20-årig gymnasist i Växjö år 1820 hjälpte en dödsdömd mördare att skriva en visa, som sedan delades ut vid avrättningen: *Elias Liljas Afskedshälsning till ännu lefwande Syndare, då Han för ett å sin ägta Hustru, begånget mord, genom en väl förtjent Död, gick, med Jesu hielp, förbi Domen till Lifwet 1820.*¹⁹²

En annan källa berättar hur vissång kunde åstadkomma ett sällsynt ögonblick av respektfull kontakt mellan 1800-talets herrgårdskultur och allmogekulturen. Marie Charlotte Nordenfeldt, dotter till en löjtnant och jordägare i Kristinehamn, skrev så här om ett möte under en kvällspromenad hösten 1838:

På hemvägen mötte vi en hop dagsverksflickor som stannade och sjöngo för oss en visa som gjorde intryck på alla, i synnerhet på en. Den handlade om glädjens korta varaktighet, saknadens smärta och hoppet om ersättning i en annan värld för här utståndet lidande[...].¹⁹³

3.5. Kärleken och den moderna transitionen

Vad är det då skillingtryckens texter berättar om? Som jag visat i föregående kapitel var förhållandet mellan könen det kvantitativt dominerande temat i skillingtrycken från 1800-talets mitt, ofta kombinerat med frågor kring trohet och kring den ojämna fördelningen av ekonomiska resurser i samhället. Finns det någon särskild förklaring till varför dessa ämnen diskuterades så flitigt i skillingtryck?

Tidigare forskning har ofta tolkat 1800-talets uppflammande intresse för det heterosexuella parförhållandet som ett uttryck för att en ny kärleksideologi, ”den romantiska kärleken”, breddade ut sig. Romantiska historier om älskande par odlades visserligen redan i 1100- och 1200-talens höviska litteratur,¹⁹⁴ och tanken att ett äktenskap skulle byggas på det personliga bandet mellan man och kvinna hade länge förespråkats av kyrkan. Det var emellertid först då den växande medelklassen gjorde kärleksideologin till sin fråga och med 1700-talets slut som den började slå igenom på bred front, menar bland andra Anthony Giddens.¹⁹⁵

192 L. Johansson 2002, s. 179–223. Ett exemplar av visan tryckt 1822 finns arkiverat på Kungliga biblioteket.

193 Dahlgren 1931, s. 90.

194 Blockmans & Hoppenbrouwers 2007, s. 122.

195 Giddens 1995, s. 31, 42f.

Musikforskaren Sven-Bertil Jansson har i Giddens anda påpekat att kärleken roll i den nordiska balladen ofta var subversiv: det älskande paret längtan efter varandra utmanade familjens, släktens och de etablerade samhällsnormernas makt.¹⁹⁶ Den romantiska kärleken hängde ihop med föreställningen om att *individ* hade rätt att välja en livskamrat oavsett släktens åsikter, och denna föreställning sipprade sedan sakta ner från samhällets övre skikt till folk i allmänhet, bland annat via skillingtryckens kärlekshistorier.¹⁹⁷

Min läsning av 1851 års tryck stöder i mångt och mycket de forskare som talar om ett nytt fokus på personliga kärleksrelationer under 1800-talet. Skillingtrycken handlar om hur människor – framför allt mannen och kvinnan, men även sonen/dottern och föräldrarna – kan eller bör utforma sina inbördes relationer. Under tidigmodern tid var dessa relationer relativt sett mer givna. Kungamakten, kyrkan och rättsväsendet lade hela sin tyngd bakom husbondeväldet. Som Andreas Marklund betonat sågs samhället som en hierarki av ”hus”: i undersåtarnas hus härskade husbönderna, och dessa hushåll bildade tillsammans riket, vilket i sig beskrevs som ett hus över vilket monarken var husbonde. I högsta instans härskade den ultimate fadern, Gud.¹⁹⁸ Individens väl var underställt vikten av att bevara samhällsordningen. Målet var ett kristligt rike där var och en hade sin givna plats. Under ”revolutionernas tidsålder” 1789–1848 kom hela denna ordning att ifrågasättas.¹⁹⁹ Kungar avsattes och trosuppfattningar utmanades – och nya normer för parbildning diskuterades i litteraturen.

I skillingtrycken från år 1851 är ofta föräldramakten en av komplikationerna i historierna om kärlek, och det förekom även att förhållandet mellan föräldrar och vuxna barn behandlades som ett självständigt ämne utan bifogad kärlekshistoria. Individens rättigheter och skyldigheter gentemot släkten var en gammal fråga, men den spetsades till ytterligare i och med 1800-talets omvandling av samhället. Föräldramakten undergrävdes från flera olika håll, och ett antal av 1851 års skillingtryck bidrog till projektet genom att angripa föräldrar som lägger sig i barnens val av äktenskapspartner.

Vad skillingtrycken från 1800-talets mitt belyser är emellertid att idén om

196 Jansson 1999, s. 59, 81.

197 Jansson 1999, s. 83.

198 Marklund 2004.

199 Uttrycket och periodiseringen är Eric Hobsbawms. Hobsbawm 1962.

den romantiska kärleken inte var den enda faktorn då relationer mellan män och kvinnor diskuterades. Det var inte alla visor om förhållandet mellan könen som var romantiska. Visor där parförhållanden behandlas ur ett satiriskt, pragmatiskt eller ekonomiskt perspektiv finns också, och verkligt brännbart som ämne blev kärleken först när den kombinerades med materiella faktorer.

I Sverige sammanföll det ideologiska nytänkandet under revolutionernas tidsålder med dramatiska demografiska förändringar. Barnadödligheten sjönk, och den ekonomiska hjälp föräldrarna kunde ge varje enskilt barn blev därmed mindre. Andelen unga medellösa människor i samhället steg, och även inom den växande medelklassen var rädslan att falla i socioekonomisk status utbredd. Det gamla husbondeväldets juridiska och sociala institutioner fanns fortfarande kvar i mångt och mycket, och många egendomslösa hamnade i en rävsax där de gamla nätverken inte längre räckte till medan de nya möjligheterna att skaffa sitt levebröd ännu inte öppnats. Bland de egendomslösa var fattigdomen var utbredd, och antalet personer som behövde försörjningshjälp från det allmänna steg.²⁰⁰

Det är inte särskilt djärvt att gissa att besattheten av äktenskaps- och ekonomifrågor i 1800-talets skillingtryck speglar denna situation. Det fanns många äktenskapskandidater, men få som kunde erbjuda den ekonomiska bas som behövdes för att bilda ett fungerande hushåll.

Ett äktenskap utan tillräckliga inkomster kunde bli en obehaglig historia, och en anonym författare i 1851 års skillingtryck föreslog sina manliga läsare att helt enkelt förbli ungarlar. Varför dra på sig försörjningsbördan för en kvinna och en växande barnaskara om man inte måste?

Är man ungarlar, är man rik
Också uppå nöjen;
Intet gräl och intet skrik,
Inga falska löjen.
Aldrig hör man pjunk och grin
Af en skock med ungar;
Ensam dricker man sitt win,
Mera säll än kungar!²⁰¹

I skillingtrycken om olycklig kärlek beror sveket ytterst sällan på att partnern

200 Hedenborg & Kvarnström 2011, s. 68, 130.

201 *Twenne Visor* 1851.

faktiskt förälskat sig i någon annan. Det är inte någon emotionell konkurrens det handlar om. Det förekommer heller nästan aldrig att kärleken är olycklig för att den älskade redan är gift – en tydlig skillnad jämfört med såväl medeltidens höviska kärlek som nutidens populärkultur, vilka båda har triangeldramat som stående tema.

I skillingtrycken uppstår problemen istället i samband med pengar. Visornas unga kvinnor lockas bort från sina fattiga ärliga fästmän av rikare män, och kvinnor blir i sin tur övergivna av en fästman som hittat en rikare partner. Ett stort antal skillingtryckstexter uttrycker bitterheten över att ha blivit lurad på en trygg framtid som gift därför att fästmannen eller fästmön fått ett bättre erbjudande.

Men sist till slut, ty wärre,
Så kom en annan karl,
Han skulle heta herre,
Ja äfwen kära far,
Hon blef så stor till sinnes
Öfwer en sådan man;
Hennes trohet snart försvinner,
Hon wille het' Madam.²⁰²

Exemplet ovan hör till den realistiska genren, men fästmön som sviker för pengars skull kan lika gärna placeras i de mest exotiska av omgivningar. I ”Alonzo den tappre och skön Imogene” svär Imogene vid jungfru Maria att vara korsriddaren Alonzo trogen, men förleds under hans frånvaro att gifta sig med en rikare friare. Den stupade Alonzo återvänder som odöd och tar tillbaka sin brud under rysliga omständigheter. Dikten trycktes ursprungligen i M.G. Lewis’ gotiska skräckklassiker *The Monk* från 1796 och översattes, liksom ”Prestens dotter i Taubenhain”, av Anders Carlsson af Kullberg. Den svenska versionen trycktes för första gången i *Läsning i blandade ämnen* år 1799.²⁰³

Skillingtrycken har ofta formen av önskedrömmar där den svikne får upprättelse – genom ren och rak hämnd som i fallet Alonzo; genom löften om Guds kärlek (det vill säga en belöning efter döden); genom att själv bli rik; eller genom att en rättfärdig rik person ser den fattigas moraliska företräden och erbjuder äktenskap.

²⁰² *Twenne alldeles nya Kärleks-Visor* 1851.

²⁰³ *Läsning i blandade ämnen* 1799, s. 116–120.

Också i texterna där kärleken hindras av oförstående föräldrar har de ekonomiska komplikationerna en vital roll för intrigen: visorna handlar om unga människor som vill gifta sig men inte kan därför att flickans far kräver att hon ska välja någon som har det bättre ställt. Vi har redan nämnt ”Der bodde en herre vid Hamborja bro”, som uttryckligen talar om för sina åhörare att föräldrar inte får hindra sina barns äktenskap. Sensmoralen framgår tydligt i sista versen:

Gud tröste och Gud nåde de föräldrar och fäder,
Som neka sina barn att få den de ha' kär:
Det har jag fått erfarit uti min ålderdom,
Jag nekat har min dotter att älska en sjöman.²⁰⁴

Ämnet behandlades i texter av anonyma såväl som kända författare. För vår bekante J.G. Carlén verkar ämnet ha varit en hjärtesak. I ”Skräddaren på Toppö”, som alltså hör till de visor som samtidigt gavs ut som skillingtryck och som bok i antikva, tränar gästgivarens vackra dotter Eva efter den fattige men flitige skräddaren Jakob. Hennes hårdhjärtade far lovar ge paret sin välsignelse om Jakob lyckas sy en bröllopsklänning åt Eva på tre dagar, sittande på en klippa i Trollhättedefallet. Skräddaren lyckas, men när han glad ska ta sig i land slinter han och försvinner ner i forsen. Eva hoppar efter och tragedin är ett faktum.²⁰⁵

Minst lika illa går det i ”Lejonbruden”, en tysk dikt som herr Carlén publicerade i svensk översättning. Lejontämjaren tvingar sin dotter att gifta sig med en rik främling. Sorgsen går hon att ta avsked av lejonet, sin barndomsvän – som räddar henne från giftermålet genom att bita ihjäl henne.²⁰⁶ I Carléns ”Lur-Tonerna”, däremot, slutar kärlekshistorien mellan den vackra Klara och drängen Ivar lyckligt genom en förbiresande konstnär (!) ingripande. De unga tu har fått ett barn tillsammans men gömmer det av rädsla för Klaras burduse far. Med konstnärens moraliska stöd vågar paret emellertid erkänna sitt förhållande. Fadern ger med sig; paret tar ut lysning och gifter sig.²⁰⁷

204 *Fem alldeles Nya Visor* 1851.

205 *Fyra nya och utmärkt vackra Visor* 1851.

206 *Trenne utvalda, mycket märkvärdiga och underhållande Visor* 1851.

207 *Fyra nya och utmärkt vackra Visor. Den första: Lur-Tonerna* 1851.

Inom den finska skillingtrycksforskningen har Liisi Huhtala sett ”kärleksupproret” mot fadersväldet som skillingtryckens enda bidrag till samhällets modernisering.²⁰⁸ Visor på detta tema blev mycket populära i Finland, men först under 1800-talets andra del.²⁰⁹ I de första visorna berättades oftast om två högreståndungdomar som älskar varandra mot flickans faders vilja. Som följd av förbudet dör den ena eller båda av ungdomarna, varefter den sörjande fadern ångrar sig och varnar andra föräldrar från att hindra barnen från att få den de vill ha. Mot seklets slut blev (såsom tidigare skett i Sverige) kärlek över socioekonomiska gränser ett favorittema. I den mycket populära ”Jaakosta ja Mariasta” (inledningsord, i svensk översättning: ”Nu får gamla, unga höra, Ta er tillvara bara, Att ni inte skiljer älskande åt”) begår drängen och dottern i gården båda självmord när deras kärlek nekas dem.²¹⁰

Men fördömandet av föräldraauktoriteten stod alls inte oemotsagt i skillingtrycken. I ”Pigan som trampade på brödet” straffas som vi sett huvudpersonen obarmhärtigt för att ha prioriterat sig själv istället för föräldrarna. Trots att hon erkänner sina synder låter Gud henne uppslukas av jorden – ingen förlåtelse är inom synhåll, vilket kan jämföras med 1700-talets fångvisor, där mördarna dör i förtröstan på salighet.

Ett annat inlägg på föräldramaktens sida är ”En wacker hustru hette Thora”. I Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier är det äldsta daterade belägget tryckt år 1798: *En ny lustig Wisa, Huru som en Bonde-Hustru, benämnd Tora, lärde sin Dotter Karin, när hon skulle gifta henne ifrån sig, at blifwa en god Hushållerska på Landsbygden. Alla wackra Pigor på Landet, som wilja gifta sig, til lärdom och efterrättelse.*²¹¹ Visan finns även i en upplaga ”Tryckt i år”, som mycket väl kan vara äldre.²¹²

Minst tjugo omtryck av visan finns i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier fram till och med 1875, de flesta från 1840- och 50-talen. Visans Tora talar om för sin dotter att grannen Jöns snart kommer att fria. Tora är Jöns fadder, och hon har varit minst sagt frikostig mot honom:

208 Huhtala 1996, s. 248.

209 Asplund 2006, s. 258; Asplund 1994, s. 807.

210 Huhtala 1996, s. 243.

211 *En ny lustig Wisa* 1798.

212 *Twänne Aldeles nya och wackra Wisor* u.å.

Sedan honom mycket gifwit,
Det jag icke allt uppskrifwit,
Ännu mera skall han få:
Han skall få min äldsta flicka,
Gud gif honom råd och lycka,
Kom nu, Karin, hör härpå [...] ²¹³

I den här texten förespråkas moderns rätt att ge bort dottern – och de tillgångar som skulle kunnat läggas till hennes arv. Dotterns åsikter berörs över huvud taget inte i texten; visan består i sin helhet av moderns monolog, där hon förbereder dottern för att underkasta sig den blivande maken:

Med din man skall du ej träta,
Honom ej till ondska reta,
Gif nu akt, hör mig och lär,
Detta skall du väl besinna
Och war morgon dig påminna:
I sitt hus han husbond' är. ²¹⁴

Visan är sålunda ett tydligt exempel på att den tidigmoderna tidens föräldravälde fortsatte att reproduceras i skillingtryckens texter under större delen av 1800-talet.

För att sammanfatta handlar alltså majoriteten av skillingtrycken från 1800-talets mitt om förhållandet mellan män och kvinnor; men det är inte alltid den romantiska kärleken som dominerar. Föräldraauktoriteten och den anti-äktenskapliga satiren gör också sina röster hörda. Och det som gjorde den romantiska kärleken till användbart stoff för dramatisering var att den kunde kontrasteras mot formidabla motkrafter: för det första de ekonomiska realiteter som satte stopp för äktenskap över socioekonomiska gränser och för det andra föräldramakten. Först i tredje hand skönjs en gryende medvetenhet om den romantiska kärlekens inbyggda dilemma: om individen har rätt att välja en partner utifrån eget tycke, vad är det då som hindrar individen från att överge sin hjärtanskär om känslorna förändras?

²¹³ *Twenne mycket wackra Wisor. Den första: En wacker Hustru* 1851.

²¹⁴ *Twenne mycket wackra Wisor. Den första: En wacker Hustru* 1851.

3.6. Avslutning

Skillingtryck är ett källmaterial för sig. Visforskare ser skillingtryck som kvarlevor av en folklig sångkultur, tryckhistoriker menar istället att de är kvarlevor från tryckpressens historia, och kulturhistoriker vill gärna använda tryckens texter som vittnesbörd om dåtidens samhälle.

Min undersökning av skillingtrycken från 1800-talets mitt visar att de är allt detta – men det mest uppenbara källvärdet är det tryckhistoriska. Skillingtrycken var till syvende och sist just tryck, och den samhällsgrupp som hade störst inflytande över dem var tryckarna, skribenterna och tidningsfolket. Den tryckhistoriska aspekten förklarar också varför utvalet av texter i skillingtryck verkar så godtyckligt eller till och med slumpmässigt. Skillingtrycken hörde under perioden till tryckeriernas minst omhuldade produkter. Tryckaren ägnade dem ingen stor omsorg utan tryckte de texter han eller hon hade tillgång till – till exempel i gamla skillingtryck eller i senaste numret av *Folkets Röst*. Vilken text som helst kunde användas bara den var rimmad och någorlunda kort. Resultatet blev att nya texter lagrades på gamla i skikt efter skikt.

Flest förbehåll måste man göra sig om man använder skillingtrycken som källor till kultur- eller mentalitetshistorien. Eftersom det inte alltid låg någon djupare eftertanke bakom tryckens textsammansättning är risken att övertolka dem stor; särskilt om enskilda tryck används utan att kompletteras med andra källor.

Studerar man däremot en stor mängd tryck kan vissa slutsatser dras. I Uppsala universitetsbiblioteks tryck från år 1851 framträder en historia om inträdande modernitet: om en ung befolkning klämd mellan gamla normer och en ny livssituation. Unga män och kvinnor sörjer och vredgas över att bli utkonkurrerade på äktenskapsmarknaden av medtävlare med mer pengar. Män som hoppas få en rik flicka på kroken rasar över det fadersvälde som får planen att gå om intet, och kompenserar med morbida fantasier. De liberala publicisterna angriper ståndssamhällets företrädare – och sina konkurrenter i tidningsbranschen. Önskedrömmar om rika giften och gudomlig rättvisa flödar genom trycksvärten.

Samtidigt anläggs moteld från de små och stora makthavarnas arsenaler av moralkakor: de fattiga får rådet att vara tacksamma för det lilla de har, och kvinnorna får veta att de ska vara mannen undergiven precis som under

husbondeväldets glansdagar. Den kvinna som försöker hävda sitt egenintresse slutar på galgbacken eller i helvetet.

Textsamlingen visar att pengar och äktenskap var brännande frågor för en vid krets av människor under denna tid – från den blinda sångerskan och massan av tjänstefolk till den liberala publicisten. Läger vi dessutom till de andliga skillingtryck som inte granskats i denna undersökning framgår det att religionen fortfarande var central.

Vill vi ha mer detaljerad information än så om uppfattningar eller mentaliteter måste vi bryta upp materialet i mindre enheter och minska på våra ambitioner att fånga en hel befolknings tänkesätt. Skillingtrycken var inte folkliga i den betydelsen att texterna direkt avspeglade åsikterna hos landets kroppsarbetande befolkning. Vill man utläsa något om denna grupp ur skillingtryckens innehåll måste man välja sina texter ytterst noggrant.

Utifrån granskningen som gjorts här av 1851 års tryck ser jag två olika sätt att ringa in sådant material. Det ena är att gå efter stilistiska kriterier och på så sätt identifiera texter av autodidakter. Dessa kan antas ha stått närmare majoritetsbefolkningen och dess ideal än vad de utbildade författarna gjorde. Det andra tillvägagångssättet är att som Tom Cheesman förespråkar välja de visor som är mycket vanliga *både* i skillingtryck och i andra källor till dåtida visrepertoar (främst handskrivna visböcker och traditionsuppteckningar).

Skillingtrycken kan ge oss information både om bildningsborgerskapet och om samhällets lägre skikt – men olika texter speglar olika grupper, eller till och med olika enskilda individer. Den historiker som vill använda skillingtrycken för att förstå det förflutna måste behandla dem enligt samma källkritiska grundregler som vilken annan historisk källa som helst.

Referenser

Källor

- Adlersparre, Carl August (1861), *Anteckningar om bortgångne samtida*, band 2, Stockholm.
- Almqvist, Carl Jonas Love (1997 [1839]), *Törnrosens bok*, duodesupplagan, band 12–14, C.J.L. Almqvists samlade verk 9, Stockholm.
- Andersen, Hans Christian (2003), *H.C. Andersens samlade værker. Eventyr og Historier. 1852–1862*, band 2, Köpenhamn.
- Arwidsson, Adolf Iwar (1834–1842), *Swenska fornsånger. En samling af kämpavisor, folk-visor, lekar och dansar, samt barn- och vall-sånger*, Stockholm.
- Beskrifning öfver Annandagsridningen samt 3:ne Staffans-Wisor* (1851), Skara. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Bondeson, August (1940 [1903]), *August Bondesons samlade skrifter. Visbok*, band 6:1, Stockholm.
- Dahlgren, Lotten (1931), *Marie Charlottes dagbok. Bilder från en värmländsk småstad*, Stockholm.
- Den i början Olycklige, Men genom sin Kärestas trohet, til slut ändå lycklige Friaren; Förestäld uti 2:ne Nymodiga Wisor, Skrefne Midsommars-Afton År 1805, Af Hans Bardt* (1805), Gävle. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Drifi-kuku: Komisk kalender för år 1850* (1849), Stockholm.
- Drifi-kuku: Komisk kalender för år 1852* (1851), Stockholm.
- En alldeles ny, eftertänklig Wisa* (1851), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- En glad Vise om Krigen og Boerne, der klør de stakkels smaa Englendere hver Dag, og lærer dem at danse Kveservals. Og: Fingals Vise* (u.å.), Köpenhamn. Tillgänglig via Odense universitetsbibliotek på <http://ask.bib.sdu.dk/skillingsviser/oub457.htm>, citerad 7/1 2013.
- En Ny Krigs-Sång* (1813), Stralsund. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- En ny lustig Wisa, Huru som en Bonde-Hustru, benämd Tora, lärde sin Dotter Karin, när hon skulle gifta henne ifrån sig, at blifua en god Hushållerska på Landsbygden. Alla wackra Pigor på Landet, som wilja gifta sig, til lärdom och efterrättelse* (1798), Nyköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- En ny och rolig VISA om HERR FRANZ och HERR LARS* (1851), Stockholm. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- En ny svensk Krigssång, författat af en svensk Krigsfange, som blev fangen i slaget paa den norske Grændse i Aaret 1808* (u.å.), Volden. Visebok 8204:60, Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- En Wärnlös Flickas Klagan den 25. Augusti 1805, Då Tacksägelsen gordes i Gefte Stads Kyrka, efter hennes unge Fästman* (1805), Gävle. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fem aldeles nya Wisor. Den första: Folkwisa* (1851), Uppsala. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fem aldeles nya Wisor. Den första: Tiggargossen* (1851), Uppsala. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fem aldeles nya och mycket wackra Wisor* (1851), Skara. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fem aldeles nya Wisor* (1866), Stockholm. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fem aldeles Nya Wisor. Den första: Ensam i skuggrika dalen* (1851), Norrköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fem aldeles Nya Wisor. Den första: Här står jag nu ensam på stranden* (1851), Linköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.

- Fem alldeles Nya Wisor. Den första: Uti Nordens isbetäckta dalar* (1851), Norrköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fem Nya Wisor* (1851), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fem utmärkt vackra och alldeles Nya Wisor. Den första: En Kärleksvisa* (1851), Linköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fem utmärkt vackra och alldeles Nya Wisor. Den första: Svenska Folkets ord* (1851), Norrköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fem vackra Wisor* (1851), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Flygare Carlén, Emilie (1878), *Minnen af svenskt författarlif 1840–1860*, band 1–2, Stockholm.
- Flygare-Carlén, Emilie (2000), *Pål Värning. En skärgårds-unglings äfventyr*. Utgiven med inledning och kommentarer av Johan Svedjedal, Stockholm.
- Folkesagn. Samlade af J.M. Thiele* (1843), band 2, Köpenhamn.
- Folkets Röst* (1850–1851), Stockholm.
- Fosterländskt album* (1847), häfte 3, Kellgren, Herman., Tengström, Robert & Tigerstedt, K. (red.), Helsingfors.
- Franzén, Frans Mikael (1867), *Frans Michaël Franzéns samlade dikter*, band 1, Örebro.
- Fyra mycket vackra Wisor* (1851), Norrköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fyra nya och utmärkt vackra Wisor. Den första: Lur-Tonerne eller De älskande i Kolmårds-bergen* (1851), Borås. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fyra nya och utmärkt vackra Wisor. Den första: Skräddaren på Toppö* (1851), Borås. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fyra oförgripeliga erinringar Vid den i Läsnig i Blandade Ämnen, Förekommande Afhandlingen Om Svenska adelns bestämelse. Af WålMent* (1801), Stockholm.
- Fyra utomordentligt vackra, nya Wisor* (1871), Stockholm. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fyra vackra och alldeles nya Kärleks-Wisor* (1851), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Fyra vackra Wisor* (1851), Falun. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Handlingar rörande den rättegång som bokhandels- och boktryckeri-ombudsmannen J.S. Ekman-son inför konungens håfanzlersämbete anställt emot boktryckaren Andreas J. Sylvenius* (1802), Stockholm.
- Jul- och Sommar-Fröjd* (1851), Skara. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Kalle Glader. Komisk kalender* (1850), Stockholm.
- Kongl. Maj:ts nådige förordning och reglemente för boktryckerierne i riket. Gifwit Stockholm i rådcammaren then 12 aug. 1752*, Stockholm.
- Kristensen, Evald Tang (1893), *Danske sagn som de har lydt i folkemunde*, Århus.
- Kungliga biblioteket (u.å.), Kortkatalog, Skillingtryck.
- Ljunggren, Sigge (1909), *Minnen från Skol- och Gymnasti-Tiden*, Västerås.
- Läsnig i blandade ämnen* (1799), tredje årgången, nummer 25–26, Stockholm.
- Norden. Skandinavisk national-kalender för år 1850* (1849), Stockholm.
- Några wijors enffädeliga utsatta for thm som lust haffua at quådha eller höra om Antichristum och hans wesende* (u.å), u.o.
- Oldemors visebok* (1976), Støre Erichsen, Eli (red.), Oslo.
- Publication, angående förbud emot trumslag och musicerande utanför och innom husen wid nyårs och andra högtider, namns- födelse och bröllopsdagar samt flere tillfällen, och at the så kallade fänge-wisor hädanefter aldeles icke få tryckas och försäljas* (28/2 1749), Stockholm.
- Rydberg, Viktor (1907), *Sågner, berättelser och skizzer*, Stockholm.
- Sex nya vackra Wisor* (1851), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.

- Sju alldeles nya och mycket nöjsamma och kraftiga Visor* (1851, i samlingarna sorterad som 1831), Kalmar. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Sju mycket wackra och alldeles nya Visor. Den första: Här står jag ensam* (1851), Stockholm. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Sju mycket wackra och alldeles nya Visor. Den första: Krigarn hwilar sig* (1851), Stockholm. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Skandinaviska Krigs-Sånger* (1851), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Sturzen-Becker, Oskar Patrik (1842), *En utflygt ur boet. Rese-minnen af Orvar Odd*, band 2, Stockholm.
- Sång af Kongl. Jönköpings Regimete* (1814), Fredrikstad. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Thomasson, Pehr (1846), *Ur dalen och skogen*, Stockholm.
- Til Herr WålMent, Som utgifvit De Fyra erinringarne Vid Afhandlingen Om svenska adelns bestämelse* (1802), Stockholm.
- Tio utmärkt wackra och alldeles Nya Visor* (1851), Västervik. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Tre Nya Krigs-Visor* (1813), Kiel. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Tre nya och wackra Kärleks-Visor* (1851), Norrköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Tre nya och wackra Sjömansvisor* (1851), Stockholm. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Tre Schtycken splitternye, faselicht wackre und utmärkt sorgliche Wiser* (1866), Stockholm. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Trenne mycket wackra Kärleks-Visor* (1851), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Trenne utwalda Visor* (1851), Kalmar. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Trenne utwalda, mycket märkwärdiga och underhållande Visor* (1851), Kalmar. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Trenne wackra och nymodiga Visor* (1851), Söderhamn. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Twenne alldeles nya Kärleks-Visor* (1851), Falun. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Twenne alldeles Nya och mycket wackra Visor* (1851), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Twenne alldeles nya Visor* (1851), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Twenne belt nya Kärleks-Visor* (1806), Falun. Helsingfors universitetsbibliotek.
- Twenne mycket wackra Visor. Den första: En wacker Hustru* (1851), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Twenne mycket wackra Visor. Den första: Statt stilla* (1851), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Twenne nya Kärleks-Visor* (1806), Jönköping. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Twenne nya och utmärkt wackra Krigs-Visor* (1851), Skara. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Twenne stycken alldeles nya och märkwärdiga Sorge-Visor* (1851), Sundsvall. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Två nya Visor. Trykt på blinda Christina Maria Ekboms förlag och sälges till hennes fördel* (u.å.), Throndhjem. Kapsel 1, Bondesons samling, UUB.
- Två trefliga Visor. Den första: Den onda tiden* (1864), Stockholm. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Twänne Aldeles nya och wackra Visor* (u.å.), u.o. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Utdrag ur Husförhållanden för Edsele* (1880), tillgänglig på Nationell arkivdatabas, http://www.nad.riksarkivet.se/bildvisning/Folk_822053-003, citerad 27/8 2013.
- Wisa om en Flicka, genom bögfärd bedragen att trampa på twenne brödkakor uid gåendet öfwer en liten dy* (1851), Stockholm. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Wisa, Om Smilhans; En mycket nitisk tjänare som tog lofwen af sine medtjänare för at winna sin Husbondes förtroende* (1801), Stockholm. Sv. litt. Folkvisor, UUB.
- Visor och Berättelser No 6* (1851), Eskilstuna. Sv. litt. Folkvisor, UUB.

Litteratur

- Adlersparre, Carl August (1861), *Anteckningar om bortgångne samtida*, band 2, Stockholm.
- Andersson, Hans (2004), "Sånger om brännvin och brott", i *Spiritus. Skriftserie från vin & sprit-historiska museet*.
- Andersson, Hans (2006), *Aldrig kommer duvungar blå utav korpäggen vita. Skillingtryck om brott och straff 1708–1937*, Uppsala.
- Andersson, Per (1984), "Folkböckerna om stortjuven Carl Fredrik Lilja. En studie av deras innehåll och tillkomstprocess", i *Brott i skillingtryck. Tre uppsatser av Per Andersson, Martin Bjersby o Eva Stina Christiansen*, Uppsala.
- Asplund, Anneli (1994), *Balladeja ja arkkiveistuja. Suomalaisia kertomalauluja*, Helsingfors.
- Asplund, Anneli (1999), "Interaction between the oral and the written tradition in the Finnish folk song", i *Europäische Ethnologie und Folklore im internationalen Kontext*, Schneider, Ingo (red.), Frankfurt am Main.
- Asplund, Anneli (2006), "Kirjallinen laulu", i *Suomen musiikin historia. Kansanmusiikki*, Asplund, Anneli, Hoppu, Petri, Laitinen, Heikki, Leisiö, Timo, Saha, Hannu & Westerholm, Simo, Helsingfors.
- Ballads and broadsides in Britain 1500–1800* (2010), Fumerton, Patricia, Guerrini, Anita (red.), with the assistance of Kris McAbee, Farnham.
- Bennich-Björkman, Bo (1988a), "Visor i skillingtryck", i *Den svenska litteraturen. De liberala genombrotten 1830–1890*, Lönnroth, Lars & Delblanc, Sven (red.), Stockholm.
- Bennich-Björkman, Bo (1988b), "Träsnittet som lockvara", i *Den svenska litteraturen. De liberala genombrotten 1830–1890*, Lönnroth, Lars & Delblanc, Sven (red.), Stockholm.
- Bennich-Björkman, Bo (1988c), "Jacob Gustaf Björnståhl. Sago- och viskung i Stockholm på 1820-talet", i *Litteraturens vägar. Litteratursociologiska studier tillägnade Lars Furuland*, Bennich-Björkman, Bo, Johannesson, Eric & Svensson, Sonja (red.), Hedemora.
- Bergström, Hans (1999), "Pressen och moderniseringen av Sverige", i *Folk och press i rörelse*, Gustafsson, Karl Erik & Rydén, Per (red.), Göteborg.
- Bergström, Richard (1881), "Folkböcker", i *Nordisk Familjebok*, första upplagan, band 4, Stockholm.
- Berulfsen, Bjarne (1965), *For Norge, kiempers fødeland. Om en komposisjon og en konfiskasjon*, Oslo.
- Beyer, Hildegard (1962), *Die Deutschen Volksbücher und ihr Lesepublikum*, Frankfurt am Main.
- Bjersby, Martin (1984), "Skillingtrycken om mördaren Pehr Victor Göthe. Undersökning och diskussion kring en grupp folkliga tryckalsters källunderlag och framväxt", i *Brott i skillingtryck. Tre uppsatser av Per Andersson, Martin Bjersby och Eva Stina Christiansen*, Uppsala.
- Blockmans, Wim & Hoppenbrouwers, Peter (2007), *Introduction to medieval Europe 300–1550*, London.
- Bohman, Stefan, Davidson, Kerstin & Söderberg, Johan (1981), *Krigsvisor. Svensk värnvnings- & krigspropaganda från 30-åriga kriget till Gustav III*, Stockholm.
- Boström, Mathias (2011), "Arkivmediemannen. Ulf Peder Olrog som forskare och arkivbyggare", i *Noterat 19*.
- Bring, Samuel E. (1943), *Boktryckerisocieteten 1752–1900*, Stockholm.
- Bringéus, Nils-Arvid (1993), "Kistebrev", i *Nationalencyklopedin*, band 11, Höganäs.
- Bringéus, Nils-Arvid (2001), "Introduction", i *Popular prints and imagery. Proceedings of an in-*

- ternational conference in Lund 5–7 October 2000, Bringéus, Nils-Arvid & Nilsson, Sten Åke (red.), Lund.
- Brusewitz, E. & Wallroth, K. A. (1917), "Skilling", i *Nordisk familjebok*, andra upplagan, band 25, Stockholm.
- Burke, Peter (1983), *Folklig kultur i Europa 1500–1800*, Stockholm.
- Caine, Barbara & Sluga, Glenda (2003), *Europas historia 1780–1920. Ett genusperspektiv*, Stockholm.
- Cheesman, Tom (1991), "Ballads and the ethnography of writing. Some reflections", i *Gender and print culture. New perspectives on international ballad studies*, Herrera-Sobek, María (red.), u.o.
- Cheesman, Tom (1994), *The chocking ballad picture show. German popular literature and cultural history*, Oxford.
- Christensson, Jakob (1996), *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning*, Stockholm.
- Classen, Albrecht (1995), *The German Volksbuch. A critical history of a late-medieval genre*, New York.
- Collijn, Isak (1931), *Sveriges bibliografi intill år 1600. 1530–1582*, Uppsala.
- Collijn, Isak (1932–1933), *Sveriges bibliografi intill år 1600. 1583–1599*, Uppsala.
- Collijn, Isak (1934–1938), *Sveriges bibliografi intill år 1600. 1478–1530*, Uppsala.
- Curman, Johan (2000), *Boktryckarn själva. J.P. Lundström i Jönköping 1783–1868*, Stockholm.
- Danielson, Eva (1979), "'Hufvudet att författa med och benen, när böckerna skola säljas'. Om J.H. Chronwall, naturpoet, visförfattare och vandrande bokförsäljare", i *Sumlen, årsbok för vis- och folkmusikforskning*, Stockholm.
- Danielson, Eva (1981), "'Visan författad, satt och gjuten af Chronwall'. Om Svenska Visförlaget och bröderna Chronwall", i *Sumlen, årsbok för vis- och folkmusikforskning*, Stockholm.
- Danielson, Eva (1990), "Vackra Rosen. Porträtt av en gatusångare", i *Inte bara visor. Studier kring folklig diktning och musik tillägnade Bengt R. Jonsson*, Stockholm.
- Danielson, Eva & Ramsten, Märta (2001), "Petter Jönsson han såg i fäderneslandet", i *Noterat 9*.
- Darnton, Robert (2000), "An early information society. News and the media in eighteenth-century Paris", i *The American historical review* 105:1.
- Den svenska pressens historia. Åren då allting hände (1830–1897)* (2001), Nordmark, Dag, Johansson, Eric & Petersson, Birgit (red.), Stockholm.
- Deutsches Volksliedarchiv (2013), "Liedflugschriften". Tillgänglig på http://www.dva.uni-freiburg.de/a_bestaende/liedflugschriften, citerad 30/8 2013.
- Dietrichson, Lorentz (1896), *Svundne tider. Af en författers ungdomserindringer. I Bergen og Christiania i 40 og 50-aarene*, Kristiania.
- Edwards, Mark U. (1994), *Printing, propaganda and Martin Luther*, Berkely.
- Eek, Hilding (1942), *Om tryckfriheten*, Stockholm.
- Eichhorn, Christofer & Rudbeck, Thure Gustaf (1914), "Palmskiöld, Elias", i *Nordisk familjebok*, andra upplagan, band 20, Stockholm.
- Eichhorn, Christofer (1919), "Per Thomasson", i *Nordisk familjebok*, andra upplagan, band 28, Stockholm.
- Enefalk, Hanna (2008), *En patriotisk drömvärld. Musik, genus och nationalism under det långa 1800-talet*, Uppsala.
- Enefalk, Hanna (under produktion 2013), "Billig skandinavism. Om skandinavistiska texter i skillingtryck vid 1800-talets mitt", i *Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet*, Hillström, Magdalena & Sanders, Hanne (red.), Göteborg.

- Eriksson, Erik (1973), "Mannen bakom pseudonymerna. Litografen, litteratören, boktryckaren och bokförläggaren Theodor Öberg", i *Bokvännen*.
- Espelund, Velle (2008), "Viseflugger og slagerbøger i Norge", i *Samlade visor. Perspektiv på handskrivna visböcker*, Ternhag, Gunnar (red.), Uppsala.
- Forsberg, Anna Maria (2000), "Gläd tigh nu o Swea-rike! Segervisorna från slaget vid Narva. 1700-talspropaganda eller spontana kungahyllningar?" i *Karolinska Förbundets Årsbok 1998*, Lund.
- Fröjd, Ingmar & Palm, Jonas (2008), "Papper med varaktighet", i *Ingen dag utan papper. Om papper och dess roll som kulturbärare*, Häkli, Esko (red.), Helsingfors.
- Fumerton, Patricia & Guerrini, Anita (2010), "Introduction. Straws in the wind", i *Ballads and broadsides in Britain, 1500–1800*, Fumerton, Patricia & Guerrini, Anita (red.), Farnham & Burlington.
- Furuland, Lars (1979), "Efterord", i *Läsebok för folkskolan*, faksimile av första upplagan 1868, Stockholm.
- Furuland, Lars (1988), "Folkförfattaren Pehr Thomasson", i *Den svenska litteraturen. De liberala genombrotten 1830–1890*, Lönnroth, Lars & Delblanc, Sven (red.), Stockholm.
- Geijer, Erik Gustaf & Afzelius, Arvid August (1957 [1814–1817]), *Svenska folkvisor*, Sahlgren, Jöran (red.), Uppsala.
- Gellner, Ernest (1983), *Nations and Nationalism*, Oxford.
- Giddens, Anthony (1995), *Intimitetens omvandlingar. Sexualitet, kärlek och erotik i det moderna samhället*, Nora.
- Groom, Nick (1999), *The Making of Percy's Reliques*, Oxford.
- Grünthal, Satu (1991), "The 'white lady' motif in Finnish literary ballads", i *Gender and print culture. New perspectives on international ballad studies*, Herrera-Sobek, Maria (red.), u.o.
- Gunnarsson, Ulrika (2004), "Med sorgsen ton jag sjunga vill/Flickan (pigan) som trampade på brödet", i *Noterat 12*.
- Gustafsson, Magnus (2013), "Från kämpavisa till ballad", i *Gamla visor, ballader och rap. Från muntlig förmedling till publicering på nätet*, Lindberg, Boel (red.), Möklinta.
- Hallgren, Karin (2000), *Borgerlighetens teater. Om verksamhet, musiker och repertoar vid Mindre Teatern i Stockholm 1842–63*, Uppsala.
- Hammerl, Michaela (2007), "Prodigienliteratur", i *Lexikon zur Geschichte der Hexenverfolgung*, Gersmann, Gudrun, Moeller, Katrin & Schmidt, Jürgen-Michael (red.). Tillgänglig på http://www.historicum.net/no_cache/persistent/artikel/5523/, citerad 28/8 2013.
- Hansen, P. (1891), "Faber, Peter Christian Frederik", i *Dansk biografisk Lexikon*, band 5, Bricka, C.F. (red.), Köpenhamn.
- Hedén, Per-Åke (2004), *Boktryckaren Carl Olof Ekblad och hans tryckeri. En kortfattad krönika om ett av Sveriges äldsta tryckerier och något om boktryckarkonsten*, Västervik.
- Hedenborg, Susanna & Kvarnström, Lars (2011), *Det svenska samhället. 1720–2006. Böndernas och arbetarnas tid*, Lund.
- Helenius-Öberg, Eva (2003), "Johan Helmich Roman och frihetstidens parodivisa", i *Noterat 11*.
- Helmer, Axel (1975), "Ballad 4", i *Sohlmans musiklexikon*, andra upplagan, Stockholm.
- Helsingfors universitetsbibliotek (2011), "Skillingtrycksamlingen". Tillgänglig på <http://www.nationalbiblioteket.fi/tjanster/kokoelmat/arkkiveisukokoelma.html>, citerad 1/6 2011.
- Hildeman, Karl-Ivar (1967), "Ballad och vislyrik", i *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria*, band 1, Stockholm.
- Hobsbawm, Eric (1862), *The age of revolution. Europe 1789–1848*, London.

- Hofberg, Herman, Heurlin, Frithiof, Millqvist, Viktor & Rubenson, Olof (1906), "Granberg, Per Adolf", i *Svenskt biografiskt handlexikon*, band 1, Stockholm.
- Huhtala, Liisi (1996), "Arkkiveisu kirjallisuuden tutkimuksen näkökulmasta", i *Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*, Laine, Tuija (red.), Helsingfors.
- Hultin, Arvid (1929–1932), *Katalog över Helsingfors universitetsbiblioteks samlingar av skillingstryck*, Helsingfors.
- Häggman, Ann-Mari (2002), *Vasa stads brand 1852. Vad visan, anekdoterna och reportagen berättar*, Vasa.
- Häkli, Esko (2008), "Pappersformat och pappersmätt" och "Om papperets historia", i *Ingen dag utan papper. Om papper och dess roll som kulturbärare*, Häkli, Esko (red.), Helsingfors.
- Hörnström, Erik (1943), *Anders Odel. En studie i frihetstidens litteratur- och kulturhistoria*, Uppsala.
- Jansson, Sven-Bertil (1975), *Folket, de bildade och landsmållitteraturen. Svensk dialektdikt 1875–1900*, Umeå.
- Jansson, Sven-Bertil (1999), *Den levande balladen. Medeltida ballad i svensk tradition*, Stockholm.
- Jarrick, Arne (1993), "Visor om kärlek och död", i *Allt om böcker*.
- Jarrick, Arne (1997), *Kärlekens makt och tårar. En evig historia*, Stockholm.
- Jersild, Margareta (1975), *Skillingtryck. Studier i svensk folksång före 1800*, Stockholm.
- Jersild, Margareta (2002), "Sinclairsvisan/Sist när på ljuvlig blomsterplan", i *Noter nr 10*.
- Johannesson, Eric (2001), "Med det nya på väg (1858–1880)", i *Den svenska pressens historia. Åren då allting hände (1830–1897)*, Nordmark, Dag, Johannesson, Eric & Petersson, Birgit (red.), Stockholm.
- Johannesson, Hans-Erik (1991), "Folkböcker", i *Nationalencyklopedin*, band 6, Höganäs.
- Johannesson, Lena (1978), *Den massproducerade bilden. Ur bildindustrialismens historia*, Stockholm.
- Johannesson, Lena (1982a), *Xylografi och pressbild. Bidrag till trägravvrens och till den svenska bildjournalistikens historia*, Uppsala.
- Johannesson, Lena (1982b), "Söndagspress och salongsblad. Folkligt och aristokratiskt i 1800-talets bildpress", i *Fataburen*.
- Johansson, Egil (1981), "Den kyrkliga lästraditionen i Sverige – en konturteckning", i *Ur nordisk kulturhistoria. Läskunnighet och folkbildning före folkskoleväsendet*, Jokipii, Mauno & Nummela, Ilkka (red.), Jyväskylä.
- Johansson, Ella (2006), "Arbetare", i *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Lorentzen, Jørgen & Ekenstam, Claes (red.), Möklinta.
- Johansson, K.F. (1921), "Westin, Jakob", i *Nordisk familjebok*, andra upplagan, band 32, Stockholm.
- Johansson, Lennart (2002), "Nykterhetsaposteln och sedereformatorn", i *Phänomenet Peter Wieselgren. Smälningen som blev historiker, biograf, präst och nykterhetsreformator i 1800-talets Sverige*, Aldén, Lars, Aronsson, Peter & Johansson, Lennart (red.), Växjö.
- Jonsson, Bengt & Jersild, Margareta (1963), *Svenska visor. En vägledning för studiecirklar*. Tillgänglig på http://visarkivet.se/online/svenska_visor.htm, citerad 4/1 2013.
- Jonsson, Bengt (1967), *Svensk balladtradition*, Uppsala.
- Jonsson, Bengt, Solheim, Svale & Danielson, Eva (1978), *The types of the Scandinavian medieval ballad. A descriptive catalogue*, Oslo.
- Kardell, S.J. (1922), "Zetterström, Karl", i *Nordisk familjebok*, andra upplagan, band 33, Stockholm.

- ”Kistbrev” (1911), osignerad artikel i *Nordisk familjebok*, andra upplagan, band 14, Stockholm.
- Kjellgren, Lennart (1995), ”Folkliga visor flutna ur en bondepenna. Om Pehr Thomassons dikter utgivna i skillingtryck”, i *Sumlen. Årsbok för vis- och folkmusikforskning*.
- Klemming, G.E. & Nordin, J.G. (1883), *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883*, Stockholm.
- Lagerqvist, Lars O. (2011), *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*, Lund.
- Laine, Tuija (1997), ”Arkkiveisut”, i *Vanhimma suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*, Laine, Tuija (red.), Helsingfors.
- Lenhammar, Harry (2000), ”Själaskatt och Himmelsk kärlekskyss – 1700-talets andaktslitteratur”, i *Sveriges kyrkohistoria. Individualismens och upplysningens tid*, band 5, Lenhammar, Harry (red.), Stockholm.
- Levlin, Jan-Erik (2008), ”Den industriella papperstillverkningens historia”, i *Ingen dag utan papper. Om papper och dess roll som kulturbärare*, Häkli, Esko (red.), Helsingfors.
- Lindström, Tom (2008), ”Papperets kemi”, i *Ingen dag utan papper. Om papper och dess roll som kulturbärare*, Häkli, Esko (red.), Helsingfors.
- Linnström, Hjalmar (1883–1884), *Svenskt boklexikon. Åren 1830–1865*, Stockholm.
- Lirberg, Mikaela & Skoglund, Anna-Karin (2002), ”’Ett vittert fruntimmer’. En studie av boktryckaränkor och speciellt fru Fougt”, magisteruppsats i biblioteks- och informationsvetenskap, Bibliotekshögskolan.
- Marklund, Andreas (2004), *I hans hus. Svensk manlighet i historisk behysning*, Umeå.
- Marklund, Andreas (2005), ”Bocken, räven & dygdiga damen. Könsmetaforer i svensk-dansk propaganda under stora nordiska kriget”, i *Historisk Tidskrift*, Köpenhamn.
- Marklund, Andreas (2006), ”På fädernas axlar. Faderssymboler, manlighet och patriotisk gemenskap under Stora nordiska kriget”, i *Scandia* 72:1.
- Melberg, Arne (1988), ”Den melodramatiska berättelsen”, i *Den svenska litteraturen. De liberala genombrotten 1830–1890*, Lönnroth, Lars & Delblanc, Sven (red.), Stockholm.
- Millqvist, V. (1917), ”Skillingpolitik”, i *Nordisk familjebok*, andra upplagan, band 25, Stockholm.
- Niinimäki, Pirjo-Liisa (2007), *Saa veisata omalla pulskalla nuotillansa. Riimillisen laulun varhaisvaiheet suomalaisissa arkkiveisussa 1643–1809*, Tammerfors.
- Nilsson, Anna (2012), *Lyckans betydelse. Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750–1850*, Lund.
- Nordmark, Dag (1999), ”NWT – anrik värmlandstidning”, i *Folk och press i rörelse*, Gustafsson, Karl Erik & Rydén, Per (red.), Göteborg.
- Nordmark, Dag (2001), ”Liberalernas segertåg (1830–1858)”, i *Den svenska pressens historia 2. Åren då allting hände (1830–1897)*, Nordmark, Dag, Johannesson, Eric & Petersson, Birgit (red.), Stockholm.
- Nordström, Annika (1999), ”Blinde-Petter och hans visor”, i *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*, Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.), Lund.
- Nordström, Annika (2002), *Syskonen Svensson. Sångerna och livet – en folklig repertoar i 1900-talets Göteborg*, Göteborg.
- Nyström, Lars (2007), ”Att göra omelett utan att slå sönder ägg. Skiftesvitsordet i teori och praktik. Laga skifte i Fyrunga 1844”, i *Historia. Vänbok till Christer Winberg*, Andersson Palm, Lennart & Sjöberg, Maria (red.), Göteborg.
- Odén, Klas (1902), *Östgötars minne. Biografiska anteckningar om östgötar i Uppsala 1595–1900*, Stockholm.
- Ollén, Bo (1996), ”Nya läseboken växer fram”, i *Från Sörgården till Lop-nor. Klassiska läseböcker i ny behysning*, Ollén, Bo (red.), Stockholm.

- Olog, Ulf Peder (2011), *Studier i folkets visor. Utgivna och kommenterade av Mathias Boström, Märta Ramsten och Karin Strand*, Stockholm.
- Onge, Walter J. (1990), *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet*, Göteborg.
- Petterson, Lars (1992), *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860*, Uppsala.
- Piø, Jørn (1969), *Produktionen af danske skillingsviser mellem 1770 og 1821 og samtidens syn på genren*, Köpenhamn.
- Piø, Jørn (1994), *Visemageren. 1800-talets skillingsvisekonge Julius Strandberg*, Vedbæk.
- Popular prints and imagery. Proceedings of an international conference in Lund, 5–7 October 2000* (2001), Bringéus, Nils-Arvid & Nilsson, Sten Åke (ed.), Lund.
- Ramsten, Märta (2011), "Ulf Peder Olog och inspelningsverksamheten", i *Noterat* 19.
- Rehnberg, Mats (1967), *Vad ska vi göra med de blanka gevär. Femton kapitel ur soldaternas liv*, Stockholm.
- Richardson, Gunnar (1963), *Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala motsättningar i svenska skol- och kulturpolitik under 1880-talet*, Göteborg.
- Ridderstad, Carl Fredrik (1882–1883), *Regnbågen. Interiörer från olika tider*, Stockholm.
- Runström, J.A. (1905), "Bondeson, August Leonard", i *Nordisk familjebok*, andra upplagan, band 3, Stockholm.
- Samhällsföreningen Vassmolösa Byalag (2001), "Ett evigt farväl i Vassmolösa". Tillgänglig på www.vassmolosa.nu, citerad 7/1 2013.
- Samlade visor. Perspektiv på handskrivna visböcker. Föredrag vid ett symposium på Svenskt visarkiv 6–7 februari 2008* (2008), Ternhag, Gunnar (red.), Uppsala.
- Savin, Kristiina (2011), *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*, Lund.
- Schück, Henrik & Warburg, Karl (1911), *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, andra upplagan, band 1, Stockholm.
- Schück, Henrik & Warburg, Karl (1926), *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, tredje omarbetade upplagan, band 1, Stockholm.
- Schück, Henrik (1890), *Svensk Litteraturhistoria*, band 1, Stockholm.
- Schön, Lennart (1988), *Historiska nationalbränskekonster för Sverige. Industri och hantverk 1800–1980*, Lund.
- Shepard, Leslie (1973), *The history of street literature. The story of broadside ballads, chapbooks, proclamations, news-sheets, election bills, tracts, pamphlets, cocks, catchpennies, and other ephemera*, Detroit.
- Smålands musikarkiv & Linnéuniversitetet (2012), *Visdatabas*. Tillgänglig på <http://www.folkvisa.se>, citerad 30/8 2013.
- Statistiska centralbyrån (2013), "Befolkningsutvecklingen i riket. År 1749–2012". Tillgänglig på http://www.scb.se/Pages/SSD/SSD_SelectVariables____340487.aspx?px_tableid=ssd_extern%3aBefUtv1749&rxid=8ff3526c-156d-499d-946d-cc5a5c7ee741, citerad 25/2 2013.
- Stenström, Ture (2009), *Bellman levde på 1800-talet*, Stockholm.
- Strand, Karin (2003), *Känsliga bitar. Text- och kontextstudier i sentimental populärsång*, Skellefteå.
- Strand, Karin (2012a), "Blinde Lindrots sång/klagan (Mig lyster ej att sjunga...)", i *Noterat* 20.
- Strand, Karin (2012b), "Drinkarbarnens död. Om melodrama och affektens politik i nykterhets-sånger i skillingtryck", i *Noterat* 20.
- Strindberg, August (1915 [1880–1882]), *Gamla Stockholm*, Stockholm.
- Sutherland, Madeline (1991), *Mass culture in the age of enlightenment. The blindman's ballads of eighteenth-century Spain*, New York.

- Swahn, Jan-Öjvind (1995), "Skillingtryck", i *Nationalencyklopedin*, band 16, Höganäs.
- Svedjedal, Johan (2000), Inledning i *Pål Värning. En skärgårds-ynglings äfventyr*, Carlén, Emilie (förf.), Stockholm.
- Svensk bok-katalog för åren 1866–1875* (1878), Stockholm.
- Svenska Akademiens ordbok över svenska språket* (1925), uppslagsord "Folkbok". Tillgänglig på <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, citerad 30/12 2011.
- Svenska Akademiens ordbok över svenska språket* (1973), uppslagsord "Skilling". Tillgänglig på <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, citerad 30/12 2011.
- Sylvan, Nils (1967–1969), "Per Adolf Granberg", i *Svenskt biografiskt lexikon*, band 17, Stockholm.
- Talve, Ilmar (1997), *Finnish folk culture*, Helsingfors.
- Tellenbach, Margareta (1990), *Bonadsmålningar och kistebrev. En bibliografi*, Lund.
- Tjeder, Ylva & Törngren, Margareta (2006), "Luckan i bild eller Bilden av Luckan", i *KB. Kungl. biblioteket i Humlegården och i (cyber)världen*, Törngren, Margareta (red.), Stockholm.
- Top, Stefaan, "Zwei Jahrhunderte Bänkelsängertradition in Flandern (1750–1950)" (1999), i *Europäische Ethnologie und Folklore im internationalen Kontext*. Red Ingo Schneider, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Wien.
- University of California (2011), "English Broadside Ballad Archive". Tillgänglig på <http://ebba.english.ucsb.edu>, citerad 10/12 2011.
- Utterström, Gustaf (1957), *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*, Stockholm.
- Vegesack, Thomas von (2005), *Stockholm 1851. Staden, människorna och den konservativa revolten*, Stockholm.
- Wetterberg, Gunnar (2009), *Pengarna & makten. Riksbankens historia*, Stockholm.
- Wieselgren, Harald (1889), *Bilder och minnen*, Stockholm.
- Wingård, Rikard (2011), *Att sluta från början. Tidigmodern läsning och folkbokens receptionsetetik*, Uddevalla.
- Wrangel, Evert (1894), "Några ord om folkets visor i uppteckningar och skillingtryck", i *Samlaren* 15.
- Åhlén, Bengt (1986), *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*, Åhlén, Agneta, Widgren Matlack, Lillemor & Hellmark, Christer (red.), Stockholm.

Namnregister

Namnregistret omfattar personnamn i brödtext och tabeller. Personnamn i referenser, tabeller och bilaga omfattas inte.

Adlersparre, Georg, 38
Afzelius, Arwid August, 76
Agrell, Nils, 53
Ahlström, Jakob Niklas, 79, 123
Albertus Pictor, 126
Almqvist, Carl Jonas Love, 6, 7, 124, 125, 127, 131
Andersen, Hans Christian, 98, 107
Andersin, Otto, 45
Andersson, Hans, 132
Andersson, Per, 120
Arvidsson, Adolf Ivar, 76, 123
Asplund, Anneli, 21, 116
Atterbom, Per Daniel Amadeus, 124
Bellman, Carl Michael, 76, 121
Berg, Maria, 47
Bergström, Richard, 23, 52
Bewick, Thomas, 30
Beyer, Hildegard, 20, 109
Bjersby, Martin, 34
Björkström, Magnus, 111
Blanche, August, 79, 121, 122
Bondeson, August, 23, 24, 48, 63–66, 92
Bonnier, Albert, 122
Boström, Mathias, 8
Braun, Wilhelm von, 87, 121, 122, 124, 129–132
Bremer, Fredrika, 131
Bring, Samuel, 34
Bringéus, Nils-Arvid, 16
Bruzelius, Emanuel, 28
Burke, Peter, 6
Bürger, Gottfried August, 128
Bäckström, John Vilhelm, 77
Böttiger, Carl Wilhelm, 77
Carlén, Johan Gabriel, 121–123, 128, 137

Cheesman, Tom, 6, 108, 110, 141
Christensson, Jakob, 128
Chronwall, Johan Henrik, 24, 45, 76, 78, 119
Collijn, Isak, 18, 19, 50, 51
Cramær, Maurits, 124
Curman, Johan, 73
Dahlberg, Erik, 64
Dahlgren, Carl Fredrik, 123
Dahlgren, Fredrik August, 97, 121
Dahlström, Johan August, 75, 126
Danielson, Eva, 8, 25, 45, 76, 77
Dannström, Johan, 123
Doré, Gustave, 30
Eek, Hilding, 34
Ekblad, Carl Olof, 72–75
Ekeblad, Karl Johan, 127
Ekmansson, Johan Samuel, 37–39, 68
Ericus Olai, 17
Erik XIV, 19
Eufrosyne, se Nyberg
Faber, Peter, 106, 121
Flygare-Carlén, Emilie, 122–124, 128
Forsberg, Anna Maria, 109
Franzén, Frans Michael, 76, 121, 132
Garpenhag, Lars, 8
Geijer, Erik Gustaf, 76, 124
Gellner, Ernest, 10
Giddens, Anthony, 133, 134
Glansen, Ida, 98
Goethe, Johann Wolfgang von, 14
Grafström, Anders Abraham, 123
Granberg, Per Adolf, 72, 91
Gustav III, 36, 41
Gustav Vasa, 52
Gutenberg, Johann, 16
Hallgren, Karin, 79
Hanselli, Per, 75, 128
Hedenius, Peter, 33
Hedin, Östen, 8
Heiberg, Johan Ludvig, 78
Hierta, Lars Johan, 125, 127, 131

Huhtala, Liisi, 22, 138
Huldberg, Per Adolf, 32, 75, 107
Hülphers, Abraham Abrahamsson, 64
Häggman, Ann-Mari, 47
Hörberg, Johan, 68, 69, 122
Jansson, Sven-Bertil, 134
Jarrick, Arne, 6, 7, 131
Jersild, Margareta, 8, 9, 12, 13, 22, 55, 83
Johan III, 19
Johannesson, Lena, 16, 29, 31
Johansson, Lennart, 133
Jolin, Johan, 123
Jonsson, Bengt, 9, 11, 13, 15, 17
Jonsson, Sara Johanna (A.F. Raams änka), 72, 73, 77
Karl XIV Johan, 69
Karlberg, Gun, 8
Klemming, Gustaf Edvard, 34, 73
Knorrning, Sophie von, 131
Kullberg, Anders Carlsson, 76, 121, 128, 136
Laurentsson, Amund, 18
Lenngren, Anna Maria, 76, 94
Lewis, Matthew Gregory, 136
Lilja, Elias, 133
Lindeberg, Anders, 79, 123
Lindgren, Carl, 13
Ling, Pehr Henrik, 129
Linnström, Hjalmar, 51, 120
Ljung, Martin, 94
Louise (kronprinsessa), 127
Lundberg, Johan Wilhelm, 34, 74, 75, 107
Lundström, Johan Pehr (Peter), 24, 72–75
Luther, Martin, 17
Madigan, Elvira, 5
Malmström, Per, 39
Marcus, Nathan, 75, 107
Marklund, Andreas, 18, 134
Mellin (Melin), Gustaf Henrik, 123
Mörk, Arthur, se Ekeblad
Nordahl Brun, Johan, 109
Nordenfeldt, Marie Charlotte, 133
Nordin, Johan Gabriel, 34, 73

Nordström, Annika, 95
Nyberg, Julia Kristina, 88, 117, 123
Nybom, Johan, 88, 127
Odd, Orvar, se Sturzen-Becker
Odel, Anders, 83, 109
Olrog, Ulf Peder, 7, 8, 56, 57, 64, 65
Olsdotter, Brita, 111
Ong, Walter, 118
Palmund, Maurits, se Cramær
Palmskiöld, Elias, 50, 63–65
Percy, Thomas, 47
Petterson, Lars, 66
Piø, Jørn, 76
Raam, se Jonsson, Sara Johanna
Ramel, Povel, 94
Ridderstad, Carl Fredrik, 75, 123, 126, 127, 130
Ridderstad, Christer, 2, 8
Runeberg, Johan Ludvig, 82, 124
Rydberg, Viktor, 22, 94
Schiller, Friedrich von, 14
Schutzen, Paul, 19
Schück, Henrik, 14
Shepard, Lesilie, 5
Sinclair, Malcolm, 52, 75, 83, 109
Sjöberg, Franz, 124, 125
Smith, Laurids, 109
Stagnelius, Erik Johan, 94
Strand, Karin, 8, 84, 95
Strandberg, Carl Wilhelm August, 123
Strandberg, Julius, 28, 45, 76, 78, 108
Strindberg, August, 11, 22
Strömblad, Uno, 7
Sturzen-Becker, Oskar Patrik, 10, 123
Sundqvist, C.G., 49
Sundqvist, Ernst Peter, 72
Sutherland, Madeline, 19, 100, 108
Swahn, Jan-Öjvind, 12
Svedjedal, Johan, 123
Svensson, Olaf, 18
Sylvenius, Andreas, 3, 23, 36–39
Säfström, Thure August, 85, 121

Talis Qualis, se Strandberg
Tang Kristensen, Evald, 98
Tegnér, Esaias, 124
Tellenbach, Margareta, 16
Thomasson, Pehr, 85, 88, 118, 119, 121, 129
Thorild, Thomas, 38
Thörnqvist, Owe, 94
Törnequist, Fredrik, 73
Törnequist, Johan Fredrik Christian, 27, 72–75
Ulvsson, Jakob, 17
Wadman, Johan Anders, 121, 129
Wahlbom, Johan Gustaf, 31, 126
Wall, Rudolf, 75, 107
Wallmark, Peter (Per) Adam, 68, 69
Vegesack, Thomas von, 55
Verne, Jules, 30
Westin, bröderna O. & A., 72, 75
Westin, Jakob, 63–66
Westrell, Eric, 72, 74
Wieselgren, Peter, 133
Willemark, Lena, 95
Wingenbach, Phillip P., 107
Wingård, Rikard, 12
Woolf, Virginia, 116
Wrangel, Evert, 6
Zetterström, Carl, 50, 53, 54, 63–66
Zibet, Christoffer Bogislaus, 37, 129
Åhlén, Bengt, 34, 38
Åkerback, Maj, 8
Åkerblom, J.F., 75, 107

Bilaga 1

Skillingtryck från 1851 i Uppsala universitetsbibliotek, Sv. litt., Folkvisor.

Trycken är sorterade i bokstavsordning efter titel. Författare omnämns första gången med förnamn, efternamn, födelse- och dödsår; därefter anges förnamnens initialer samt efternamn.

Linnström står för Linnström, Hjalmar (1883–1884), *Svenskt boklexikon. Åren 1830–1865*, Stockholm.

<i>Titel</i> Tryckeri Ort Signum	Inledningsord i visorna	Författare
<i>1851 års Bewärings-wisa, samt dessutom Twenne wackra Wisor</i> Huldbergiska Boktryckeriet Falun vol 19:1	1. Upp, bröder! för Konung och Fädernebygd 2. Då jag från hemmet drog 3. Bewäringskarl jag är och blir	1. Per Adolf Granberg (1770–1841) 2. Peter Faber (1810–1877), övers. Linus Adlerstam (1810–1891)
<i>Beskrifning öfwer Annandagsridningen samt 3:ne Staffans-Wisor</i> C.J. Forssell Skara vol 19:47	1. Det är wäl Annandag-Jul i år, Det tackom wi så gerna 2. Staffan war en stalledräng, Hollt dig wäl folan min 3. I Bethlehem i Juda en stjerna upprann	
<i>En alldeles ny Bewärings-Wisa att, efter egen behaglig melodi, sjungas, under marscherandet till Sanna Hed</i> S. Falk Örebro kaps 1840–56	Glad, munter och hurtig jag går för att lära	

<i>En alldeles ny, eftertänklig Visa, om en wacker Torpareflickas märkwär- diga lefnadsöden</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:76	Wid sexton års ålder jag älskade re'n En gosse så ömt och förtroligt	"författad af henne sjelf, till warning för alla unga flickor"
<i>En ny och rolig VISA om HERR FRANZ och HERR LARS</i> J.A. Dahlström Stockholm vol 19:77	Hvem känner ej herr Franz? Hvem kän- ner ej herr – uff, uff, uff!	Johan August Dahl- ström (?-?) enl. Linnström
<i>En ny visa om Den stora Gås-marschen</i> J.A. Dahlström Stockholm kaps 184c-56	Det hände sig en qväll, Det hände sig en – mak, mak, mak!	Ev. J.A. Dahlström
<i>En ny, mycket rörande Visa om Läsare-Sällskapet hos Gustafssons</i> P.A. Huldbergs Bok- tryckeri Stockholm vol 19:23	Inte är det just så länge se'n Att wi började med Läsningen.	Carl Gustaf Modigh (1812-1877) enl. Linnström
<i>Eremitens Visa</i> J.W. Lundberg Stockholm vol 19:2b	Kom Eremit, och om du hyser Nog ömhet i ditt bröst	Oliver Goldsmith (1730-1774), okänd övers.
<i>Fem aldeles nya Wisor</i> P. Hanselli Uppsala vol 18 b:24	1. Om våren, när träden bli gröna i parken 2. Nina, liten tärna, Satt inwid en sjö 3. Farwål – jag får ej mer dig trycka 4. Stick ut, min båt, med förlig wind 5. Wäl den, som bor i eget bås	1-4. Pehr Thomas- son (1818-1883) 5. Johan Anders Wadman (1777- 1837)
<i>Fem aldeles nya Wisor</i> P. Hanselli Uppsala vol 18 b:26	1. Jag stackare lille får wandra omkring 2. Må doktorn säga att man får gikt 3. Gamla Klunk, en flitig Bachi kund 4. Af alla färger, ack, ändå 5. Glada sång, ljud fritt i skogen	1. P. Thomasson 5. -:-

<p><i>Fem alldeles nya och mycket vackra Wisor</i> C.J. Forssell Skara vol 19:42</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mossbelupen hydda, Står wid Heclas fot 2. Der växer upp en lilja i gröna rosen-dalen 3. Unga flicka! i din vår Bind dig myrtenkransen 4. Med sorgse ton jag sjunga will 5. I ensliga stugan, en kulen qväll 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Christina Charlotta Berger (1784–1852) enl. Linnström 3. Frans Michael Franzén (1772–1847) 5. Anders Abraham Grafström (1790–1870)
<p><i>Fem alldeles Nya Wisor</i> Chr. Törnequist Norrköping kaps 1840–56</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ensam i skuggrika dalen 2. Farwål, Sophie, wi se hwarandra åter 3. Kom sköna flicka, walsa med mig 4. God dag min sköna och så min vän Finns här bränwin? 5. O store Prins! ditt öde jag betänker 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Carl Lindegren (1770–1815)
<p><i>Fem alldeles Nya Wisor</i> Chr. Törnequist Norrköping vol 19:54</p>	<p>Dubblett till ovanstående</p>	<p>Dubblett till ovanstående</p>
<p><i>Fem alldeles Nya Wisor</i> C.F. Ridderstad Linköping vol 19:30</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Här står jag nu ensam på stranden 2. Ett rysligt mord wi skåda fick 3. En vän, som will uppriktig vara 4. Bewäringsgossar födda adertonhundradra trettio 5. Ser jag fogeln flyga öfwer fjärden 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Ev. Samuel Skeder (?–?)
<p><i>Fem alldeles Nya Wisor</i> C.F. Ridderstad Linköping vol 19:32</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. I min ungdom det roar mig sjunga 2. Kom kom, sköna Kerstin och gif mig din hand 3. Näns du att gå från din maka? 4. En timmerman, som höll uppå 5. Å gäftas lär vara ohischeli bra 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jan Erik Lindqwist (?–?), ”en daldränk” 3. Vilhelmina Stålberg (1803–1872)
<p><i>Fem alldeles nya Wisor</i> Chr. Törnequist Norrköping vol 19:53</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ur stormarna ser jag en aflägsen hamn 2. Jag stod för spegeln för att kamma 3. Från de nordiska fjell, till de sydliga tjell 4. Hwad larm ifrån Norden 5. Om re’n, wid helga klockors ljud 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Carl Wilhelm Böttiger (1807–1878) 3. ”Gardisten Åström” 5. Johan Ludvig Runeberg (1804–1877)

<p><i>Fem Alldeles Nya Visor</i> C.F. Ridderstad Linköping vol 19:33</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ut i min sorg och ängslan jag mig en wisa gör 2. O! älskade Leonard! Mathilda 3. Af allt det goda, som man förtär 4. I Stockholm der har jag warit rätt nu 5. Sätt machinen i gång 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Arvid David Hummel (1778–1836) 3. Mauritz Cramær (1818–1848) 5. Otto Lindblad (1809–1864)
<p><i>Fem alldeles Nya Visor</i> Chr. Törnequist Norrköping vol 19:57</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ut i Nordens isbetäckta dalar 2. Der bodde en Herre wid Hamborja bro 3. Det gick en Jungfru åt gröna lunden 4. På fjällen står min hydda 5. Jag är så ung, min blod så het 	
<p><i>Fem andeliga Visor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:66</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Långt från min Fader 2. Lilla Hilda har en dufwa 3. Haf trones Lampa färdig 4. Bröder och Systrar och himmelens Wänner 5. Yttersta dagen rätt fröjdefull blifwer 	<ol style="list-style-type: none"> 2. P. Thomasson 5. Magnus Brynolf Malmstedt (1724–1798)
<p><i>Fem Kärleks-Visor</i> P. Elias Norman Kristinehamn vol 19:12</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ensam i skuggrika dalen 2. Ack! högsta himmel och fallande jord 3. Farwäl! farwäl! O älskade Adolph jag satt 4. Huru kan jag wara nöjder, Huru kan jag wara glad 5. Hilma! min vän! Slumrar du än? 	<ol style="list-style-type: none"> 5. Erik Johan Stagnelius (1793–1823)
<p><i>Fem nya och vackra Visor</i> Lundberg & C:o Stockholm vol 19:19</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jag är en Pilgrim från Deli stränder 2. Malins milda öga 3. En fattig Smälänning från bygda jag drogs 4. Uppå mitt Gottland 5. På öppna fönstrets böljande gardin 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Johan Isidor Dannström (1812–1897) 3. Carl Fredrik Dahlgren (1791–1844) 5. Israel Tollin (1803–1866) enl. Linnström

<p><i>Fem Nya Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:46a</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Der som Herrgålms hwita gafwel 2. Der wexte en ros så fager opp 3. Det lyser ett bloss både höst och vår 4. Sköna flicka, tillåt mig 5. När såg man några unga två 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Johan Gabriel Carlén (1814–1875) 2. Pehr Henrik Ling (1776–1839) 3. Samuel Johan Hedborn (1783–1849) 4. Ev. Emanuel Johann Schikaneder (1748–1812), okänd övers. 5. Carl Magnus Envallsson (1756–1806)
<p><i>Fem utmärkt vackra och alldeles Nya Wisor</i> C.F. Ridderstad Linköping vol 19:52</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jag gick mig ut en aftonstund 2. Wi äfwen fordra en reform 3. Guds frid! min lilla stuga 4. O, hwad är Julen nu mot förr 5. När solen går upp öfwer skogens bryn 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Wilhelm von Braun (1813–1860) 3. Johan Nybom (1815–1889) 4. W. v. Braun 5. Ev. C.F. Dahlgren
<p><i>Fem utmärkt vackra och alldeles Nya Wisor</i> Chr. Törnequist Norrköping kaps 1840–56</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kring stad och land ett hjertligt jubel klingar 2. Du kämpande, stolta, oändliga haf 3. Fritt är sjömannens lif och med trotsande kraft 4. Surr, surr! Trögt går rocken 5. Det satt en gång en korp uti ett träd 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Karl Johan Ekeblad (1817–1895) 3. August Blanche (1811–1868) 4. W. v. Braun 5. Frans Victor Oscar Hyckert (1811–1859)
<p><i>Fem vackra Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:67</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. En fattig Smälänning från bygda jag drogs 2. Wäl somliga sucka och klaga sin tid 3. Råcken surrar, lampan brinner 4. Ej långt ifrån kyrkogårds muren 5. Der wigdes af presten två hjertan tillhopa 	<ol style="list-style-type: none"> 1. C.F. Dahlgren 2–3. P. Thomasson 4–5. J.G. Carlén
<p><i>Fyra aldeles nya Wisor</i> P. Hanselli Uppsala vol 18 b:25</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Gossen min bor i Alunda by 2. Hände sig en helgedagsqwäll 3. En ung Baron på gångarn grå 4. Blif söta Carin, blif hos mig! 	<ol style="list-style-type: none"> 1–2. Arwid August Afzelius (1785–1871) 3. J.A. Wadman
<p><i>Fyra mycket vackra Wisor</i> Chr. Törnequist Norrköping vol 19:60</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Hwarmed skall jag trösta mig 2. Om re'n, wid helga klockors ljud 3. Jag huggit tills min kraft förgått 4. [en prosatext] 	<ol style="list-style-type: none"> 2–3. J.L. Runeberg

<i>Fyra mycket vackra Wisor</i> P. Elias Norman Kristinehamn vol 19:13	1. Leonard han älskade Mathilda 2. Näns du att gå från din Maka? 3. Mossbelupen hydda, Står wid Heclas fot 4. I tornets djup, fördold för werldens öga	1. A. D. Hummel 2. V. Stålberg 3. C.C. Berger 4. Bernhard von Beskow (1796–1868)
<i>Fyra nya och utmärkt vackra Wisor</i> C.G. Rydin Borås vol 19:35	1. Nu dagen drog bort öfwer Kolmårdens berg 2. Den för andra gången utkastade Skräddaren 3. Der som herrgålms hwita gafwel 4. Aldrig har jag sett på så befängit – sa'n	1–2. J.G. Carlén
<i>Fyra nya och utmärkt vackra Wisor</i> C.G. Rydin Borås vol 19:29	1. Kring skogen flög wintern så bitande kall 2. Jungfrun hon gångar på högan berg 3. Hwem will ha mitt hjerta, qwinnor? 4. Adjö min wän och täcka Flicka	1. Se ovan 3. Johan David Valerius (1776–1852) enl. Linnström
<i>Fyra nya och vackra Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:71	1. Glada sång ljud fritt i skogen 2. Jag har intet bröd Gif mig en slant 3. En herreman så stolt och bälld 4. En ung Baron på gångarn grå	3. P. Thomasson 4. J.A. Wadman
<i>Fyra nymodiga Wisor, upptecknade och utgifne af G.A.</i> S. Falk Örebro kaps 1840–56	1. Den gang jeg drog afsted 2. Framåt, I gossar blå! 3. Kom, lilla du, dansa med mig 4. Hwarje dag Sjunger jag	1. P. Faber 2. Oscar Patric Sturzen-Becker (1811–1869)
<i>Fyra stycken alldeles nya och mycket vackra Wisor</i> J.F. Åkerbloms Boktryckeri Falun vol 19:44	1. Moder jag är trött, nu will jag sofwa 2. Sjelfwa Naturen kan ej gifwa större fröjd 3. Se god afton och god qwäll 4. När som jag war på mitt adertonde år	1. Hans Christian Andersen (1805–1875), okänd övers.
<i>Fyra utmärkt vackra och alldeles Nya Wisor</i> C.O. Ekblad & Comp. Västervik vol 19:48	1. Att utsprida glädje i våra bröst 2. Till kärlekens hemland jag längtar igen 3. I Stockholm der har jag warit rätt nu 4. Uppå den sköna stranden 5. Säg fogel hwarför' qwittrar du	1. J. Iverson (?–?) enl. Linnström 2. Ev. J.G. Carlén 5. Elias Wilhelm Ruda (1807–1833)

<i>Fyra vackra Nya Wisor</i> Chr. Törnequist Norrköping vol 19:56	1. Det lyser ett bloss både höst och vår 2. Ack hur hastigt flyger ej minuten! 3. Då den bleka månens strålar faller 4. Kom, raska gossar alla	S.J. Hedborn
<i>Fyra vackra och alldeles nya Kärleks-Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:68	1. Jag sjunger och dansar 2. Farwäl nu med lycka, farwäl nu med fröjd 3. Hör på ho' lilla Greta 4. Rättnu af mina blomningsdar	1-2. Fredrik August Dahlgren (1816-1895) 3. Johan Jolin (1818-1884) 4. F.M. Franzén
<i>Fyra vackra Wisor</i> Huldbergska Boktryckeriet Falun vol 19:21	1. Det war en Herres tjenare, Som i en höwålm stod 2. Frukta Gud, föräldrar ära 3. Ensam och förglömd jag ilar 4. Det war en tid, jag kallades 'den lilla,'	3. Julia Kristina Nyberg (1785-1854) 4. Jens Immanuel Baggesen (1764-1826), övers. av Johan Henrik Kellgren (1751-1795)
<i>Fyra vackra Wisor.</i> Chr. Törnequist Norrköping kaps 1840-56	1. Hur dyster lunden är I denna midnattstimma! 2. Ensam gick en tärna Ledd af nattens stjerna 3. Suckar, tårar, böner, knäfall, ånger 4. Jag heter Papageno, jag!	2. J.K. Nyberg 3. C. Lindegren 4. E.J. Schikaneder, okänd övers.
<i>Hjeltarnes Samtal</i> O. & A. Westin Kalmar vol 18 b:20	Sist, när på ljuflig blomsterplan	Anders Odel (1718-1773)
<i>Hjeltarnes Samtal</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:70	Sist, när på ljuflig blomsterplan	A. Odel
<i>Hjeltarnes Samtal</i> L. Blomdahls Boktryckeri Sundsvall vol 19:39	Sist, när på ljuflig blomsterplan	A. Odel
<i>Jul- och Sommar-Fröjd, innehållande:</i> C.J. Forssell Skara vol 19:28b	1. Wid Betlehems krubba dig helsar 2. Guds frid! min lilla stuga 3. Bewars, hwad buller, sus och dus 4. Wi äfwen fordra en reform 5. En Yngling, ren som Solens strålar 6. Gröna julle halka lätt på wågor	2. J. Nybom 3. J.G. Carlén 4. W. v. Braun

<p><i>Kärleks- och Krigs-Visor</i> C.J. Forssell Skara vol 19:45</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. O Wermland, du sköna, du herrliga land 2. Å jänta å ja 3. Jag munter alla dagar lefwat 4. Adjö och farwäl min lilla goda wän 5. Krigarn hwilar 6. Hur ljuft att bo, hur godt att wara 7. Klockarefar, han skall allting bestyra 8. Hur ödets lott än faller 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Anders Fryxell (1795–1881) 2. F.A. Dahlgren 5. Carl Fredrik Ridderstad (1807–1886) efter Thomas Campbell (1777–1844) 7. John Vilhelm Bäckström (1813–1892)
<p><i>N:o 1. Visor och Berättelser</i> P. Larsson Eskilstuna vol 19:6</p>	<p>Om den fick lefwa, hwar person</p>	<p>A. Blanche</p>
<p><i>N:o 2. Visor och Berättelser</i> P. Larsson Eskilstuna vol 19:7</p>	<p>I gamla Husaby fordna kloster</p>	<p>J.G. Carlén</p>
<p><i>N:o 3. Visor och Berättelser</i> P. Larsson Eskilstuna vol 19:8</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ensam gick en tärna 2. Jag är så ung, min blod så het 3. Bälten Wi spänna Och brynjor wi draga 	<ol style="list-style-type: none"> 2. W. v. Braun 3. Johan Olof Wallin
<p><i>N:o 4. Visor och Berättelser</i> P. Larsson Eskilstuna vol 19:9</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Af all möjlig själaföda 2. Unga Flickor som bli gifta 3. Det war en tid det bodde ut Norden 4. Goda Gosse! glaset töm 5. Älskwärda Ros! så täck och så mild 	<ol style="list-style-type: none"> 1. W. v. Braun 3. Erik Gustaf Geijer (1783–1847) 4. F.M. Franzén 5. Jean-Francois Marmontel (1723–1799), okänd övers.
<p><i>N:o 5. Visor och Berättelser</i> P. Larsson Eskilstuna vol 19:10</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Märtha! nu för dig är tiden inne 2. När jag bärs ur mitt hus 3. Wären är kommen, På sina kransar 4. Sköna nejd, som herrligt strålar 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Carl Anders Roth (1764–1803) enl. Linnström 3. C.F. Dahlgren
<p><i>N:o 6. Visor och Berättelser</i> Larssonska Boktryckeriet Eskilstuna vol 19:11</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. I nästa Socken uti en by 2. Bort wid en grind uti en skog 3. Venus, Minerva, Mars bland de djerfwa 4. Kärlek och Bacchus helgas min skål 	<p>2–4. Carl Michael Bellman (1740–1795)</p>

<p><i>Sex alldeles Nya Wisor</i> C.F. Ridderstad Linköping vol 19:31</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Förgäfwes uppå stigen jag dig att möta går 2. Jag minnes Dig, när daggens perlor droppa 3. Hwi längtar du åter 4. Det war en rasker yngling 5. Till en ung flicka jag kärlek tog 6. Ack hur hastigt flyger ej minuten! 	<ol style="list-style-type: none"> 1. S.J. Hedborn 3. Elias Sehlstedt (1808–1874)
<p><i>Sex nya och mycket wackra Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:63</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ja, dagen till prydnad och könet till ära 2. Lika swårt det är att fria, Som det lätt att älska är. 3. Flicka, skall jag allt för dig försaka! 4. Och liten Karin 5. S'ulen ni ej hanla å mek lell – san 	<ol style="list-style-type: none"> 2. W. v. Braun 3. Anders Carlsson af Kullberg (1771–1851) 5. A. Blanche
<p><i>Sex nya wackra Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:65</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. En herreman, så stolt och bald 2. Jag sjunger och dansar, så glad i mitt sinn 3. Flicka lilla, will du älska mig? 4. Bästa lifwet under solen 5. Godt folk! jag will sjunga min wisa igen 6. S'ulen ni ej hanla å mek lell – san 	<ol style="list-style-type: none"> 1. P. Thomasson 2. F.A. Dahlgren 3–4. P. Thomasson 5–6. A. Blanche
<p><i>Sex stycken nya Krigs- och Bewärings-Wisor</i> J.F. Åkerbloms Boktryckeri Falun vol 19:43</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Så warmt för Kung och fosterland 2. Bewäringskarl jag är och blir, Om icke Corporal 3. Bort plog och spade ur min hand! 4. Som Söner af det gamla Norden 5. Djupt i hafwet på demantehällen 6. Jag för Soldater tycke har 	<ol style="list-style-type: none"> 3. F.M. Franzén 4. Karl August Nicander (1799–1839) 5. A.A. Afzelius 6. Adolf Bäuerle (1786–1859), övers. Carl Gustaf Nordfors (1763–1832)
<p><i>Sex wackra och alldeles nya Kärleks-Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:69</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. På Öland fanns det en 'fänta' skön 2. Och gossen gick sig ut i morgonstund 3. Och jungfrun hon gångar åt blomsteräng 4. Jag drömde, att jag henne såg 5. Lilla wackra flicka, om du will 6. Ser jag de blommor små 	<ol style="list-style-type: none"> 2. F.A. Dahlgren 3. F.A. Dahlgren 5. Bengt Henrik Alstermark (1800–1840)

<p><i>Sju alldeles Nya Visor</i> Chr. Törnequist Norrköping vol 19:55</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Alla som lider, Måste omsider 2. Säg fogel, hwarför' qwittrar du 3. Se blomman uti lunden 4. Hjertat klappar i mitt bröst 5. Uppå denna sköna stranden 6. Jag gick mig ensam ut åt lunden att spatsera 7. Jag för soldater tycke har 	<p>2. E.W. Ruda, inte Gustaf Lindqwist, som trycket anger.</p>
<p><i>Sju alldeles nya Visor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:64</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Bästa lifwet under solen 2. Flicka lilla, will du älska mig? 3. Hwarför skulle du mig swika 4. Aldrig nånsin jag förglömmet 5. Ensam i skuggrika dalen 6. Jag längtar hä'n från stadens qwalm 7. Det gångar sig två flickor åt rosendelund 	<p>1-4 & 6. P. Thomason</p>
<p><i>Sju mycket vackra och alldeles nya Visor</i> Lundberg & C:o Stockholm vol 19:16</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Här står jag nu ensam på stranden 2. Från det höga ingen stråle lyste 3. Wid foten af alpen 4. Då den bleka månans stråle faller 5. Sätt machinen i gång, Herr Kapten 6. Wintren rasat ut 7. Då jag från hemmet drog 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Charlotte Seuerling (1782/84-1828) 3. C.W. Böttiger 5. O. Lindblad 6. Herman Säterberg (1812-1897) 7. P. Faber, övers. L. Adlerstam
<p><i>Sju mycket vackra och alldeles nya Visor</i> J.W. Lundberg Stockholm vol 19:17</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Krigarn hwilar sig i mark och skog 2. Bröder, hörden j signalen 3. Hwad är det wäl som i om våren gör 4. Lite sörjer jag fastän 5. Tiggande gästen, Läsarepresten 6. Swart i synen som en kaja 7. Godt folk jag will sjunga min wisa igen 	<ol style="list-style-type: none"> 1. C.F. Ridderstad efter Thomas Campbell (1777-1844) 2. Carl Gustaf Theodor Feuk (1809-1879) 4-6. W. v. Braun
<p><i>Skandinavisk Krigssång</i> P.A. Huldbergs Boktryckeri Stockholm vol 19:26</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dengang jeg drog afsted 2. Då jag från hemmet drog 	<ol style="list-style-type: none"> 1. P. Faber 2. -:-, övers. L. Adlerstam
<p><i>Skandinaviska Krigs-Sånger</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:74</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tram, tram, tram! 2. Dengang jeg drog afsted 3. Då jag från hemmet drog 4. Framåt, I gossar blå 5. Landsoldaten har sitt hem 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Johan Nybom 2. P. Faber 3. -:-, övers. L. Adlerstam 4. O.P. Sturzen-Becker

<i>Sång för 1851 års Östgötha Bewäring</i> C.F. Ridderstad Linköping vol 19:81	Trumpeten smattrar och den bjuder	"Samma Bewäring tillignad af en Kamrat"
<i>Sång till Norrländningens Hemlängtan</i> J.W. Lundbergs Boktryckeri Stockholm vol 19:28a	Hwi längtar du åter till Fädrenes Land	E. Sehlstedt
<i>Sång till Norrländningens Hemlängtan</i> P.A. Huldbergs Boktryckeri Stockholm vol 19:24	Hwi längtar du åter till Fädrenes Land	E. Sehlstedt
<i>Tio utmärkt vackra och alldeles Nya Wisor</i> C.O. Ekblad & Comp. Västervik vol 18 b:23	1. Upp Swenskar och Norrmän med wapen i hand 2. På en ödslig håll Står mitt lugna tjäll 3. Midtemot, twärsöfwer gatan 4. Re'n lärkan börjat sin vackra sång 5. Hör, sjöman, Liskan sade 6. Jag sjunger och dansar 7. Skönaste perlor ur hafwet kan man fiska 8. Den första af mina friare war en sprätt 9. Kom lilla mamsell Malin 10. Jäg bor ner i Skääne	1. "Soldaten N:o 67 Ståhl vid Kronobergs regemente och Ljungby kompani år 1848" 2. H. Säterberg 6. F.A. Dahlgren 7. A. Blanche 8-10. Thure August Säfström (1813-1888)
<i>Tio utmärkt vackra och alldeles Nya Wisor</i> C.O. Ekblad & Comp. Västervik vol 19:49	Dubblett till ovanstående	Dubblett till ovanstående
<i>Toe ganske nye Danske Wisor</i> N. Marcus Stockholm vol 19:3	1. Ak Elskede, höre min röst 2. En munter Rider vantrede	

<p><i>Tre alledeles nya och wackra Wisor</i> Chr. Törnequist Norrköping vol 19:59</p>	<p>1. Will du lära dig skridsko åka 2. Ack, du min moder! säj, hwem dig sände 3. Blott mina luftsloft icke ramla</p>	<p>1. W. v. Braun 2. C.M. Bellman</p>
<p><i>Tre nya och wackra Kärleks-Wisor</i> Chr. Törnequist Norrköping kaps 1840–56</p>	<p>1. Från hem, med korsets fana 2. Kom, sista gången, kom till mig! 3. En ung Baron på gångarn grå</p>	<p>1. Alexandre de Laborde (1773–1842), övers. Per Daniel Amadeus Atterbom (1790–1855) 2. A.A. Grafström 3. J.A. Wadman</p>
<p><i>Tre nya och wackra Sjömanswisor</i> J.W. Lundberg Stockholm vol 19:18b</p>	<p>1. Och Far min, salig, han war en skeppare han 2. När öfwer hafwet stormen flyger 3. Så drag du hän, min unga sånggudinna</p>	<p>1. E. Sehlstedt</p>
<p><i>Tre wackra och sinnrika Folkwisor</i> Huldbergska Boktryckeriet Falun vol 19:22</p>	<p>1. Då jag från hemmet drog 2. Herr Lager han tjente 3. Och liten Karin tjente</p>	<p>1. P. Faber, övers. L. Adlerstam</p>
<p><i>Trenne andeliga Wisor</i> A.P. Landin, Gävle vol 19:50</p>	<p>1. Jag har här ingen blifwande stad 2. Min Födelsedag, Förtjenar att jag 3. En wisa will jag sjunga, Om tal i Skriften finns</p>	
<p><i>Trenne mycket wackra Kärleks-Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:73</p>	<p>1. En Krigsman så bälld och en Fröken så grann 2. Den sköna Emma tröslös låg 3. Min wän, om du will rätt igenom werlden wandra</p>	<p>1. A.C. af Kullberg</p>
<p><i>Trenne mycket wackra Wisor</i> P. Elias Norman, Kristinehamn vol 19:80</p>	<p>1. Af allt det goda, som man förtär 2. Kom hjelp mig ner från wagnen här! 3. I min ungdom det roar mig sjunga</p>	<p>1. M. Cramær 2. Pehr Ulric Huldberg (1784–1834) efter Theodor Körner (1791–1813)</p>

<i>Trenne Nya Danska Wisor</i> N. Marcus Stockholm vol 19:4	1. Moder jeg er trätt nu vil jeg sove 2. Fra dit blaa Öie, straalere Kjerligheden 3. Adskild fra dig jeg er dig nær	1. H.C. Andersen
<i>Trenne nya och utmärkt vackra Wisor</i> C.G. Rydin Borås vol 19:36	1. Der Kattogats vågor från främmande länder 2. En Krigsman så bälld 3. Halloh, halloh, halloh!	1. J.G. Carlén 2. Matthew Gregory Lewis (1775–1818), övers. A.C. af Kullberg
<i>Trenne nya och utmärkt vackra Wisor</i> C.G. Rydin Borås vol 19:37	1. På vägen, som leder till Warola by 2. Ensam i skuggrika dalen 3. Mossbelupen hydda	1. J.G. Carlén 3. C.C. Berger
<i>Trenne Sjömans-Wisor</i> P. Elias Norman Kristinehamn vol 19:78	1. Der bodde en herre wid Hamburja bro 2. Det blåser nordost, se flögeln på topp 3. Du redelige sjöman som vågar ditt blod	
<i>Trenne utvalda Wisor</i> O. & A. Westin Kalmar vol 18 b:19	1. Från fönstret såg Lina den blommande lund 2. I hyddan der borta 3. En fluga af det vackra slag	1. J.K. Nyberg 2. A.C. af Kullberg 3. Nils Erik Almgren (1789–1859) enl. Linnström
<i>Trenne utvalda, mycket märkwärdiga och underhållande Wisor</i> O. & A. Westin Kalmar vol 18 b:21	1. I skimrande bruddrägt, så hwit som en snö 2. Här står jag nu ensam på stranden 3. Råttan gnager fångsel-muren	1. Adelberg von Chamisso (1781–1838), övers. J.G. Carlén
<i>Trenne vackra och ny-modiga Wisor</i> J. Hamberg Söderhamn vol 19:58	1. En wisa will jag sjunga för er alla 2. Om jag hade penslar 3. Nu samlas wi bröder, god dag på en hwar	
<i>Trenne Wisor</i> P. Elias Norman Kristinehamn vol 19:15	1. I Nora socken och Becketorps by 2. En wisa Jag nu sjunga må 3. I Wermland är lustigt att lefwa och bo	1. Lisa Ersdotter (?-?) enl. Linnström

<p><i>Twenne alldeles nya Kärleks-Wisor</i> Huldbergska Boktryckeriet Falun vol 19:20</p>	<p>1. En wisa will jag sjunga, Törhända den blir lång 2. Jag må mig wisst sjelfwer olyckelig skatta</p>	
<p><i>Twenne alldeles Nya och mycket wackra Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:61</p>	<p>1. I Kyrkoherdens trädgård wid Taubenhain 2. Jag länge önskat att till sta'n Få komma</p>	<p>1. Gottfried August Bürger (1747–1794), övers. A.C. af Kullberg</p>
<p><i>Twenne alldeles nya Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:75</p>	<p>1. Ung Erik mötte Karin sin 2. Will han surt, så will hon sött</p>	<p>1. P. Thomasson</p>
<p><i>Twenne Bewärings-Wisor och Twenne Folk-Sånger</i> P. Elias Norman Kristinehamn vol 19:79</p>	<p>1. Bort plog och spade ur min hand! 2. Bewäringskarl jag är och blir 3. Kung C a r l, den unga hjelte 4. Det gamla Götha Lejon hwilar</p>	<p>1. F.M. Franzén 3–4. Esaias Tegnér (1782–1846)</p>
<p><i>Twenne mycket wackra Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:72</p>	<p>1. En wacker hustru hette Thora 2. Der bodde en Herre wid Hamburja Bro</p>	
<p><i>Twenne mycket wackra Wisor</i> P. Elias Norman Kristinehamn vol 19:14</p>	<p>1. Guds Son är född i Bethlehem 2. En Wisa will jag sjunga, Om Tal i Skriften fins</p>	
<p><i>Twenne mycket wackra Wisor</i> A.P. Landin Gävle vol 19:51</p>	<p>1. Hwad glada, muntra nöjen 2. Bor jag på de höga fjell</p>	<p>2. J.D. Valerius</p>
<p><i>Twenne mycket wackra Wisor</i> J.P. Lundström Jönköping vol 19:62</p>	<p>1. Statt stilla, du flicka! och se dig wäl före 2. Med sorgse ton jag sjunga will</p>	<p>1. "Brita Olsdotter"</p>

<p><i>Twenne nya och mycket wackra Wisor</i> J.F. Åkerbloms Boktryckeri Falun vol 19:46b</p>	<p>1. O menniska! besinna dig 2. I Nora Socken och Becketorps By</p>	
<p><i>Twenne nya och utmärkt wackra Krigs-Wisor</i> C.J. Forssell Skara vol 19:41</p>	<p>1. Den skönaste lott, som här finns på vår jord 2. Hwem känner icke korporaln 3. Om min ungdom det rogar mig att sjunga 4. Nej, jag will ej bli kär 5. Måndan reste Lottas mamma 6. Ensam i skuggrika dalen</p>	<p>2. Fredrik Berndtson (1820–1881) 4. C.F. Dahlgren</p>
<p><i>Twenne stycken alldeles nya och märkwärdiga Sorge-Wisor</i> L. Blomdahls Boktryckeri Sundsvall vol 19:40</p>	<p>1. Nu börjar jag att sjunga, En liten sorgesång 2. Med sorgse ton jag sjunga will, Du som det hör märk noga till 3. En wisa will jag sjunga för kära wännen min</p>	
<p><i>Twenne Wisor</i> A. Nilsson, Eksjö vol 19:5</p>	<p>1. Ja, mitt förnuft war wisst sin kos 2. Är man ungskarl, är man rik</p>	<p>1. J.G. Carlén</p>
<p><i>Twänne alldeles Nya Wisor</i> C.F. Ridderstad Linköping vol 19:34</p>	<p>1. Der satt två kämpar en sommarqväll 2. Don Carlo swor att älska Ida</p>	
<p><i>Walda Sånger</i> J.W. Lundberg Stockholm vol 19:18a</p>	<p>1. Af allt det goda, som man förtär 2. I Wermland är lustigt att lefwa och bo 3. Finnes wäl på hela vår planet 4. Om på din nästa du skörda will 5. Jag, som spelat har Adonis 6. Ut i Hamburg har qwinnan en egen natur 7. Hör på ho' lilla Greta</p>	<p>7. J. Jolin</p>
<p><i>Wisa om en Flicka, genom högfärd bedragen att trampa på twenne brödkakor wid gåendet öfwer en liten dy</i> J.W. Lundberg Stockholm vol 19:2a</p>	<p>Med sorgsen ton jag sjunga will</p>	

<i>Visa. Flicka, jag är trött</i> J.W. Lundbergs Bok- tryckeri Stockholm vol 19:27	Flicka, jag är trött; nu will jag sofva	H.C. Andersen, bearbetning
<i>Visa. Flicka, jag är trött</i> P.A. Huldbergs Bok- tryckeri Stockholm vol 19:25	Flicka, jag är trött; nu will jag sofva	H.C. Andersen, bearbetning
<i>Visa. Flicka, jag är trött</i> R. Wall Stockholm vol 19:38	Flicka, jag är trött; nu will jag sofva	H.C. Andersen, bearbetning
<i>Åtta alldeles nya mycket muntra och trefliga Wisor</i> O. & A. Westin Kalmar kaps 1840-56	1. Ack, hur hastigt kilar icke supen 2. Bort i en skog i 'Tuskland' 3. Krögaresäten, herrliga lundar 4. Lik en Aphrodite inbäddad mellan dunen 5. Ack, om wi hade, go' wänner en så 6. Rakt ifrån källarn kommer jag nu 7. Närwarandes respektive god wänner! 8. Ja, nog är det roligt att rumla ibland	4. J.A. Wadman 8. W. v. Braun

Opuscula Historica Upsaliensia

1. Thomas Lindkvist: *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisationshistoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatiden till tidig medeltid*, 3:e upplagan 1995
2. Jan Lindegren: *Varat, staten och diket. Tre historieteoretiska uppsatser*, 1988 (slutsåld)
3. Sven A. Nilsson: *På väg mot militärstaten. Krigsbefällets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*, 1989 (slutsåld)
4. György Nováky: *Sockersjudare och kompanihandel. Motsättningen mellan kapitalistisk produktion och feodal handel under 1600-talet*, 1989 (slutsåld)
5. Stellan Dahlgren & Kekke Stadin: *Från feodalism till kapitalism. Skatternas roll i det svenska samhällets omvandling 1720–1910*, 1990
6. Aleksander Kan: *Nikolaj Bucharin och den skandinaviska arbetarrörelsen*, 1991
7. Anders Florén: *Genus och producentroll. Kvinnoarbete inom svensk bergshantering, exemplet Jäders bruk 1640–1840*, 2:a reviderade upplagan 1995
8. *Att forska i det förflytna. Forskarskola i Historia 1991*, Anders Florén & Peter Reinholdsson (red.), 1992 (slutsåld)
9. *Current Research at The Department of History Uppsala University*, 1992 (slut)
10. Ann-Sofie Ohlander: *Det bortträngda barnet. Uppsatser om psykoanalys och historia*, 1993 (slutsåld)
11. Kekke Stadin: *Maktkamp på Arboga redd. Sjöfart inom skrå och aktiebolag*, 1993
12. *Ironmaking in Sweden and Russia. A survey of the social organisation of iron production before 1900*, Göran Rydén & Maria Ågren (eds.), 1993
13. Hernán Horna: *Five Essays on Post Colonial Latin American History*, 1994
14. Gudrun Andersson Lennström & Marie Lennersand: *Sprickor i muren. Funktion och dysfunktion i det stormaktstida rättsystemet*, 1994
15. Jaak Naber: *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704*, 1995
16. Per Olof Sjöstrand: *Hur Finland vanns för Sverige. En historia för nationalstater*, 1996
17. *Järnkvinno. Bergslagens kvinnodagar 1995*, Åsa Karlsson (red.), 1996
18. *Vägen till Blåkulla. Nya perspektiv på de stora svenska häxprocesserna*, Linda Oja (red.), 1997
19. *Främlingar – ett historiskt perspektiv*, Anders Florén & Åsa Karlsson (red.), 1998 (slutsåld)
20. Anders Florén: *Vallonskt järn. Industriell utveckling i de södra Nederländerna före industrialiseringen*, 1998
21. *I nationens intresse. Ett och annat om territorier, romaner, röda stugor och statistik*, Lars Peterson (red.), 1999
22. *State Policy and Gender System in the Two German States and Sweden 1945–1989*, Rolf Torstendahl (ed.), 1999 (slutsåld)
23. *När studenten blev modern – Uppsalas studenter 1600–1850*, Henrik Ågren (red.), 1999
24. *Bedrägliga begrepp. Kön och genus i humanistisk forskning*, Gudrun Andersson (red.), 2000

25. *Lydia Wahlström. Till hundraårsminnet av hennes doktorsdisputation 1898*, Gunilla Strömholm (red.), 2000
26. *Guises of Power. Integration of society and legitimisation of power in Sweden and the Southern Low Countries ca 1500–1900*, Maria Ågren, Åsa Karlsson & Xavier Rousseaux (eds.), 2001
27. *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Åsa Karlsson & Bo Lindberg (red.), 2002
28. *Sociala nätverk och fält*, Håkan Gunneriusson (red.), 2002
29. *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*, Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson & Patrik Winton (red.), 2003
30. *Hans och hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*, Maria Ågren (red.), 2003
31. *En helt annan historia. Tolv historiografiska uppsatser*, Samuel Edquist, Jörgen Gustafson, Stefan Johansson & Åsa Linderborg (red.), 2004
32. *När oväsendet tystnat. Efterspelet till uppror och religiösa konflikter 1670–1860*, Marie Lennersand & Linda Oja (red.), 2004
33. *Reine Rydén: Marknaden, miljön och politiken. Småbrukarnas och ekoböndernas förutsättningar och strategier 1967–2003*, 2005
34. *Att rätt förfoga över tingen. Historiska studier av styrning och maktutövning*, Johannes Fredriksson & Esbjörn Larsson (red.), 2007
35. *Gud, konung och undersåtar. Politisk predikan i Sverige under tidigmodern tid*, Peter Ericsson (red.), 2007
36. *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, Lars M Andersson & Karin Kvist Geverts (red.), 2008
37. *Scripts of Kingship. Essays on Bernadotte and Dynastic Formation in an Age of Revolution*, Mikael Alm & Britt-Inger Johansson (eds.), 2008
38. *Ett nödvändigt ont. Statsskuld och politik i Förenta Staterna och Sverige 1780–1870*, Max Edling & Patrik Winton (red.), 2009
39. *Det mångsidiga verktyget. Elva utbildningshistoriska uppsatser*, Anne Berg & Hanna Enefalk (red.), 2009
40. *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Maria Sjöberg (red.), 2009
41. *Det vita fältet. Samtida forskning om högerextremism*, Mats Deland, Fredrik Hertzberg & Thomas Hvitfeldt (red.), 2010
42. *Kommers. Historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*, Gudrun Andersson & Klas Nyberg (red.), 2010
43. *Goda exempel. Värderingar och världsbild i tidigmodern svensk sakprosa och tillfällesdikt*, Henrik Ågren (red.), 2010
44. *Förskolans aktörer. Stat, kår och individ i förskolans historia*, Johannes Westberg (red.), 2011
45. *Kulturtransfer och kulturpolitik. Sverige och Tyskland under det tjugonde århundradet*, Andreas Åkerlund (red.), 2011
46. *Henrik Ågren: Kejsarens nya kläder. Historiebruk och kulturarv under tidigmodern reformation och modern revolution*, 2011
47. *Levebröd. Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?*, Benny Jacobsson & Maria Ågren (red.), 2011
48. *Enhancing Student Learning in History. Perspectives on University History Teaching*, David Ludvigsson (ed.), 2012

49. *Auktoritet i förvandling. Omförhandling av fromhet, lojalitet och makt i reformationens Sverige*, Eva-Marie Letzter (red.), 2012
50. *Från sidensjalar till flyktingmottagning. Judarna i Sverige – en minoritets historia*, Lars M. Andersson & Carl Henrik Carlsson (red.), 2013
51. Hanna Enefalk: *Skillingtryck! Historien om 1800-talets försvunna massmedium*, 2013